

कर भला होगा भला
-छगनभा

सर्व विश्वविद्यालय-वृत्त

कडी सर्व विश्वविद्यालय, गांधीनगरनुं वृत्तपत्र

संपादक : भशिभाई प्रजापति

मात्र संस्थाकीय
प्रसार माटे

ब्रह्मा -

यावत् स्थास्यन्ति गिरयः सरितश्च महितले ।।

तावद् रामायणकथा लोकेषु प्रचरिष्यति ।। (1.2. 36-37)

*

छगनभा मात्र शिक्षांना नर्दी, परंतु समाज बढलवाना खाडक उता, आ संस्था तेमणे शरु करी ते माटे आभुं उत्तर गुजरात ऋषी छे. सर्व विद्यालय अे टेकरनी उपरनो दीवो छे, जेनुं अजवाणुं आभा उत्तर गुजरातने मण्युं छे. मारा शिक्षक भोणाभाई पटेव अर्दी लणेवा, अर्दी केणवायेवा, साहित्यना संस्कार अर्दीथी मणेवा. अेमना शिक्षक कोषा उता - मोहनलाव पटेव. आजे गुरुवंदनानी अेक सारी सभा थई. अेक अद्भुत आयोजन थयुं. वल्लभाभाई, तमने सौ सरदार कडे छे तो तमे सरदार कडेवा माटे पात्र छे.

- रघुवीर चौधरी

*

गुजरातमां जे शिक्षासंस्थाओ आवी तेमां कडी सर्व विद्यालये तेनुं अेक जुहुं स्वरुप प्रगट कर्युं. स्वराज्य पछीना काणमां आ संस्था उत्तरोत्तर विकसती गई अने युनिवर्सिटी सुधी पळोची अने पोतानो अेक आगवो विवेक अे के ते पोताना आचार्योने मान आपवुं ते अतिमनंदनीय छे. आचार्योनुं सन्मान करी जाइती संस्था अने संस्था साथे ओतप्रोत थई जता आचार्यो अे अेक विवक्षा संबंध गुजरातमां बडु ओछी जग्याअे जेवा मणे छे. अेवी अेक जग्याअे आजे आपणे छीअे अेनो मने बडु ज आनंद छे. प्रजा तरीके आपणी वात कळी शके अने आपणे आगण जई शकीअे, आपणे प्रजा तरीके टकी शकीअे अे माटे सातत्य अने शोधननी अनिवार्य इतिहास प्रक्रियानी सरस कडी रुपे आचार्य मनुभाई प्रति मारो आदरभाव अने आत्मीयता प्रगट करुं छुं.

- प्रकाश न. शाह

*

मनुभाईअे सिपोर अने कडीमां जे काम कर्युं छे ते शिक्षाक्षेत्रे सर्वेने गर्व आपावे तेवुं छे. मोबाईलथी थती वातयीतोमां के प्रसंगोपात्तनां उद्बोधनोमां मने साया अर्थमां अेक विद्यापुरुष अने केणवणीपुरुषनां दर्शन थयां छे. गांधीछवन मूल्योनुं तेमना आचार-विचारमां सडजमां दर्शन थाय छे. तेमनां विदग्ध उद्बोधनोमां तेमनी पोतीकी कोठासूळ अने व्यापक विषयोने आवरी लेती वांचनटेवनो पडवो संभणाय छे. समाजना स्वस्थ अने समरस घडतर माटे तेमना विचारो आयरणीय अनुभव्या छे.

- विह्वलाई अं. पटेव

रामायण विशेषांक

અચોદ્યામાં નવનિર્મિત રામમંદિર અને ભગવાન રામના આઠસ્વરૂપની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા પામેલી પ્રતિમા

કર ભલા હોગા ભલા

- છગનભા

સર્વ વિશ્વવિદ્યાલય-વૃત્ત

કડી સર્વ વિશ્વવિદ્યાલય, ગાંધીનગરનું વૃત્તપત્ર

વર્ષ ૧૪ : અંક ૧ : જાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૨૦૨૪ : સળંગ અંક ૭૯

સંપાદક : મણિભાઈ પ્રજાપતિ

અનુક્રમ

- સંપાદકીય : 'વાલ્મીકિ રામાયણ'ની દેશ-પરદેશમાં યાત્રા અને પ્રચલિત પાઠો: વિહંગાવલોકન
- 1. રામાયણ મણિભાઈ પ્રજાપતિ 1
- 2. રામાયણ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર 15
- 3. રામાયણના હૃદય અને હૃદયનું રામાયણ વિદ્યાનિવાસ મિશ્ર 19
- 4. વાલ્મીકીય રામાયણ : ભારતીય સંસ્કૃતિનો ગુણવંત શાહ 33
- 5. રામકથાની વૈશ્વિક વ્યાપકતા અને પાંચ પુણ્યશ્લોક વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી 46
- 6. રામકથાની જન્મભૂમિ અયોધ્યા કુમારપાળ દેસાઈ 52
- 7. 'રામાયણ'ના રચયિતા આદિકવિ મહર્ષિ વાલ્મીકિ અને 'રામાયણ'માં રામરાજ્ય પ્રિ. ડૉ. મણિભાઈ ઈ. પ્રજાપતિ 57
- 8. રામાયણનો સમય, સાંસ્કૃતિક પ્રભાવ અને તેની સમીક્ષિત આવૃત્તિ ડૉ. રાજેન્દ્ર નાણાવટી 61
- 9. સંસ્થા સમાચાર ડૉ. રાજેન્દ્ર નાણાવટી 67
- યુનિવર્સિટી / કોલેજ વિભાગ 71
- શાળા વિભાગ 71
- 10. પ્રાસંગિક : ઋષિકુળ પરંપરાના આચાર્યશ્રી મનુભાઈ પટેલ અભિવાદન સમારોહ 73

સંપાદકીય

'વાલ્મીકિ રામાયણ'ની દેશ-પરદેશમાં યાત્રા અને પ્રચલિત પાઠો: વિહંગાવલોકન

ગુજરાત (વેરાવળ) માં સ્થિત ભગવાન સોમનાથના ભવ્ય મંદિર ઉપરાંત અનેક મંદિરોના નિર્માણના મુખ્ય સ્થપતિ, ગુર્જરભારતીય વિખ્યાત શિલ્પકલાવિદ તેમજ મંદિર સ્થાપત્યના સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથ 'પ્રસાદમંજરી' વગેરે 14 ગ્રંથોના સંપાદક 'પદ્મશ્રી' પ્રભાશંકર સોમપુરા (1896-1978)ના પૌત્ર શ્રી ચંદ્રકાન્ત સોમપુરા (1946) કે જેમના શિરે દેશ-વિદેશમાં શતકાદિક મંદિરોનાં નિર્માણ માટેના મુખ્ય સ્થપતિનું શ્રેય રહ્યું છે. તેમણે તૈયાર કરેલ ડિઝાઇન અનુસાર અયોધ્યામાં ભગવાન રામનું ભવ્યાતિભવ્ય અષ્ટકોણીય મંદિર નિર્માણ કરવામાં આવ્યું છે (જોકે કેટલુંક નિર્માણકાર્ય ચાલુ જ છે). આ નવનિર્મિત મંદિરમાં કર્ણાટકના મૂર્તિકાર - શિલ્પકલાવિદ્ અરુણ યોગીરાજ દ્વારા કૃષ્ણશીલામાંથી તૈયાર કરવામાં આવેલી ભગવાન રામના બાળસ્વરૂપની મૂર્તિની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા તા. 22 જાન્યુઆરી, 2024ના રોજ કરવામાં આવી. આ મહોત્સવને ભારતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની અદ્વિતીય ગૌરવપ્રદ ઘટના તરીકે રાષ્ટ્રનાં પ્રજાજનો - કશ્મીરથી કન્યાકુમારી અને દ્વારકાથી જગન્નાથપુરી સુધીનાં - એ વધાવી લઈને હૃદયોલ્લાસ સાથે શંખનાદ કર્યો. સમગ્ર રાષ્ટ્રમાં ભારે ઉત્સાહ અને ગૌરવનું મોજું ફરી વળ્યું, જેને દેશ-વિદેશનાં વૃત્તપત્રોએ પણ ઘણા દિવસો સુધી ભારે મોટું કવરેજ આપ્યું. આ ઘટનાનું સાક્ષી એવું 'સર્વ વિશ્વવિદ્યાલય-વૃત્ત' આ રાષ્ટ્રગૌરવની બાબતની નોંધ લીધા વગર કઈ રીતે અલિપ્ત રહી શકે ? અને તેથી જ ભગવાન રામના જીવનદર્શનને ઉજાગર કરતો

પત્રવ્યવહારનું સરનામું :
મણિભાઈ પ્રજાપતિ : ડાયરેક્ટર ઓફ પબ્લિકેશન્સ,
કડી સર્વ વિશ્વવિદ્યાલય,
એલ.ડી.આર.પી. એન્જિનિયરિંગ કોલેજ કેમ્પસ,
સેક્ટર-15 ગાંધીનગર-382016
Email : manibhaiprajapati@gmail.com
ફોન : (મો) ૯૬૦૧૨૭૩૮૩૬

એકમાત્ર આદિ આધારસ્રોત એવા આપણા આર્ષગ્રંથ ‘વાલ્મીકિ રામાયણ’ વિશેનો વિશેષાંક - અલબત્ત, અમારી મર્યાદાઓને આધીન રહીને - પ્રકાશિત કરવાનું નકકી કરવામાં આવતાં ‘સર્વ વિશ્વવિદ્યાલય-વૃત્ત’નો પ્રસ્તુત અંક ‘રામાયણ વિશેષાંક’ તરીકે પ્રકાશિત કરતાં સર્વ વિદ્યાલય પરિવાર ગૌરવ અને ધન્યતાની લાગણી અનુભવે છે.

‘વાલ્મીકિ રામાયણ’એ ભારતીય સંસ્કૃતિ - ભારતીયતાને ઉજાગર કરતું આદિ મહાકાવ્ય છે અને તે પણ માત્ર સંસ્કૃત કે ભારતનું જ નહીં, પરંતુ સમગ્ર વિશ્વમાં રચાયેલ પ્રથમ મહાકાવ્યના શ્રેયનું અધિકારી છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ અને સંસ્કૃત સાહિત્યની આ એક અણમોલ સાંસ્કૃતિક નિધિ છે, જેમાં ભારતીય સમાજવ્યવસ્થા, રાજ્યવ્યવસ્થા, ધર્મ-દર્શન-અધ્યાત્મ વગેરેનું ઉદાત્ત સ્વરૂપ નિરૂપિત કરવામાં આવ્યું છે. અહીં વર્ણિત વિવિધ ચરિત્રો અને તેમની વચ્ચેના સંબંધો, જેમ કે માતા, પિતા, પુત્ર, ભાઈ, ભાભી, પત્ની, સેવક વગેરે માનવજીવનના ઉચ્ચતમ આદર્શો પ્રસ્તુત કરે છે. જિવાતા જીવનને વાચા આપતું આ મહાકાવ્ય દેશકાળના સીમાડા ઓળંગીને માનવમાત્ર માટે પ્રેરણાદાયી બની રહે છે. રામ આપણાં આચાર-વિચારમાં વ્યાપી ગયા હોવાથી ‘રામાયણ’ વગરના ભારતની કલ્પના જ અસંભવ બની રહે છે. બંધારણ સભાના સભ્યોની સહીઓ સાથે દહેરાદૂનથી પ્રકાશિત કરવામાં આવેલ ભારતના બંધારણના પ્રત્યેક પૃષ્ઠના મથાળે રામ-સીતા અને લક્ષ્મણનું ચિત્ર મૂકવામાં આવ્યું છે. જે વિશેષ ધ્યાનાર્હ બની રહે છે. આ મહાકાવ્યનો જનજીવન ઉપર પડેલ પ્રભાવ સંદર્ભે એ. એ. મેકડોનેલ્લનું મંતવ્ય: ‘Probably no work of world literature, secure in its origin, has ever produced an influence on the life and thought of a people as Ramayana’ ગર્વરૂપ બની રહે છે.

આ મહાકાવ્યના રચયિતા મહર્ષિ વાલ્મીકિ કૌંચ પક્ષીની હત્યા કરનાર પારધીને અભિશાપ (1.2.15) આપ્યા બાદ મનોમન શોક સંતપ્ત થતાં પોતાના આશ્રમમાં પહોંચે છે, ત્યારે ત્યાં બ્રહ્મા પધારીને મહર્ષિને શાન્તવના આપીને સૌથી મોટા ધર્માત્મા અને ધીર પુરુષ રામનું ચરિત્રચિત્રણ રચવાનું જણાવીને, આ રામ કથા વિશે વધુમાં કહે છે કે -

યાવત્ સ્થાસ્યન્તિ ગિરયઃ સરિત્શ્ચ મહિતલે ॥

તાવદ્ રામાયણકથા લોકેષુ પ્રચરિષ્યતિ ॥ (૧.૨. ૩૬-૩૭)

અહીં મહર્ષિએ બ્રહ્માના મુખે રામકથાનું શાશ્વત મૂલ્ય પ્રસ્થાપિત કર્યું છે. આ આર્ષગ્રંથના વ્યાપ અને હાર્દને ધ્યાને લઈ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે ‘ભારતવર્ષનું હૃદય’ પ્રબુદ્ધ ચિંતક ગુણવંત શાહે ‘માનવતાનું મહાકાવ્ય’, પ્રો. ડૉ. અવધેશ કુમાર સિંહે ‘The Inexhaustive site of Knowledge and Wisdom’, પ્રો. ઇન્દ્રનાથ ચૌધુરીએ ‘The Voice of India’ તરીકે ઓળખાવે છે, જેની પ્રતીતિ માટે કમ સે કમ ગુણવંત શાહ કૃત ‘માનવતાનું મહાકાવ્ય’, નાનાભાઈ ભટ્ટકૃત ‘રામાયણનાં પાત્રો’ અને સ્વામી કરપાત્રીજી કૃત ‘રામાયણ મીમાંસા’ હરકોઈ જિજ્ઞાસુએ વાંચી લેવાં જોઈએ.

‘વાલ્મીકિ રામાયણ’ 7 કાંડો, 500 સર્ગ અને 24000 શ્લોક સંખ્યા ધરાવે છે, જેનો રચનાકાળ વિવિધ વિદ્વાનો ઈ.સ. પૂર્વે 11 મી સદીથી ઈ.સ. પૂર્વે 3જી સદી સુધીનો ગણાવે છે. આમ છતાં, મોટા ભાગના વિદ્વાનો ઈ.સ. પૂર્વે 3જી સદી સાથે સહમતિ ધરાવે છે. આ સાથે જ ‘રામાયણ’નો ‘બાલકાંડ’ અર્થાત્ પ્રથમ અને અંતિમકાંડ મૂળકૃતિ રચાયા બાદનાં ઉમેરણો (પ્રક્ષિપ્ત) હોવા વિશે વિદ્વાનો એકમત ધરાવે છે. આ બંને કાંડો ઉપરાંત અન્ય કાંડોમાં પણ સમયે સમયે ઉમેરણો થતાં રહ્યાં છે. ‘રામાયણ’ નાં ત્રણ સંસ્કરણો પ્રચલિત છે, જેમાં કેટલાક ભિન્ન-ભિન્ન પાઠો જોવા મળે છે:

1. ઉત્તરપશ્ચિમી સંસ્કરણ (North Western Recension)
2. દક્ષિણાત્ય સંસ્કરણ (Southern Recension)
3. પૂર્વીય-ગૌડીય સંસ્કરણ (Eastern Recension)

મૂળ કથામાંથી ક્ષેપકો અલગ તારવીને પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર (Oriental Institute), વડોદરા દ્વારા ચિકિત્સક આવૃત્તિ (Critical edition) તૈયાર કરીને તેનું 7 ખંડોમાં પ્રકાશન ક્રમાનુસાર વર્ષ 1960થી 1975 દરમિયાન

કરવામાં આવ્યું છે, જેમાં ક્ષેપકો વગેરેની સટિપ્પણ નોંધો કરવામાં આવી છે. આ ઉપરાંત માત્ર ચિકિત્સક પાઠનું પ્રકાશન એક સ્વતંત્ર ખંડમાં 1992માં કરવામાં આવ્યું છે.

‘વાલ્મીકિ રામાયણ’ની સેંકડો હસ્તપ્રતો દેશ-વિદેશનાં ગ્રંથાલયોમાં સંગૃહીત છે. આ પૈકી ડૉ. બૃજેશ કુમાર શુક્લના મતાનુસાર નેવારી લિપિની વિ.સં. 1076 ની હસ્તપ્રત પ્રાચીનતમ છે, જે પ્રો. રઘુવીરના અંગત ગ્રંથસંગ્રહમાં પ્રાપ્ત છે અને તેની પ્રતિલિપિનું પ્રકાશન પ્રો. રઘુવીરના પુત્ર ડૉ. લોકેશચન્દ્ર તથા શારદારાની દ્વારા ઈ.સ. 1982માં કરવામાં આવ્યું છે. આ પ્રાચીનતમ પ્રત નેપાળના બીર ગ્રંથાલયમાં પણ ઉપલબ્ધ છે.

રામાયણ ઉપર લખવામાં આવેલી ટીકાઓ પૈકી તિલક, ભૂષણ, રામાયણશિરોમણી, વાલ્મીકિહૃદયમ્ વગેરે 25 ટીકાઓનો પરિચય ડૉ. બૃજેશ કુમાર શુક્લ (‘રામાયણ પરિચય,’ સંસ્કૃત સાહિત્ય કા બૃહદ ઇતિહાસ / પ્રધાન સમ્પા. બલદેવ ઉપાધ્યાય, તૃતીય ખંડ, પૃ. 1-45) એ M. Krishnamachariar ના વિદ્વત ઇતિહાસગ્રંથ ‘History of Classical Sanskrit Literature’ (4th reprint, 2016, p. 22-26ના આધારે કરાવ્યો છે. આ બધી ટીકાઓ, પૈકી કૃષ્ણમાચાર્યેરએ ગોવિન્દરાજની ‘ભૂષણ’ ટીકાને ‘most wellknown’ ગણાવી છે. ડૉ. શુક્લએ આ ટીકાઓ ઉપરાંત અન્ય 12 ટીકાઓ અને અન્ય સ્ત્રોતોનો ઉલ્લેખ સદર ગ્રંથમાં કર્યો છે.

‘વાલ્મીકિ રામાયણ’ માત્ર સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ કે આધુનિક ભારતીય ભાષાઓના સાહિત્યનું જ નહીં, પરંતુ દક્ષિણપૂર્વ એશિયાના સાહિત્યનું ઉપજીવ્ય રહ્યું છે. આ કૃતિના આધારે વિવિધ સાહિત્યસ્વરૂપોમાં હજારો મૌલિક કૃતિઓ રચાઈ છે. સાહિત્ય ઉપરાંત સંગીત, નૃત્ય, ચિત્ર, શિલ્પ-સ્થાપત્ય વગેરે ઉપર પણ તેનો સદીઓથી અપ્રતિમ પ્રભાવ રહ્યો છે. બાદશાહ અકબરે પણ પોતાની ચિત્રશાળાના ચિત્રકારો દ્વારા રામાયણ, મહાભારત, વગેરે કૃતિઓ આધારિત સુંદર ચિત્રો તૈયાર કરાવ્યાં હતાં. વધુમાં રામાયણનો ફારસીમાં અનુવાદ મુલ્લા અબ્દુલ કાદિર બદાયુની પાસે કરાવ્યો હતો. અકબરના શાહી ગ્રંથાલયની રામાયણ (Razmnama)ની સચિત્ર હસ્તપ્રત હાલમાં મહારાજા સવાઈ માનસિંહ - 2 મ્યુઝિયમ, જયપુરમાં ઉપલબ્ધ છે. ‘રામાયણ’ના વિશ્વની અનેક ભાષાઓમાં અનુવાદો થવા ઉપરાંત અધ્યયનગ્રંથો પણ પ્રકાશિત થયા છે. રામાયણનો નોંધપાત્ર પ્રભાવ એ રહ્યો છે કે આધુનિક ભારતીય ભાષાઓ ઉપરાંત દક્ષિણપૂર્વ એશિયાના દેશો, જેમ કે, ઇન્ડોનેશિયા, કંબોડિયા, મ્યાનમાર, શ્રીલંકા, મલેશિયા, તિબેટ વગેરે દેશોમાં રામાયણ આધારિત પોતપોતાની ભાષામાં સ્વતંત્ર રામાયણો રચાયાં તે બધાં જ પોતાના પ્રદેશની સંસ્કૃતિને ઉજાગર કરી આપવાની સાથે પોતીકી ઓળખ પામ્યાં છે અને શ્રદ્ધાભક્તિ સાથે તેનું પારાયણ પણ કરવામાં આવતું રહે છે. જેમ કે. ઓડિયા - ‘જગમોહન રામાયણ’, ગુજરાતી - ‘ગિરધર રામાયણ’, તમિલ - ‘કમ્બ રામાયણ’, તેલુગુ - ‘મોલ્લ રામાયણ’ અને ‘રંગનાથ રામાયણ’, બંગાળી - ‘કૃતિબાસ’, હિન્દી - ‘રામચરિતમાનસ’, ઇન્ડોનેશિયા - ‘કાકબીન’, થાઈલેન્ડ - રામકિએન વગેરે. આ ઉપરાંત આપણા બૈદ્ધર્મની કૃતિઓમાં રામને બોધિસત્વ તરીકે અને જૈનધર્મની કૃતિઓમાં આઠમા બળદેવ દર્શાવીને જે તે ધર્મના સિદ્ધાન્તો અનુસાર રામકથા વર્ણિત કરવામાં આવી છે.

રામકથાની ઉત્પત્તિ અને વિકાસની જાણકારી હેતુ ફાધર કામિલ બુલ્કેકૃત ‘રામકથા: ઉત્પત્તિ ઔર વિકાસ’ (હિન્દી પરિષદ, ઈલાહાબાદ વિશ્વવિદ્યાલય, ઈલાહાબાદ, પ્રથમ સંસ્કરણ: 1950, છઠ્ઠું સંશોધિત સંસ્કરણ 1999, પુનમુદ્રણ, લોકભારતી, 2018) એક પ્રમુખ આધારસ્ત્રોત છે. આ ઉપરાંત સાહિત્ય અકાદેમી, નવી દિલ્હી દ્વારા આયોજિત બે આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસંવાદોમાં રજૂ થયેલાં શોધપત્રો અનુક્રમે V. Raghavan (1980) અને K. R. Srinivas Iyengar (1983), દ્વારા સંપાદિત અને સાહિત્ય અકાદેમી દ્વારા પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યાં છે. આ ઉપરાંત પરવર્તીકાળમાં અન્ય કેટલાક અધ્યયન ગ્રંથો પ્રકાશિત થયા છે.

‘રામાયણ’ના અભ્યાસીઓ અને જિજ્ઞાસુઓને ઉપયોગી બની રહે તે હેતુસર વાલ્મીકિ રામાયણનાં વિવિધ સંસ્કરણો, ભારતીય ભાષાઓમાં રચાયેલાં રામાયણો અને દક્ષિણપૂર્વ એશિયાના દેશોમાં પ્રચલિત રામાયણો અને અધ્યયનગ્રંથો પૈકીના ફક્ત પ્રસંદગીના ગ્રંથોની સૂચિ આ સાથે નીચે આપવામાં આવી

છે. આ સૂચિમાં સમાવિષ્ટ ગ્રંથો પૈકી તેની પ્રાપ્તિનો યથાસંભવ ફક્ત એક જ નિર્દેશ અનુકૂળતા મુજબ કરવામાં આવ્યો છે: (Guj. Uni. Lib. – Gujarat University Library, HNGU Lib – H.N.G.U. Lib., Patan, LDI – L. D. Indology Library, HKA – H. K. Arts College, KSV Lib.- Kadi Sarva Vishwavidyalaya, Uma A & C Lib. – Uma Arts & Commerce Library)

■ **વાલ્મીકિ રામાયણ: પ્રચલિત પાઠ (Vulgate Edition) નાં વિવિધ સંસ્કરણો**
ઉત્તર-પશ્ચિમી સંસ્કરણ

Ramayana of Valmiki (in its North-Western Recension): Critically edited for the first time from original manuscripts. ... Lahore: . (The D.A.V. College Sanskrit Series; no. 14, 17, 18, 19) Vol. I: Ayodhya kaanda / ed. by Rama Labhaya; Vol. II: Baala Kaanda / ed. by Bhagavad Datta; Vol. III: Aranyakanda / ed. by Bhagavad Datta and Vishva Bandhu Shastri. 1935; Vol. IV: Kishkindhaa Kaanda / ed. by Vishva Bandhu Shastri. 1936; Vol. V: Sundarakandam / ed. by Vishva Bandhu Shastri. 1940; Vol. VI: Yuddha Kandha / ed. by Vishva Bandhu Shastri with the assistance of Pitambar Datta Shastri. 1944. (Guj. Uni. Lib. Vol. III-VI)

દક્ષિણાત્ય સંસ્કરણ

Ramayana of Valmiki: with the commentaries Tilak of Rama, Ramayanasromani of Sivasahaya and Bhusana of Govindaraja / ed. by Shastri Shrinivas Katti Mudhokara; including an exhaustive introduction in Sanskrit and index of verses by Satkari Mukhopadhyaya. Delhi: Parimal Publications, 1983. 8 Vols. (Parimal Sanskrit Series; 11.) (Guj. Uni. Lib.). Prior to this text Gujarati Printing press and Nirayasagar Press also published.

The Valmiki Ramayana: According to Southern recension / ed. by T. R. Krishnacharya; Preface by Prof. J. W. de Jong. Reprint. Delhi: Sri Satguru Publications, 1982. (Sri Garibdas Oriental Series-3). First Edition: Kumbakonam 1905. 2 Vols. Vol. 1: Containing Bala, Ayodhya, Arannya and Kishkindha Kands; Vol. 2: Containing Sundara, Yuddha and Uttar Kandas. (Guj. Uni. Lib.)

શ્રીમદ્ વાલ્મીકીય રામાયણ (સચિત્ર, હિંદી અનુવાદસહિત) / મહર્ષિ વાલ્મીકિ પ્રણીત. અડતાલીસવાં પુનમુદ્રણ. ગોરખપુર: ગીતા પ્રેસ, વિ.સં. 2072. 2 ખંડ (928 + 928) પૃ. (KSV Lib.)

- ગુજરાતી અનુવાદ

શ્રીમદ્વાલ્મીકીય રામાયણ: સચિત્ર, કેવલ ગુજરાતી-અનુવાદ / મહર્ષિ વાલ્મીકિ પ્રણીત. દ્વિતીય પુનમુદ્રણ. ગોરખપુર: ગીતા પ્રેસ, સં. 2078. 1312 પૃ. [ગીતા પ્રેસ ગ્રંથમાળા, નં. 2249]. દક્ષિણાત્ય પાઠની ટિપ્પણીઓ તથા ચિત્રો સહિત માત્ર ગુજરાતી અનુવાદ. ગુજરાતી અનુવાદકનો નામોલ્લેખ નથી. (KSV Lib.)

બાલકાંડ - અયોધ્યાકાંડ: વાલ્મીકિરામાયણના આ બેઉ કાંડોનો સમશ્લોકી સંક્ષિપ્ત અનુવાદ / અનુવાદક: હંસા મહેતા. બીજી સુધારેલી આવૃત્તિ. અમદાવાદ: ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, 1962. 38 + 362 પૃ. કિષ્કિન્ધાકાંડ (1956), સુંદરકાંડ (1957), યુદ્ધકાંડ (1958) (HNGU Lib.)

રામાયણ: બાલકાંડ - અયોધ્યાકાંડ / અનુવાદક: સુરેશ મજમુદાર. મુંબઈ: પરેશ મજમુદાર (10, મિલન દીક્ષિત રોડ, વિલેપાર્લે (વેસ્ટ), મુંબઈ-56), વિક્રેતા: અમદાવાદ: વોરા એન્ડ કંપની, (૧) [123] + 592 પૃ.- “સમશ્લોકી રામાયણ - અનુવાદનાં ઘણાં અંશો મેં વાંચ્યાં ત્યારે હું ભાષાન્તરની યર્થાથતાથી અને વિશેષ તો વાલ્મીકીય અનુષ્ટુપની લયશુદ્ધિ, ચરણાન્તલયને પણ બરાબર જાળવતી રચનાથી પ્રભાવિત થયો”- રામપ્રસાદ બક્ષી. (Guj. Uni. Lib., HNGU Lib.) (“અરણ્યકાંડ-કિષ્કિંધાકાંડ-સુંદરકાંડ”, ‘યુદ્ધકાંડ - ઉત્તરકાંડ’ - (HKA)

- પૂર્વીય-ગૌડીય સંસ્કરણ

Valmiki Ramayana (Eastern recension) / ed. by Gaspare Gorresio. Madras: Indian Heritage Trust, 1980-1982. Sundarkand (HNGU Lib.) First published in Italy with Italian translation... in Six volumes in 1843-1867.

વાલ્મીકીય રામાયણમ્: ગૌડીય - પાઠસંવલિતમ્ / લોકનાથ ચક્રવર્તીકૃત ટીકયા, ટીકાન્તરસારભૂઈષ્ટિપ્પણયા, વંગાનુવાદ - પાઠાન્તરાર્દિભિષ્ચ સમલંકૃતમ, અમરેશ્વર ઠાકુરે. કલિકાતા: મેટ્રોપોલિટન પ્રિન્ટિંગ એન્ડ પબ્લિશિંગ હાઉસ, 1932-1938. Also reprinted under Calcutta Sanskrit Series.

■ ચિકિત્સક આવૃત્તિ (Critical Edition)

The Valmiki Ramayana: critically edited for the first time General editor : G. H. Bhatt. Baroda: Oriental Institute. 7 Vols.: Vol. I. The Balakanda: Critically ed. by G. H. Bhatt. 1960; Vol. 2: Ayodhyakanda / critically ed. by P. L. Vaidya; Vol. 3: Ayanyakanda / critically ed, by P. C. Divanji. 1963; Vol. 4: Kishkindhakanda / critically ed. by D. R. Mankad. 1965; Vol. 5: Sundarkanda / critically ed. by G. C. Jhala. 1966; Vol. 6: Yuddhakanda / critically ed. by P. L. Vaidya. 1971; Vol. 7: Uttarkanda / critically ed. by Umakant P. Shah. 1975. Consists 18766 shlokas. (HNGU Lib.)

Valmiki Ramayana, text as constituted in its critical edition. Vadodara: Oriental Institute, 1992. (HNGU Lib.)

- મહેન્દ્ર દવે (અનુવાદક)

વાલ્મીકીય રામાયણ: અયોધ્યાકાંડ (સમશ્લોકી અનુવાદ) / અનુવાદ: મહેન્દ્ર અ. દવે. ગાંધીનગર: અનુવાદક (3 સાકેત ફ્લેટ, પ્લોટ નં. 686, ગાંધીનગર - 382021); વિક્રેતા: અમદાવાદ: ગૂર્જર એજન્સી, 2010. 8 + 298 પૃ. - પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર, વડોદરા દ્વારા પ્રકાશિત વાલ્મીકિ રામાયણની વાચનાના આધારે. (Guj. Uni. Lib.)

- વિજય પંડ્યા (અનુવાદક)

શ્રીમદ્ વાલ્મીકિરામાયણ (મૂળપાઠ એમ. એસ. યુનિવર્સિટીની ઓરિએન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, વડોદરાની સમીક્ષિત આવૃત્તિ મુજબનો સૌ પ્રથમવાર ગુજરાતીમાં અનુવાદ સાથે, અમૃતપર્વ નિમિત્તે) / સંપાદક - અનુવાદક: વિજય પંડ્યા. અમદાવાદ: પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, 2022 - બાલકાણ્ડમ્. 2022; અયોધ્યાકાણ્ડમ્. 2018 10 + 412 પૃ. ISBN: 978-93-5108-896-7 (Gju. Uni.);

सुन्दरकाण्डम् त्रीञ्च आवृत्ति. 2022. ISBN: 978-93-5108-145-6. 1997 अने 2009मां अनुक्रमे प्रथम अने बीञ्च आवृत्ति - परंपरागत संस्करणना आधारे प्रकाशित. (Guj. Uni. Lib.). अन्य काण्डो प्रकाशनाधीन.

■ वाल्मीकि रामायण आधारित अन्य रामायणो

Adbhut Ramayana / attributed to the great Valmiki, translated from the original verses by Shantilal Nagar. Delhi: B. R. Pub. Corpo, 2001. 15th Cent. Work.

Adhyatma Ramayana..... Sanskrit text with transliteration, English commentary along with explanatory notes, relevant appendices etc. / comp. and translated. By Ajay Kumar Chhawchharia. Varanansi: Chaukhamba Surabharati Prakashan, 2010.

Ananda Ramayana / attributed to the great sage Valmiki: Sanskrit text with English translation, tr. in to English by Shantilal Nagar. Delhi: Parimal Publicatins, 2006. 6th cent.

भुशुण्डि रामायण (श्रीमद् आदिरामायण): संस्कृत मूलपाठ का हिन्दी गद्यानुवाद / अनुवादक: विद्याभास्कर आचार्य पंडित जटाशंकर दीक्षित शास्त्री. लखनऊ: भुवन वाणी ट्रस्ट, 2015. 1344 पृ. अज्ञात कर्ता. 'आदि रामायण', 'ब्रह्म रामायण' अने 'भुशुण्डि रामायण'थी ओणभातुं रामायण. आ नामो पैकी 'भुशुण्डि रामायण' शीर्षक लोकज्यात छे. (HNGU Lib.)

योगवासिष्ठ / वाल्मीकि, संपा. अर्वं कथाकार: डॉ. सुधाकर मालवीय. लखनऊ: भुवन वाणी ट्रस्ट, 2001 - आ कृति आर्षरामायण, मडारामायण, योगवासिष्ठ, वासिष्ठरामायण, ज्ञानवासिष्ठ अने वासिष्ठ नामथी पण ओणभवामां आवे छे, जेनो काश्मीरी पंडित गौड अभिनन्द द्वारा 9मी सदीमां 4829 श्लोकीमां संक्षेप करवामां आव्यो छे. मूण कृतिनी श्लोक संख्या: 27687. अर्डी रामनुं यरित्र नथी, परंतु मडर्षि वसिष्ठ द्वारा रामने आपवामां आवेल आध्यात्मिक उपदेश ग्रंथस्थ छे. (HNGU Lib.)

श्री योगवासिष्ठ मडारामायण / आदि कवि वाल्मीकि प्रणीत, मूण संस्कृत उपरथी गुजराती भाषामां रयावनार मुंभई वेदधर्मसत्तानी कार्यत्तार मंडणी. मुंभई: वेदधर्मसत्ता, 1915. (LDI)

■ जैन रामायण

- (अपभ्रंश)

पठमयरिउ: अपभ्रंशभाषाग्रथित पौराणिक मडाकाव्य: विविध पाठभेद, विस्तृत प्रस्तावना, विशिष्ट शब्दकोश, परिशिष्टादि समन्वित / स्वयंभूदेवकृत; संपादक: छरिवल्लभ यूनीलाव भायाणी. बंबई: सिंधी जैन शास्त्र शिक्षापीठ, भारतीय विद्याभवन, 1953-1960. 3 भाग सिंधी (जैन ग्रंथमाला / प्रधान संपादक तथा संचालक: आचार्य जिनविजय मुनि, नं. 34-36). प्रथम भाग: विद्याधरकाण्ड 1953. द्वितीय भाग: अयोध्याकाण्ड अर्वं सुन्दरकाण्ड. 1953, तृतीय भाग: युद्धकाण्ड अर्वं उत्तरकाण्ड. 1960. (LDI; HNGU Lib.)

पठमयरिय (पद्मयरित) जैन मडारामायणनो गूर्जरानुवाद / अनुवादक - संपादक: पू. आचार्य श्री आनन्दसागरसूरीश्वरञ्च म.ना शिष्य आ. श्री डेमसागरसूरि. सड संपा. पं. लालचंद्र भगवान गांधी. मुंभई: श्री गोडीञ्च देरासरनुं ट्रस्टी मंडण, 1970 (श्री विजयदेव सूर संघ, ग्रंथाक; 13). (LDI)

- (પ્રાકૃત)

Acarya Vimalasuri's Paumacariyam with Hindi translation / ed. by H. Jacobi. – 2nd ed. revised by Muni Shri Punyavijayaji; tr. into Hindi by Shantilal M. Vora. Varanasi: Prakrit Text Society, 1962-1968. 2 Vols. (Prakrit Text Society Series; no. 6 and 12). Poet flourished in the first century A. D. (LDI)

શીલાચાર્ય કૃત 'ચઉપન્નમહાપુરિસચરિય' અંતર્ગત 'રામલકખણચરિયમ્' (નવમી સદી)

- (સંસ્કૃત)

પદ્મપુરાણમ્ (પદ્મચરિતમ્) / શ્રીમદ્ રવિષેણાચાર્ય પ્રણીતમ્, સંપાદન - અનુવાદ ડૉ. પન્નાલાલ જૈન. દસર્વા સંસ્કરણ. નઈ દિલ્હી: ભારતીય જ્ઞાનપીઠ, 2003. ISBN: 81-263-0804-4 (Set) મૂર્તિદેવી જૈન ગ્રંથમાલા/ પ્રધાન સંપા. હીરાલાલ જૈન, એ. એન. ઉપાધ્યે. (LDI)

ઉત્તર પુરાણ / ગુણભદ્ર (વિ.સં. 770 આસપાસ). (LDI; HNGU Lib.)

ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર - પર્વ 7, સર્ગ-10: જૈન રામાયણ, હેમચન્દ્રાચાર્ય. 11-12મી સદી. (LDI; HNGU Lib.)

- (હિન્દી)

Kumudendu Ramayana / Kumudendu Kavi Virachit; Sampadak: Pi. Vi. Narayana. Bengaluru: Kannada Sahitya Parisattu, 2005. Poet flourished in 13th Cent.

મુનિ સભાચન્દ્ર એવમ્ ઝનકા પદ્મપુરાણ (જૈન રામાયણ): સંવત્ 1711 મેં મુનિ સભાચન્દ્ર દ્વારા છન્દોબદ્ધ હિન્દી કા પ્રથમ જૈન પદ્મપુરાણ - વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના સહિત / લેખક અવં સમ્પા. કસ્તૂરચંદ કાસલીવાલ. જયપુર. શ્રી મહાવીર ગ્રંથ અકાદમી, 1984. 56 + 506 + 2 પૃ. (LDI)

શ્રીરામચણ્ડોરામાયણ: જૈન રામાયણ / યતિ કેશરાજ. સંશોધનકર્તા: આચાર્ય ભિક્ષુ. લાડનું: જૈન વિશ્વભારતી પ્રકાશન, 2010. કવિનો સમય: 17 મી સદી.

(Studies)

Clines, Gregory M. Jain Ramayana narratives: moral vision and literary innovation. New York: Routledge, 2022.

Kulkarni, Vaman Mahadeo. Story of Rama in Jain Literature: as presented by the Svetambar and Digambar poets in the Prakrit, Sanskrit and Apabhramsa languages. Ahmedabad: Saraswati Pustak Bhandar, 1990. (LDI)

■ બૌદ્ધ રામાયણ

અનામક જાતકમ્. ઈ.સ. 3જી સદી. કોંગ-સેંગ-દુઈ દ્વારા ચીની ભાષામાં અનુવાદ. ચીની ગ્રંથ 'લિયે ઉ તૂ ત્સી કિંગ'માં ગ્રંથસ્થ.

દશરથ કથાનકમ્ (ચીની ભાષામાં અનૂદિત (ઈ.સ. 472), 'ત્સા - પૌ-ત્સંગ-કિંગ') ચીની ત્રિપિટક, ત્સો સંસ્કરણ 4725 ડી/ચીની ભાષામાં અનુવાદ: કેકાય, અંગ્રેજી અનુવાદ: યમમોત વિચકયો. તેસો સંસ્કરણ નંબર 203.

દશરથ જાતકમ્ (પાલિ ત્રિપિટક: સુત્તપિટ - ખુદ્ધક-સંગ્રહ, જાતક અટ્કથા - 461મું જાતક.

- આધુનિક ભારતીય ભાષાઓમાં પ્રચલિત રામાયણના પાઠો
- અસમિયા
 - છાબિન - આલુન કારવિ રામાયણ / ડૉ. દેવેન ચંદ્ર દાસ. લખનઉ: ભુવન વાણી ટ્રસ્ટ, 2000. 103 પૃ. અસમિયા - હિન્દી. આસામની કારબિ આદિવાસી જાતિનું લોક રામાયણ. સાનુવાદ દેવનાગરી લિપ્યંતરણ. (HNGU Lib.)
 - માધવ કન્દલી રામાયણ (નાગરી લિપિ મેં અસમિયા મૂલપાઠ તથા હિન્દી ગદ્યાનુવાદ / કવિ માધવ કન્દલી, અનુવાદક એવં લિપ્યંતરકાર: નવારુણ વર્મા. લખનઉ: ભુવન વાણી ટ્રસ્ટ, 2021. 946 પૃ. કવિનો સમય: 14મી સદી. (HNGU Lib.)
 - શત્રુંજય રામાયણ (હનુમત્ પ્રધાન) / કવિવર શ્રી રઘુનાથ મહંત પ્રધાન. લખનઉ: ભુવન વાણી ટ્રસ્ટ, 2013. 352 પૃ. 18 વીં શતી. કૃષ્ણભક્ત વૈષ્ણવ કવિની રચના. કવિ દ્વારા પ્રસ્તુત કૃતિ ઉપરાંત 'અદ્ભુત રામાયણ' (આ એક મૌલિક રચના છે, જેનો સંસ્કૃત 'અદ્ભુત રામાયણ' સાથે કોઈ સંબંધ નથી) અને 'કથા - રામાયણ'ની રચના કરી છે. અસમિયાનો મૂળ પાઠ (દેવનાગરી લિપ્યંતરણ) સાથે હિન્દી અનુવાદ.
- ઓડિયા
 - જગમોહન રામાયણ દાણ્ડિ રામાયણ: અનુવાદ = દેવનાગરી લિપ્યંતરણ ભક્ત શિરોમણિ સંતકવિ બળરામદાસ વિરચિત; લિપ્યંતરણ એવં અનુવાદ: યોગેશ્વર ત્રિપાઠી 'યોગ' લખનઉ: ભુવન વાણી ટ્રસ્ટ, 2005. 5 ખંડ (4628 પૃ.) દાણ્ડિ છંદમાં રચના. ઓડિયાભાષાની શ્રેષ્ઠ કૃતિ. કર્તા જ્ઞાનમાર્ગીય સંતવર તરીકે ખ્યાતિપ્રાપ્ત. (HNGU Lib.)
 - પૂર્બ ભારતેર રામાયણ / સંપાદક: કાહનુ ચરણ મિશ્ર. ભુવનેશ્વર. ઓડિસા સંસ્કૃતિ પરિષદ, 1987.
 - બિચિત્ર રામાયણ / વિશ્વનાથ ખુંટિયા, હિન્દી ગદ્યાનુવાદ યોગેશ્વર ત્રિપાઠી 'યોગી'. લખનઉ: લખનઉ કિતાબ ઘર, 2020. 688 પૃ. હિન્દી ગદ્ય. મૂલત: ઓડિયા ભાષાના વિવિધ રાગો અને છંદોમાં રચિત રામાયણ. વાલ્મીકિ આધારિત રચના હોવા છતાં કેટલાંક પરિવર્તનો કરવામાં આવ્યાં છે. શંકરલાલ પુરોહિત દ્વારા કર્તાનો પરિચય. રચનાકાળ: 18 મી સદી.
 - વૈદેહીશ વિળાસ: (ભાવ, ભાષા, રસ, છન્દ, અદ્ભૂત શબ્દ વિન્યાસ તથા આલંકારિક શૈલિયો કી દષ્ટિએ ઉત્કલ સાહિત્ય કા એક અનમોલ રત્ન) / કલિંગ મુકુટમિણ કવિ સમ્રાટ ઉપેન્દ્ર ભંજ પ્રણીત મહાકાવ્ય. લખનઉ: ભુવન વાણી ટ્રસ્ટ, 1980. 1000 પૃ. 18 મી સદી. ઓડિયાનું દેવનાગરીમાં લિપ્યંતરણ અને હિન્દી અનુવાદ. અનુવાદક: ? (HNGU Lib.)
- કન્નડ
 - કૌશિક રામાયણ (હિન્દી ગદ્યાનુવાદ) / કવિ બત્તલેશ્વર, હિન્દી અનુ. એસ. રામચંદ્રન. લખનઉ: ભુવન વાણી ટ્રસ્ટ, 1999. 304 પૃ. પ્રાચીન કન્નડ મહાકાવ્ય 'કૌશિક રામાયણ' જ્ઞાનપીઠ અવોડથી સન્માનિત ડૉ. શિવરામ કારંત દ્વારા સંપાદિત બૃહત કાવ્યકૃતિ, જેનું પ્રકાશન દક્ષિણ કન્નડ જિલ્લાના પુત્તૂરના હર્ષ પ્રકરણાલય દ્વારા કરવામાં આવ્યું હતું. કવિનો કાર્યકાળ 16મી સદીનો માનવામાં આવે છે. (HNGU Lib.)
 - તોરવે રામાયણ (નાગરી લિપિ મેં મૂલપાઠ એવં હિન્દી ગદ્યાનુવાદ) / કવિ તોરવે નરહરિ (કુમાર વાલ્મીકિ); અનુવાદ - લિપ્યંતરણકાર: પ્રો. એમ. વી. ભટ્ટ. લખનઉ: ભુવન વાણી ટ્રસ્ટ, 1986. 1400 પૃ. - કવિનો સમય: 16મી સદી. (HNGU Lib.)

રામચન્દ્રચરિત પુરાણમ્ (પમ્પ રામાયણ): નાગરી લિપ્યન્તરણ-સહિત હિન્દી અનુવાદ / કવિશ્રેષ્ઠ અભિનવ પમ્પ નાગચન્દ્ર વિરચિત; અનુવાદ એવં લિપ્યન્તરણ: ડૉ. વી. બી. પુત્રન. લખનઉ: ભુવન વાણી ટ્રસ્ટ, 1977. 690 પૃ. - 11મી સદીમાં રચિત પ્રસિદ્ધ કન્નડ મહાકાવ્ય. રામાયણ આધારિત હોવા છતાં જૈન માન્યતાઓથી અનુપ્રાણિત કૃતિ. કન્નડ જૈન રામાયણ પરંપરાનું ઉપલબ્ધ પ્રથમ મહાકાવ્ય. હિંદુ પરંપરાગત રામાયણથી કેટલાક વિરોધાભાસો ધરાવે છે. (HNGU Lib.)

■ કશ્મીરી

કશ્મીરી રામાવતારચરિત (નાગરી લિપ્યન્તરણ સહિત હિન્દી અનુવાદ) શ્રી પ્રકાશરામ કુર્યગામી, અનુવાદક એવં લિપ્યન્તરણકાર: ડૉ. શિબનકૃષ્ણ રૈણા. લખનઉ: ભુવન વાણી ટ્રસ્ટ, 1975. 482 પૃ. કશ્મીરી ભાષાના મહાકાવ્ય તરીકે પણ ઓળખાય છે. કશ્મીરી ભાષાની સાથે જ ફારસી શબ્દોનો પ્રયોગ. કથાવસ્તુ વાલ્મીકિ રામાયણ અને અધ્યાત્મ રામાયણ આધારિત. (HNGU Lib.)

■ ગુજરાતી

ગિરધરકૃત રામાયણ (કવિ ગિરધરદાસના હસ્તાક્ષરની પ્રત ઉપરથી શુદ્ધ આવૃત્તિ). 7મી આવૃત્તિ, અમદાવાદ. સસ્તુ સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય, 1967. 16 + 776 પૃ. (કવિનો જન્મ ઈ.સ. 1785) (LDI)

ગિરધરકૃત રામાયણ (નાગરી લિપિમેં ગુજરાતી પાઠ તથા હિન્દી ગદ્યાનુવાદ / મહાકવિ શ્રી ગિરધરલાલ, અનુવાદક: ડૉ. ગજાનન નરસિંહ સાહે, ડૉ. દીનેશ હરિલાલ ભટ્ટ. લખનઉ: ભુવન વાણી ટ્રસ્ટ, 1978. 964 + 496 પૃ. ભૂમિકા: પ્રધાનમંત્રી મોરારજી દેસાઈ. (HNGU Lib.)

રામાયણ / ભાલણ સુત ઉદ્ધવ કવિ કૃત, સંપા. હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળા તથા નાથાશંકર પૂજાશંકર શાસ્ત્રી. અમદાવાદ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, 1893. 9 + 795 પૃ. (HNGU Lib.)

■ ડોગરી

રામાયણ: ડોગરી / શંભુનાથ શર્મા. જમ્મુ: ડોગરી સંસ્થા, 1985.

■ તમિલ

કમ્બ રામાયણ (ઉચ્ચારણ તથા લેખન દોનાં પદ્ધતિયો પર તમિલ પાઠ કા નાગરી લિપ્યન્તરણ એવં હિન્દી અનુવાદ) / કવિ ચકવર્તી મહર્ષિ કમ્બન, લિપ્યન્તરણ એવં અનુવાદક: આચાર્ય તિ. શેષાદ્રિ લખનઉ: ભુવન વાણી ટ્રસ્ટ, 2022. 5 ખંડ (4556 પૃ.). કેટલાક વિદ્વાનો કંબનનો સમય 9મી સદી ગણાવે છે, પરંતુ અધિક પ્રામાણિક સમય 12 મી સદી ગણવામાં આવે છે. (HNGU Lib.)

કમ્બ રામાયણ (મહાકવિ કંબન રચિત મૂલ તમિલ સે અનૂદિત) / અનુવાદક: શ્રી ન. વી. રાજગોપાલન, સંપાદક: શ્રી અવધનન્દન. પટના: બિહાર રાષ્ટ્રભાષા પરિષદ, 1998. 1172 પૃ. Nampyar Tamil (Ramayana Tamil) / by Pi. Ke. Sumatikkutti. Tiruvantapuram: Oriental Research Institute and Manuscript Library, Kerala Sarvakalashala, 1990.

■ તુલુ

Tulu Adhyatma Ramayana / by. N. Narayana Gavalikar. Mangaluru: Karnatak Tulu Sahitya Akademi, 2018

■ તેલુગુ

Anjaneya Ramayana / Telugu original, S.R. Anjaneyulu; tr. by R. M. Chella. Tirupati:

Tirumala Tirupati Devasthanam, 1985

શ્રી મોલ્લ રામાયણ (તેલુગુ કાવ્ય કા નાગરી લિપ્યંતરણ એવં હિન્દી ગદ્યાનુવાદ) / મહાકવયિત્રી મોલ્લ; અનુવાદક એવં લિપ્યંતરણ: ડૉ. સી. એચ. રામુલુ. લખનઉ: ભુવન વાણી ટ્રસ્ટ, 1977. 308 પૃ. 14મી સદી. (HNGU Lib.)

શ્રી રંગનાથ રામાયણ (તેલુગુ દ્વિપદ કાવ્યકા નાગરી લિપ્યંતરણ એવં હિન્દી અનુવાદ / કવિ ગોન બુદ્ધા રેડ્ડી વિરચિત; અનુવાદ એવં લિપ્યંતરણ: ડૉ. ભીમસેન નિર્મલ. લખનઉ: ભુવન વાણી ટ્રસ્ટ, 1979. 1336 પૃ. 13-14 મી સદીની કૃતિ. (HNGU Lib.)

■ બંગાળી

કૃતિબાસ રચિત સંપૂર્ણ રામાયણ / સુબોધચન્દ્ર મજૂમદાર સંપાદિત. કલિકાતા: દેબ સાહિત્ય કુટીર, 1972.

કૃતિવાસ રામાયણ (હિન્દી ગદ્યાનુવાદ) / મહાકવિ સંત કૃતિવાસ, અનુવાદક: યોગેશ્વર ત્રિપાઠી 'યોગી', પ્રબોધકુમાર મજૂમદાર, નવારુણ શર્મા. - લખનઉ: ભુવન વાણી ટ્રસ્ટ, 2023. 768 પૃ. કર્તાનો સમય 15 મી સદી. (HNGU Lib.)

■ ભીલી

ભીલી રામાયણ: રામ - સીતામાંની વારતા: સંવર્ધિત પાઠ અને અભ્યાસ / સંપાદક: ડૉ. ભગવાનદાસ પટેલ. ગાંધીનગર: ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, 2020.

■ મણિપુરી

Manipuri Ramayana / by Angom Gopi or Kshema Singh Moiramba [?], Based on Kritivasi Ramayana.

■ મરાઠી

અષ્ટોત્તરશત રામાયણે / સંપા. વ પ્રકા. રામકૃષ્ણ દત્તાત્રેય પરાડકર. મુદ્રક: પુર્ણો : અચ્યુત ચિંતામણ ભટ્ટ, યશવંત છાપખાના, 1916. (કવિવર્મ મોરોપંતાંચે સમગ્ર ગ્રંથ; 7) 21 + 10 + 2 + 536 પૃ. (LDI)

શ્રી ભાવાર્થરામાયણ / એકનાથ મહારાજ વિરચિત, સંપાદન સમિતિ: સા. વા. તથા મહાસાહેબ દાંડેકર વગેરે. મુંબઈ: મહારાષ્ટ્ર શાસન, શિક્ષણ, રોજગાર વ. યુવક સેવા વિભાગ, 1980-822. એકનાથી રામાયણ તરીકે પણ ઓળખાય છે.

શ્રીરામ વિજય / સંત કવિ પં. શ્રીધરસ્વામી મહારાજ વિરચિત, હિન્દી અનુવાદક: ડૉ. ગજાનન નરસિંહ સાહે. લખનઉ: ભુવન વાણી ટ્રસ્ટ, 2007. 752 પૃ. 17મી સદી. (HNGU Lib.)

■ મલયાલમ

અધ્યાત્મ રામાયણ (ઉત્તર રામાયણ)/ તુન્યત્ત] રામાનુજન એળત્તચ્છૂન; હિન્દી ગદ્યાનુવાદ ડૉ. એન. પી. કુટ્ટન પિલ્લૈ. લખનઉ: ભુવન વાણી ટ્રસ્ટ, 2021. 7૫૨ પૃ. મલયાલમ ભાષામાં પદ્યમાં રચાયેલ કૃતિનો હિન્દી ગદ્યાનુવાદ. મૂળ પાઠનું દેવનાગરીમાં લિપ્યંતર. માત્ર હિન્દી અનુવાદ 1999માં સ્વતંત્ર ગ્રંથ તરીકે ભુવન વાણી ટ્રસ્ટ દ્વારા પ્રકાશિત. (પૃ. 372). (HNGU Lib.)

મપ્પિલા રામાયણ. (મુસ્લિમ રામાયણ તરીકે પણ ઓળખાય છે.)

- **તિબેટ**
Arti Keni Sang Rama: ning pabesen Sang Rama: Ketusan ring Ramayana. Tabanan: Santi Widya Satya Veteran, [1980].
- **તુર્કસ્તાન (પૂર્વ)**
ખોતાની રામાયણ. (સંદર્ભ: રામ સાહિત્યકોશ, (૨૦૧૪), પૃ. ૧૬૨.
- **થાઈલેન્ડ**
Siam : The Official name untill (1939)
Cadet, J. M. Ramakien: The thai epic / by J. M. Cadet; illu. with the bas-reliefs of Wat Jetubon, Bangkok. Tokyo : Kodansha International, 1971.
Manich, Jumsai, M. L. Ramayana : masterpiece of the Thai literature retold from the original version written by King Rama I of Thailand / by M. Jumsai. Bangkok: Chalermnit Bookshop, sole distributor in Thailand, 1965.
Ramkirti = Ramakien, or The Thai Version of the Ramayana /by Swami Satyananda Puri and Charoen Sarahiran. Bangkok: Dharmasabha, [1940]
શ્રી રામકીર્તિમહાકાવ્યમ્: થાઈ રામકથા પર આધારિત અભિનવ સંસ્કૃત મહાકાવ્ય / સત્યવ્રત શાસ્ત્રી, હિન્દી અનુવાદ: મિથિલેશ કુમારી મિશ્ર. દિલ્હી: ઈસ્ટર્ન બુક લિંકર્સ, 1998.
- ગુજરાતી અનુવાદ / મધુસૂદન વ્યાસ. મોડાસા: અનુવાદક / 2017-18. મો. 9427693554.
- **નેપાળ**
ભાનુભક્ત રામાયણ (મૂળ નેપાળી પાઠ સહિત હિન્દી અનુવાદ) / સંત કવિ શ્રી ભાનુભક્ત; હિન્દી અનુવાદ: નન્દકુમાર આમાત્ય અને તપેશ્વરી આમાત્ય: લખનઉ: ભુવન વાણી ટ્રસ્ટ, 1990. 344 પૃ. કવિનો સમય: 1814-1868. (HNGU Lib.)
- **ફિલિપાઈન્સ**
Francisco, Juan R. From Ayodhya to Pulu Agama Niog: Rama's Journey to the Philippines. Diliman, Quezon City, Asian Center, University of the Philippines, 1994
- **શ્રીલંકા**
Ramayana in Lanka / [ed. Sivanandini Duriaswamy. colombo : Chinmay Mission of Sri Lanka, 2008.]
Ramayana in Lanka / D. K. Hari and D. K. Hema Hari. Bangalore : Sri Sri Publication Trust, 2013.
- **મલયેશિયા**
Hikayat Seri Rama: Perbasdingan Versi Melayu, Sanskrit, dan Tamil / by [Rajanatherang Muniandy]/ Kuala Lumpur: Dewan Bchasa dan Pustaka, Kementerian Pendidikan, Malaysia, 1995.

■ **म्यानमार (अर्मा, ब्रह्मदेश)**

Burmes Ramayana: with an English translation of the original palm leaf manuscripts in Burmese language in 1237 Year of Burmese era (1871 AD) / Ohno Toru. Delhi: B. R. Pub. Co., 2000. (HNGU Lib.)

Jogyi, 1908-1990. Ramayana in Burma/ by U. Thein Han. [Rangoon: S. N.], 1971
Myanmar Ramayana / Ye Dway; editing, Daw May Thu Soe. Yangoon: Sarpay Beikman, 2018.

Ramayana churi, hui pro jat to kri / Vajitra Van Krann; tann phrat su-Do Me Su Cui. [Rangoon]: Pum nhip re nhan Ca Up Thut ve re ci Thana, Ca pe Biman, 2017

Thiri Rama: Finding Ramayana in Myanmar / ed. by Dawn F. Rooney. London; New York: Routledge, 2017.

■ **लाओस**

Phra Lak Phra Lam: Le Ramayana lao / Vo Thu Tinh. Vientiane, Laos: Vithagna, [1972].

Sahai, Sachidanand. Ramayana in Laos: A Study in the Gvay Dvorahbi. Foreword by Prof. Suniti Kumar Chatterji. Delhi: B. R. Publishing Corporation, 1976. xix + 148 + [16] p. Intriductory matter in English. Reproduced from original Ms. In Yaun, spoken in northern Laos.

■ **पसंदगीना अभ्यासग्रंथो**

Altekar, G. S. Studies on Valmiki Ramayana. Poona: Bhandarkar Oriental Research Institute, 1987.

Bose, Anita. Ramayana footprints in South-East Asian culture and heritage: Thailand, Indonesia, Malaysia, Philipines, Laos, Cambodi, Myanmar / Anita Bose; tr. by Subhankar Bose and Ruchika Yogesh. Kolkata: Bee Books, 2019.

बुल्के, कामिल. रामकथा : उत्पत्ति और विकास । प्रयाग: हिन्दी परिषद प्रकाशन, प्रयाग विश्वविद्यालय, 1950 छद्म संशोधित संस्करण 1999. पुनमुद्रित: लोकभारती, 2018. (KSV Lib.)

Chatterjee, Suniti Kumar. Ramayana: its character, genesis, history, and exodus: a resume. Calcutta: Prajna, 1979.

Gosh, Sujit K. ed. Ramayana in the North-East India: Proceedings of the National Seminar organized by Bharatiya Itihas Sanklan Samiti, Silchar. Delhi: B. R. Publishing Corporation, 2002. (LDI, HKA)

Henry, Justin W. Ravana's Kingdom: the Ramayana and Sri Lankan history from below. New York: Oxford University Press, 2023.

Iyengar, K. R. Srinivas, ed. Asian variations in Ramayana: Papers presented at the International Seminar on 'Variations in Ramayana in Asia: Their Cultural, Social and Anthropological Significance, New Delhi, January 1981. New Delhi: Sahitya

- Akademi, 1983. (HNGU Lib., LDI)
- Krishna Moorthy, K. and Satkari Mukhopadhyayaed. Critical inventory of Ramayana Studies in the World. New Delhi: Sahitya Akademi in collaboration with Union Academique Internationale, Bruxelles, 1991 (
- Raghavan, V. Ramayana- triveni. Madras: Ramayana Publishing House, 1970
- Raghavn, V. ed. Ramayana tradition in Asia: Papers presented at the international seminar on the Ramayana Tradition in Asia. New Delhi: Sahitya Akademi, 1980. (HNGU Lib., HKA Lib.)
- રાય, શિવબાલક. વાલ્મીકિ રામાયણ: કાવ્યાનુશીલન. દિલ્હી: મોતીલાલ બનારસીદાસ, 1988
- Richman, Paula, ed. Many Ramayanas: the diversity of a narrative tradition in South Asia. Berkeley: University of California Press, 1991.
- Sankalia, H. D. Ramayana: myth or reality ? New Delhi: People's Publishing House. 1973 viii + 86 p. + 13 fig. on art plates. (The Dev Raj Chanana Memorial Lectures). (HNGU Lib., LDI)
- સાંકળિયા, હસમુખ ધીરજલાલ. પુરાતત્વ અને રામાયણ. 1973 (LDI)
- Sastri, Satyavrat. Ramayana in Southeast Asia. New Delhi: Sahitya Akademi, 2021.
- Singh, Gaurishankar. Ramayana and Remakatha: an international literature survey, Varanasi: Bibliographical Society of India, 1989
- સિંહ, યોગેન્દ્ર પ્રતાપ, પ્રધાન સંપાદક. રામ સાહિત્ય કોશ. નવી દિલ્હી: રાજકમલ પ્રકાશન, 2014. 2 ભાગ (796 પૃ.). ISBN: 978-81-267-2495-6. (Uma A & C C. Lib.)
- સિંહ, યોગેન્દ્ર પ્રતાપ, પ્રધાન સંપા. ભારતીય ભાષાઓ મેં રામકથા, નઈ દિલ્હી: વાણી પ્રકાશન, 2015. (HNGU Lib.)
- સિંહ, સુખબીર. આદિકવિ મહર્ષિ વાલ્મીકિ. નઈ દિલ્હી: પ્રકાશન વિભાગ, સૂચના ઓર પ્રસારણ મંત્રાલય, ભારત સરકાર, 199૨
- Sitaramaiah, V. Valmiki Ramayana . New Delhi.: Sahitya Akademi, 1972.
- Srinivasa Sastri, V. S. Lectures on the Remayana. Madras: Madras Sanskrit Academy, 1961. (LC)
- Telang, Kashinath Trimbak. Was the Ramayana copied from Homer?: A reply to Professor Weber. Delhi: Publishers Parlour, 1976. First published in 1873. 69 p. (LDI)
- Trikha, J. K. Study of the Ramayana of Valmiki. Bombay: Bharatiya Vidy Bhavan, 1981
- ત્રિપાઠી, રાધાવલ્લભ. આદિકવિ વાલ્મીકિ. સાગર: સંસ્કૃત પરિષદ, સાગર વિશ્વવિદ્યાલય, 1981.
- Vaidyam C. V. Riddle of the Ramayana. Delhi: Meharchand Lachhmandas, 1972. (HNGU Lib.)
- Weber, Albert, 1825-1941. On the Rmayana / tr. from the German by D. C. Boyd. Bombay: Vining, 1873.
- (ઋણસ્વીકાર: આ સૂચિમાં સમાવિષ્ટ પુસ્તકો નિર્દેશિત ગ્રંથાલયો ઉપરાંત લાઇબ્રેરી ઓફ કોંગ્રેસ, વોશિંગ્ટનના ઓન લાઇન કેટલોગના આધારે નોંધવામાં આવ્યાં છે, જેનો ઋણસ્વીકાર કરું છું. - મણિભાઈ પ્રજાપતિ).

- મણિભાઈ પ્રજાપતિ

રામાયણ

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર

સામાન્ય રીતે કાવ્યના બે વિભાગ પાડી શકાય. કોઈ કાવ્ય એકલા કવિની કથા હોય છે, જ્યારે કોઈ જનસમૂહની કથા હોય છે.

એકલા કવિની કથા કહેવાનું તાત્પર્ય એ નથી કે તે કાવ્યો બીજા કોઈથી સમજાય એવાં નથી હોતાં. તેમ જો હોય તો તે માત્ર અપવાદ જ ગણાય. તેનો અર્થ તો એ છે કે તેવાં કાવ્યો રચનાર કવિમાં એવી શક્તિ હોય છે, જેના બળે કરીને કવિનાં પોતાનાં સુખદુઃખ, પોતાની કલ્પના અને પોતાના જીવનની અનુભૂતિ દ્વારા માનવજાતિનાં ચિરન્તન હૃદયાવેગો અને જીવનની મર્મકથા આપોઆપ ગુંજી ઊઠે છે.

એક પ્રકારના કવિ આવા હોય છે, ત્યારે બીજા પ્રકારના કવિ એવા હોય છે કે જેમની દ્વારા એક સમગ્ર દેશ, એક સમગ્ર યુગ પોતાના હૃદયને, પોતાની અનુભૂતિને વ્યક્ત કરી તેને મનુષ્ય-માત્રની ચિરન્તન સંપત્તિ બનાવી દે છે.

આ બીજા પ્રકારના કવિ મહાકવિ કહેવાય છે. સમગ્ર દેશ વા સમગ્ર જાતિની સરસ્વતી તેઓ દ્વારા પ્રગટ થાય છે. તેમની રચના કોઈ વિશિષ્ટ વ્યક્તિની લાગતી નથી. તેઓની કૃતિ જાણે કોઈ મહા તરુરાજની પેઠે દેશના ભૂતલમાંથી ઉદ્ભવ પામી તે જ દેશને આશ્રયછાયા અર્પે છે. કાલિદાસનાં શકુન્તલા અંગે કુમારસંભવમાં વિશેષ કરીને કાલિદાસની જ નિપુણ કલમને પરિચય મળે છે; પરંતુ રામાયણ-મહાભારત તો જાણે જાહવી અને હિમાચલની માફક સમસ્ત ભારતનાં જ છે. વ્યાસ-વાલ્મીકિ તો નિમિત્તમાત્ર છે.

વસ્તુતઃ વ્યાસ-વાલ્મીકિ તો કોઈ વ્યક્તિવિશેષનાં નામ નહોતાં. એ તો માત્ર નામની ખાતર રાખેલાં નામ છે. આવા બે મહાસમર્થ ગ્રંથો - આપણા સમસ્ત ભારતવર્ષવ્યાપ્ત આ બે મહાકાવ્યો - પોતાને રચનાર કવિનાં નામ ખોઈ

બેઠા છે; કવિ પોતાના જ કાવ્યના અંતરાલમાં બિલકુલ લુપ્ત થઈ ગયો છે.

આપણા દેશમાં જેમ રામાયણ-મહાભારત હતાં તેમ પ્રાચીન ગ્રીસમાં ઇલિયડ હતું. તે સમસ્ત ગ્રીસના હૃદયકમળમાંથી ઉદ્ભવ પામ્યું હતું અને તેના હૃદયકમળમાં વાસ કરી રહ્યું હતું. કવિ હોમરે તો પિતાના દેશકાલને ભાષાદાન આપ્યું. કુવારાની માફક તે ભાષા દેશના નિગૂઢ અન્તઃસ્તલમાંથી ફૂટી ઊઠી, અને ચિરકાલ માટે દેશ ઉપર રેલી રહી.

આધુનિક કોઈ કાવ્યમાં એવી વ્યાપકતા જણાતી નથી. મિલ્ટનના “પેરેડાઈઝ લોસ્ટ”માં ભાષાનું સૌન્દર્ય, છંદનું માહાત્મ્ય, અને રસનું ગાંભીર્ય ગમે તેટલાં હોય તથાપિ તે દેશનું ધન નથી, પુસ્તકાલયનું માત્ર ભૂષણ છે.

આ કારણથી આવાં કેટલાંક પ્રાચીન કાવ્યોનો તો એક જુદો જ વર્ગ પાડી તેમને એક જુદું જ નામ આપવું પડશે; અને ‘મહાકાવ્ય’ સિવાય બીજું કયું નામ તેમને આપી શકાય? પ્રાચીન કાળના દેવો અને દાનવો જેવાં આ કાવ્યો પણ મહાકાવ્ય હતાં; હવે તે એ પ્રકાર લુપ્ત થઈ ગયો છે.

પ્રાચીન આર્ય સંસ્કૃતિની એક ધારા યુરોપમાં અને એક ધારા ભારતમાં વહી છે. યુરોપની ધારાએ બે મહાકાવ્યમાં તેમ જ ભારતની ધારાએ પણ બે મહાકાવ્યમાં પોતાની કથા અને સંગીતને સંઘર્યાં છે.

હું વિદેશી હોઈ સનિશ્ચય કહી શકું નહીં કે ગ્રીસ પોતાની સમસ્ત પ્રકૃતિને પોતાનાં બે કાવ્યમાં પ્રકટ કરી શક્યું છે કે નહીં; પરંતુ એટલું તો નક્કી કહી શકું કે ભારતવર્ષે રામાયણ અને મહાભારતમાં પોતાનું કાંઈ જ પ્રકટ કરવું બાકી રાખ્યું નથી.

અને તેથી જ સદીઓ પર સદીઓ વહી જાય છે છતાં રામાયણ-મહાભારતનો શ્રોત ભારતવર્ષમાં લેશમાત્ર પણ ક્ષીણ થતો નથી. દિનપ્રતિદિન ગામેગામ

અને ઘેર ઘેર તે વંચાય છે. ગાંધીની દુકાનથી માંડીને રાજાના પ્રાસાદ પર્યત સર્વત્ર તેમને સરખું સન્માન મળે છે. ધન્ય છે તે કવિયુગલને, જેમનાં નામ કાલના મહા અરણ્ય મહીં લુપ્ત થઈ ગયાં છતાં, જેમની વાણી અનેક કોટી નરનારીનાં દ્વારે દ્વારે આજદિન પર્યત શક્તિ અને શાંતિની અજસ્ર ધારા વહેવડાવે છે અને શત શત પ્રાચીન શતાબ્દીને કાંપ સતત વહી લાવી ભારતવર્ષની ચિત્તભૂમિને આજ પણ ફળદ્રુપ કરે છે.

આ જોતાં રામાયણ-મહાભારતને કેવળ મહાકાવ્ય કહ્યે ચાલશે નહીં. તેઓ ઇતિહાસ પણ છે. ઘટનાઓનો ઇતિહાસ નહીં, કારણ તેવા ઇતિહાસ તો અમુક સમયને અવલમ્બીને હોય છે. રામાયણ-મહાભારત તો ભારતવર્ષનો ચિરકાલનો ઇતિહાસ છે. અન્ય ઇતિહાસો કાળે કાળે કેટલાયે બદલાયા છે, પણ આ ઇતિહાસ બદલાયો નથી. ભારતવર્ષની જે સાધના, જે આરાધના અને જે સંકલ્પ છે તેને જ ઇતિહાસ આ બે વિપુલ કાવ્યપ્રાસાદમાં ચિરકાલના સિંહાસન ઉપર વિરાજમાન છે.

આ કારણથી રામાયણ-મહાભારતની સમાલોચના અન્ય કાવ્યની સમાલોચનાના ધોરણથી ભિન્ન ધોરણે કરવી ઘટે છે. રામનું ચરિત્ર ઉચ્ચ છે કે નીચ, લક્ષ્મણનું ચરિત્ર આપણને સારું લાગે છે કે નરસું, એટલી જ પરીક્ષા કરવી પૂરતી નથી. શાંતચિત્ત થઈ શ્રદ્ધાપૂર્વક વિચાર કરવો પડશે કે સમસ્ત ભારતવર્ષ અનેક સહસ્ર વર્ષો થયાં એ ગ્રંથોને કેવા ભાવથી ગ્રહણ કરતું આવ્યું છે.

રામાયણમાં ભારતવર્ષ શું બોલે છે, રામાયણમાં ભારતવર્ષ કયા આદર્શને ઉચ્ચ ગણી સ્વીકાર્યો છે, તે જ આપણે તો આ પ્રસંગે સવિનય વિચારવાનું રહે છે.

વીરરસપ્રધાન કાવ્યને જ ‘એપિક’ (Epic) કહેવાય એવી સામાન્ય માન્યતા છે; આનું કારણ એ છે કે જે દેશમાં અને જે કાળમાં વીરરસના ગૌરવને પ્રાધાન્ય મળ્યું છે તે દેશમાં અને તે કાળમાં કાવ્ય સ્વાભાવિક રીતે ‘એપિક’ (Epic) વીરરસપ્રધાન થઈ પડ્યું છે. રામાયણમાંયે યુદ્ધવ્યાપાર પુષ્કળ છે; રામનું બાહુબળ પણ સામાન્ય નથી; તથાપિ રામાયણમાં જે રસને સર્વના કરતાં પ્રાધાન્ય મળ્યું

છે તે વીરરસ નથી. એમાં બાહુબળના ગૌરવનો ઘોષ કરવામાં આવ્યો નથી, યુદ્ધપ્રસંગો જ તેના મુખ્ય વર્ણનનો વિષય નથી.

તેમ દેવતાની અવતારલીલા વર્ણવવાને એ કાવ્ય રચાયું છે એમ પણ નથી. કવિ વાલ્મીકિ આગળ રામ અવતાર હતા જ નહીં, મનુષ્ય જ હતા. પંડિતો તેની સાખ પૂરશે. આ પ્રસ્તાવનામાં પાંડિત્યને અવકાશ નથી. અહીં એટલું જ સંક્ષેપમાં કહીશ કે કવિએ જે રામાયણમાં નરચરિત્ર વર્ણવવાને બદલે દેવચરિત્ર વર્ણવ્યું હોત, તો તેથી રામાયણના ગૌરવનો હાસ થાત અને પરિણામે તેના કાવ્યત્વમાં પણ ક્ષતિ આવત. રામનું ચરિત્ર માનવચરિત્ર છે માટે જ તે મહિમાપૂર્ણ છે.

આદિકાંડના પ્રથમ સર્ગમાં વાલ્મીકિએ પોતાના કાવ્યને યોગ્ય નાયક કેવો હોવો જોઈએ તે નક્કી કરી અનેક ગુણોનો ઉલ્લેખ કરી નારદને પૂછ્યું:

સમગ્રા રૂપિણી લક્ષ્મી: કમેકં સંશ્રિતા નરમ્ ।

કયા એક જ નરમાં સમગ્ર ગુણોની લક્ષ્મી મૂર્તિમંત થઈ છે? ત્યારે નારદે કહ્યું:

દેવેષ્વપિ ન પશ્યામિ કંચિદેભિર્ગુર્ણૈર્યુતમ્ ।

શ્રૂયતાં તુ ગુણરેભિર્યો યુક્તો નરચન્દ્રમા: ॥

“એવો ગુણયુક્ત તો દેવતાઓમાં પણ હું કોઈ દેખતો નથી, પરંતુ જે નરચન્દ્રમામાં એ સકલ ગુણો છે તેની કથા સૂણો.”

રામાયણ તે નરચન્દ્રમાની જ કથા છે, દેવની નથી. રામાયણમાં કોઈ દેવે વામનજી થઈ જઈ મનુષ્યનો અવતાર લીધો નથી. મનુષ્ય જ પોતાના ગુણોએ કરીને દેવ થયો છે.

મનુષ્યનો જ અન્તિમ આદર્શ સ્થાપવા માટે ભારતના કવિએ મહાકાવ્ય રચ્યું છે; અને ત્યારથી આજપર્યત મનુષ્યના એ આદર્શ ચરિતવર્ણનનો ભારતના વાચકો પરમ ઉત્સાહપૂર્વક પાઠ કરતા આવ્યા છે.

રામાયણની ખાસ ખૂબી એ જ છે કે તેણે એક ગૃહકથાને જ અત્યંત મહાન કરી બતાવી છે. પિતા-પુત્ર, ભાઈ-ભાઈ અને પતિ-પત્ની વચ્ચે જે ધર્મનું બંધન છે, જે પ્રીતિભક્તિનો સંબંધ છે, તેને

રામાયણે એટલું મોટું સ્વરૂપ આપી દીધું છે કે તે તદ્દ ન સ્વાભાવિક રીતે મહાકાવ્યને યોગ્ય વિષય થઈ પડ્યો છે. દેશજય, શત્રુવિનાશ, બે પ્રબળ વિરોધી પક્ષોનો પ્રચંડ આઘાત-પ્રત્યાઘાત, એ સઘળે વ્યાપાર જ સાધારણ રીતે મહાકાવ્યમાં આન્દોલન અને ઉદ્દીપનનો સંચાર કરે છે; પરંતુ રામાયણનો મહિમા રામ-રાવણના યુદ્ધને અવલંબેલો નથી. તે યુદ્ધઘટના તો રામ અને સીતાની દામ્પત્યપ્રીતિ ઉજ્જ્વલ કરી દેખાડવાનું નિમિત્ત માત્ર છે. પિતા પ્રતિ પુત્રની આજ્ઞાકારિતા, ભ્રાતા માટે ભ્રાતાનો આત્મત્યાગ, પતિ-પત્ની વચ્ચે અન્યોન્ય પ્રતિ નિષ્ઠા અને પ્રજા પ્રતિ રાજાનું કર્તવ્ય કેટલે સુધી જઈ શકે છે તે રામાયણે દર્શાવ્યું છે. આવા પ્રકારના વ્યક્તિ વ્યક્તિ પરત્વેના અને તેમાંય મુખ્યત્વે કરીને ગૃહસંબધો કોઈ પણ દેશના મહાકાવ્યમાં આવી રીતે વર્ણનને યોગ્ય વિષય મનાયા નથી.

આથી કેવળ કવિનો જ નહીં પણ ભારતવર્ષનો પરિચય થાય છે. ગૃહ અને ગૃહધર્મ એ ભારતવર્ષને કેટલાં મહત્ત્વનાં છે તે આ ઉપરથી સમજાય છે. આપણા દેશમાં ગૃહસ્થાશ્રમને અત્યંત ઉચ્ચ સ્થાન આપવામાં આવતું હતું, તે વાત આ કાવ્ય પુરવાર કરી આપે છે. ગૃહસ્થાશ્રમ આપણા અંગત સુખ અને સગવડ અર્થે નહોતો. ગૃહસ્થાશ્રમ સમસ્ત સમાજને ધારણ કરી રાખતો અને મનુષ્યને સાચો મનુષ્ય બનાવતો. ટૂંકામાં ગૃહસ્થાશ્રમ ભારતવર્ષીય આર્ય સમાજનો પાયો હતો. રામાયણ તે ગૃહસ્થાશ્રમનું કાવ્ય છે. એ જ ગૃહસ્થાશ્રમધર્મને રામાયણે પ્રતિકૂળ અવસ્થામાં નાખીને, વનવાસદ્ગુણમાં મૂકીને વિશેષ ગૌરવ આપ્યું છે. કૈકેયી-મંથરાના કૂડકપટના કઠિન આઘાતે અયોધ્યાના રાજગૃહને વિછિન્ન કર્યા છતાં પણ ગૃહધર્મની દુર્ભેદ દૃઢતા રામાયણે પુકારીને બતાવી છે. બાહુબળને નહીં, જિજ્ઞવિષાને નહીં, રાષ્ટ્ર-ગૌરવને નહીં, શાન્તરસાસ્પદ ગૃહધર્મને જ રામાયણે કરુણના અશ્રુજલે અભિષિક્ત કરી તેની સુમહાન વીર્ય ઉપર પ્રતિષ્ઠા કરી છે.

શ્રદ્ધાહીન વાચકો કહેશે કે આવા પ્રકારનું ચરિત્રવર્ણન તો અતિશયોક્તિમાં જ પરિણત થાય. યથાતથની સીમા કઈ છે, અને કલ્પનાની કઈ

સીમાનું ઉલ્લંઘન કર્યાથી કાવ્યકળા અતિશયતામાં પ્રવેશ કરે, એની મીમાંસા એક વાક્યમાં જ થઈ શકતી નથી. જે વિદેશી સમાલોચકે કહ્યું છે કે રામાયણમાં વર્ણિત ચિત્રો અતિપ્રાકૃત-અલૌકિક છે તેને એટલું જ કહીશ કે પ્રકૃતિ પ્રકૃતિમાં ભેદ છે. એકને જે અતિપ્રાકૃત લાગે તે અન્યને પ્રાકૃત લાગે. ભારતવર્ષે તો રામાયણની અંદર અતિપ્રાકૃતની અતિશયતા દીઠી નથી.

જે સ્થાને જે આદર્શ પ્રચલિત હોય તેની મર્યાદા ઉલ્લંઘ્યાથી તે તે સ્થાનના લોકોને તે અગ્રાહ્ય થઈ પડે છે. આપણા કર્ણપટલ ઉપર આપણે કેટલા શબ્દતરંગોને આઘાત ખમી શકીએ તેની પણ સીમા છે અને તે સીમાની ઉપરના સપ્તકને સૂર ચડાવીએ તે આપણો કાન તેને ગ્રહણ ન જ કરી શકે. કાવ્યમાં ચરિત્રના તેમ જ ભાવના ઉદ્દીપન સંબંધે પણ એમ જ છે.

આ વાત સાચી હોય તો એટલી વાત તો સહસ્ર વર્ષ થયાં સિદ્ધ થતી આવી છે કે રામાયણકથા ભારતવર્ષને કોઈ પણ અંશે અતિશયિત લાગી નથી. એ રામાયણકથામાંથી ભારતવર્ષના બાલકથી તે વૃદ્ધ પર્વત અને ઉચ્ચથી તે નીચ પર્યંત સૌ સ્ત્રીપુરુષે બોધ પ્રાપ્ત કર્યો છે; એટલું જ નહીં, આનન્દ પ્રાપ્ત કર્યો છે; તેઓએ મસ્તક પર એને ધારણ કરી છે એટલું જ નથી, તેને હૈયે થાપી છે: તે એમનું ધર્મશાસ્ત્ર માત્ર નથી, તેમનું કાવ્ય પણ છે.

જો એ મહાગ્રન્થનું કવિત્વ ભારતવર્ષને કેવળ સુંદર કલ્પનાલોકનો જ વિષય લાગ્યો હોત અને આપણી સંસ્કાર મર્યાદાનો વિષય લાગ્યો ન હોત તો રામ, જે એક જ કાળે આપણને દેવતા અને મનુષ્ય લાગે છે અને રામાયણ જે એક જ કાળે આપણી ભક્તિ તેમ જ પ્રીતિનું પાત્ર થાય છે તે કદી બનત નહીં.

આવા ગ્રન્થને જો અન્ય દેશી સમાલોચક તેના પિતાના કાવ્ય-વિચારના ધોરણને અનુસરીને અતિપ્રાકૃત કહે તો તેના દેશની સરખામણીમાં ભારતવર્ષનું વિશેષત્વ સ્ફુટ થાય છે. રામાયણમાં ભારતવર્ષને જે જોઈએ તે મળ્યું છે.

રામાયણ અને મહાભારત બન્નેને હું વિશેષત:

એ જ ભાવે જોઈ છે. એમના સરલ અનુષ્ટુપ છંદમાં ભારતવર્ષનું હૃદય સહસ્ર વર્ષ થયાં ધબકી રહ્યું છે.

મારા મિત્રવર્ચ શ્રીયુત દીનેશચંદ્ર મહાશયે જ્યારે પોતાના ‘રામાયણ’નાં પાત્રોની સમાલોચના’ એ ગ્રંથની પ્રસ્તાવના લખવા મને કહ્યું, ત્યારે મારું સ્વાસ્થ્ય ઠીક નહોતું અને અવકાશ પણ નહોતો; છતાં તેમની વિનંતીનો હું અસ્વીકાર કરી શક્યો નહીં. કવિકથાને ભક્તની ભાષામાં મૂકી તેમણે પોતાની ભક્તિને કૃતાર્થ કરી છે. પ્રસ્તુત સમાલોચના મારે મન ભક્તિના ઉમળકાથી ઊભરાતું વિવરણ છે. એ રીતે જ એક હૃદયની ભક્તિ બીજાનામાં સંચારિત થાય. આપણી આજકાલની સમાલોચનાઓ બજારુ ધોરણ ઉપર થાય છે, કારણ સાહિત્ય આજે હાટની વસ્તુ બની છે. પાછળથી કંઈ પસ્તાવું ન પડે માટે સૌ કોઈ ચતુર પરીક્ષકનો આશ્રય મેળવવા ઉત્સુક હોય છે. આ પ્રકારની પરીક્ષામાં ઉપયોગિતા અવશ્ય છે, છતાં હું તો કહીશ કે સમાલોચના એ પૂજા છે, સમાલોચક એ પૂજારી — પુરોહિત છે. તે પોતાના અથવા સર્વસામાન્યના ભક્તિવિગલિત વિસ્મયને માત્ર વ્યક્ત કરે છે.

ભક્ત દીનેશચંદ્રે એ પૂજામંદિરના દ્વાર આગળ ઊભા રહી આરતીનો આરંભ કર્યો છે. મને એકાએક તેમણે ઘંટ વગાડવાનું કામ સોંપ્યું. એક બાજુ ઊભો રહી હું તે કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયો છું. અધિક આડંબર કરી તેમની પૂજાને ઢાંકી દેવા નથી ઇચ્છતો. હું માત્ર આટલી જ વાત જણાવવા ઇચ્છું છું કે વાલ્મીકિના રામચરિત્રની કથાને વાચકવર્ગે કેવળ કવિનું કાવ્ય માનવું નહીં. તેને ભારતવર્ષનું રામાયણ સમજવું. તો જ રામાયણ દ્વારા ભારતવર્ષને અને ભારતવર્ષ દ્વારા રામાયણને યથાર્થ રીતે સમજી શકાશે. એટલું સ્મરણમાં રાખવાનું છે કે કોઈ ઐતિહાસિક ગૌરવવાર્તા નહીં, પરંતુ પરિપૂર્ણ મનુષ્યનું આદર્શ ચરિત્ર સૂણવાની ભારતવર્ષે આકાંક્ષા રાખી છે અને આજપર્યંત અખૂટ આનંદ સહિત તેણે તે સૂણ્યું છે. ભારતવાસીઓ એમ કહેતા નથી કે એ તે માત્ર એક મોટી અતિશયોક્તિ છે, અથવા માત્ર કાવ્યકથા છે; ભારતવાસીને રામ, લક્ષ્મણ, સીતા જેટલાં સત્ય લાગે છે, તેટલાં તેનાં ઘરનાં માણસો

પણ તેને સત્ય લાગતાં નથી.

પરિપૂર્ણતા પ્રતિ ભારતવર્ષની હાર્દિક આકાંક્ષા છે. તેને વાસ્તવ સત્યથી પર કહી તેની તે અવગણના કરતું નથી. પરિપૂર્ણતાને જ તેણે યથાર્થ સત્ય માની સ્વીકારી છે. અને તેમાંથી જ તેણે આનંદ મેળવ્યો છે. તે પરિપૂર્ણતાની આકાંક્ષાને જ જાગ્રત અને તૃપ્ત કરી રામાયણના કવિએ ભારતવર્ષના ભક્ત હૃદયને ચિરકાળને માટે જીતી લીધું છે.

જે જાતિ અપૂર્ણ સત્યને પ્રાધાન્ય દે છે, જે જાતિ દષ્ટ સત્યના જ અનુસરણમાં રચીપચી રહે છે, જે જાતિ કાવ્યને પ્રકૃતિનું દર્પણ માત્ર કહે છે તેણે પણ જગતમાં અનેક કાર્ય કર્યાં છે અને તેમ કરીને અમુક રીતે ધન્ય થઈ છે. માનવજાતિ તેની ઋણી છે. ત્યારે બીજી તરફથી જોઈશું તો, જેઓ બોલ્યા છે કે —

ભૂમૈવ સુખં ભૂમા ત્વેવ વિજિજ્ઞામિતવ્યઃ ।

(અનંત જ સુખરૂપ છે; અનંતની જ ખોજ કરવી જોઈએ)

— જેઓએ પરિપૂર્ણ પરિણામમાં જ સમસ્ત ખંડતાનું અપૂર્વ સૌન્દર્ય, સમસ્ત વિરોધની શાંતિ અનુભવવાની સાધના કરી છે તેઓનું ઋણ પણ કોઈ કાળે અદા થઈ રહેનાર નથી. તેઓ ભુલાઈ જશે તો, તેઓનો ઉપદેશ વિસારે મુકાશે તો, માનવ સંસ્કૃતિ પોતાની ધૂળ અને ધુમાડાથી રૂંધાયેલાં કારખાનાંઓની ગીચ વસ્તીમાં અને નિસાસાથી ઘેરાયેલા વાતાવરણમાં પળે પળે પીડાઈ, શોષાઈ મરી રહેશે. ઉપર કહી તેવી પિપાસાવાળાઓને ચિરપરિચય રામાયણ આપતું આવ્યું છે. એમાં જે ભ્રાતૃપ્રેમ, જે સત્યપરતા, જે પાતિવ્રત્ય, જે પ્રભુભક્તિ વર્ણવાયાં છે તેની પ્રતિ જે સરળ શ્રદ્ધા અને અંતરની ભક્તિ આપણે રાખી શકીએ તો આપણાં કારખાનાંઓની બારીઓમાંથી પણ મહાસમુદ્રના નિર્મળ વાયુની લહરીઓને પ્રવેશનો માર્ગ મળશે.

(સૌજન્ય: પ્રાચીન સાહિત્ય/શ્રી રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર; અનુવાદકો: મહાદેવ દેસાઈ, નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ. પાંચમી આવૃત્તિ, પુનર્મુદ્રણ. અમદાવાદ: શ્રી મહાદેવ દેસાઈ જન્મશતાબ્દી, 1991, પૃ. 3-11. પ્રથમ આવૃત્તિ : સંવત 1978, ઇ.સ. 1921)

रामायण का काव्यमर्म: सीता के निर्वासन में राम का निर्वासन

विद्यानिवास मिश्र

इदं कविभ्यः पूर्वैभ्यो नमोवाकं प्रशास्महे ।

विन्देम देवतां वाचममृतामात्मनः कलाम् ॥

जितना मैंने महाभारत पढ़ा है उतना रामायण पढ़ा नहीं है। लेकिन स्वर्गीय भाई (अज्ञेयजी) से, जिनके द्वारा यह संचारित हुआ है, बार-बार बहस होती थी रामायण और महाभारत को लेकर; और मैंने रामायण उनसे बातचीत करके पढ़ना शुरू किया। पढ़ चुका था, लेकिन फिर से पढ़ना शुरू किया और रामायण महाभारत से मुझे अधिक रहस्यमय लगा। महाभारत का आयाम बड़ा विस्तृत है; रामायण का उतना विस्तृत नहीं है, लेकिन गहरा बहुत अधिक है। विस्तार को देखना उतना कठिन नहीं होता है। एक सर्वग्राही दृष्टि होनी चाहिए उसके लिए। लेकिन गहराई को नापना बड़ा कठिन होता है, क्योंकि अपने ही वहाँ विलीन हो जाने का डर रहता है। मैंने पढ़ा और पश्चिमी विद्वानों ने हमारे काव्यों का ऐसा बार-बार छेदन किया है कि पुराना होगा या नया होगा; पुराना होगा तो ठीक होगा, नया होगा तो ठीक नहीं होगा। और यह अंश बाद में जोड़ा गया है, वह अंश बाद में नहीं जोड़ा गया है। उन्होंने यह समझा नहीं कि यह समृद्ध रचनात्मक वाचिक परंपरा की देन है, जिसमें बहुत बड़ा हिस्सा संवाद का है, संवाद से प्राप्त प्रतिक्रिया का है। बहुत से अनसुलझे प्रश्नों के उत्तर बीच-बीच में हैं। लेकिन उससे पता चलता है कि ये प्रश्न पूछे गए हैं और वाचन की प्रक्रिया में ही प्रश्न पूछे जाते हैं। इसलिए यह मानना कि एक व्यक्ति ने एक समय में ऐसा ही रचा होगा, आवश्यक ही नहीं है। ये सारे ग्रंथ अवधारणा के स्तर पर पहले तैयार हुए और फिर उसके प्रसार की प्रक्रिया शुरू हुई। अब एक कृष्णद्वैपायन व्यास हैं, उन्होंने देखा है। इतिहास का अर्थ जो अभिनवगुप्त ने लिया, वह यही है कि जो प्रत्यक्ष देखा गया है। इति का अर्थ, जो प्रत्यक्ष है; इसको देखकर जो कहा जाता है, वह इतिहास है। इतिहास की परिभाषा हमारे यहाँ अतीत की घटनाओं की व्याख्या या विवरण नहीं है। उसका अर्थ है कि प्रत्यक्ष हमने देखा है-और जो हमने प्रत्यक्ष नहीं देखा

प्रत्यक्ष देखनेवाले से सूना है, उसको वह 'उपाख्यान' कहते हैं। तो हम इतिहास के रूप में इस ग्रंथ को देखते हैं और दोनों ग्रंथों में प्रत्यक्ष द्रष्टा का प्रमाण मिलता है, केवल प्रत्यक्ष द्रष्टा नहीं। जैसे इतिहासकार होते हैं वैसी स्थिति दोनों में नहीं है, दोनों प्रतिभागी हैं। दोनों इस ग्रंथ में आते हैं, कहीं-न-कहीं योगदान है। इस पूरी कथा के विकास में, इस इतिवृत्ति के विकास में ही नहीं, बल्कि जो रामचरित है उसी में उनका बहुत बड़ा योगदान है। और राम को चुनौती कोई बाद में दे, पहली चुनौती देनेवाले वाल्मीकि हैं। और जिस भाषा में चुनौती दी गई है वह भाषा बड़ी कड़ी भाषा है। पूर्वजों का स्मरण करके जब कोई बात कही जाती है तो उन्होंने कहा यही कि 'प्राचेतसोहं दशमः पुत्रः'। 'मैं प्राचेतस का दसवां पुत्र, मैं कह रहा हूँ, मेरा वचन प्रमाण मानो, रघुवंशी। मैं कह रहा हूँ' अपने पितरों को जो स्मरण किया है, अपने पूरे गौरव के साथ स्मरण किया है और बड़ी कड़ाई से कहा है कि 'मैं कह रहा हूँ कि सीता निष्पाप हैं। यदि मैंने जीवन-भर सत्य आचरण किया हो, जीवन-भर तप किया हो तो मैं कहता हूँ कि सीता निष्पाप हैं। और तुम अपने अंतःकरण में जानते थे, सीता शुद्ध हैं और तुमने लोकापवाद से भयभीत होकर त्याग किया है। तुम्हारे ऊपर मुझे बहुत क्रोध है। तुमने त्रिलोक के कंटक रावण का शोधन किया, पर इसके लिए बहुत अमर्ष है।' तो यह एक साक्ष्य मात्र नहीं है, यह उस काव्य को गति देनेवाला है, उसको झंझोरनेवाला है, पूरे घटनाक्रम को दूसरी दिशा देनेवाला है। अब जिस रूप में मिलता है, वह पूरी चीज है, समग्र चीज है। पश्चिम के लोग प्रायः कहते हैं, हमारे यहाँ भी उस दृष्टि के आलोचक यही कहते हैं कि युद्धकांड में रामायण समाप्त है, उत्तरकांड बाद में जोड़ा गया है। यह दो व्यक्तियों की रचना है, दो वाल्मीकियों की रचना है। मैंने इसकी परीक्षा की। एक बाह्य परीक्षा होती है, एक अंतः परीक्षा होती है। बाह्य में ऐसा लगता है कि हाँ, प्रतिज्ञा उसमें भी है कि यहाँ पर उत्तरकांड शुरू हो रहा है और एक नए सिरे से कहानी शुरू हो रही

है। यह राम से पूछ रहे हैं पिछले राजाओं के बारे में, पिछली बातों के बारे में, पिछले मुनियों के बारे में, यहाँ से कहानी शुरू होती है उत्तरकांड की। और मूल रामायण में नारद ने संक्षेप में राम की कथा का एक वृत्त दिया है। उसमें जानकी के दूसरे निर्वासन की चर्चा नहीं है। लेकिन उससे जुड़ा हुआ जो मूल रामायण में है, मूल रामायण के अंतिम अध्याय में है, जो वाल्मीकि ने कथा कहना शुरू किया है, उसकी संरचना शुरू की है तो उसमें जो सूची दी गई है, उसमें 'वैदेह्याश्च विसर्जनम्' यह आता है। और बहुत ही मार्मिक श्लोक आता है-'काव्यं रामायणं नाम सीतायाः चरितं महत्', तो यह प्रतिज्ञा है कि यह रामायण काव्य है, लेकिन सीता के महत्त्व का काव्य है। इसीलिए सीता का नेतृत्व प्रतिपादित होता है सबसे अधिक उत्तरकांड में। यह निरर्थक नहीं है, यह एक तरह से आकांक्षा की पूर्ति है। यह प्रश्न उठाकर उसकी पूर्ति की गई है। और यह पूर्ति बड़ी सार्थक पूर्ति है; क्योंकि स्रष्टा ने वाल्मीकि से यह कहा कि 'कृत्स्नं रामस्य चरितम्'। समूचा राम का चरित लिखो। फिर आगे कहा कि नहीं, केवल राम का नहीं, लक्ष्मण का, राक्षसों का और वैदेही का- 'व्यक्तं यदि वा रहः', जो सब लोग जानते हैं वह दो, जो नहीं जानते हैं वह दो, उसको पहचानने के लिए मैं दिव्य दृष्टि तुम्हें देता हूँ। तो इस कृत्स्नता में, संपूर्णता में कुछ मर्म छिपा हुआ है। और उस मर्म का उपोद्घात पहली घटना से होता है। क्रौंचवध होने के बाद शाप देने पर काव्य की रचना शुरू हुई है। लेकिन ऐसी कुछ रचना करनी है, इसकी चिंता पहले है। नारद से पहले प्रश्न पूछा है। एक तपस्वी से दूसरे तपस्वी ने पूछा है कि 'को न्वस्मिन् साम्प्रतं लोके गुणवान् कश्च वीर्यवान्, धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च सत्यसंधो दृढव्रतः' - यह प्रश्न पूछा है कि इस समय इस लोक में कौन ऐसा है; कौन ऐसे थे, यह प्रश्न नहीं है। कौन ऐसा है और यहाँ पर कौन ऐसा है, वह साक्षात् प्रस्तुत है; जो हमारे परिवेश में यहाँ कौन ऐसा है जो इस प्रकार के गुणों से, शील से युक्त हो। और जो गुण उन्होंने बताए हैं, चर्चा की है, उन सारे गुणों को बताने के बाद एक ऐसा गुण भी बताया है कि जो बताता है, निर्देश देता है कि यह काव्य एक नए प्रकार का सिलसिला है। 'यस्य बिभ्यति देवाश्च जातरोषस्य संयुगो' जब राम को क्रोध हो जाए- ऐसा कौन सा व्यक्ति है, जो क्रुद्ध हो जाए तो देवता तक भयभीत हो जाएँ। दानवों के भयभीत होने की बात नहीं है, देवता तक भयभीत हो

जाएँ। तो ऐसा देवोत्तर मानवीय चरित्र कौन है? मनुष्य में ऐसी क्षमता कहाँ है? मैं पहचानना चाहता हूँ। यदि जानते न होंगे, तो पुष्टि क्यों चाहते हैं नारद से, कि इसकी पुष्टि हो जाए तो उसके मन में है कि ऐसा कोई चरित है। लेकिन उसकी जो बड़ी महत्त्वपूर्ण विशेषता है कि देवता काँप उठते हैं उसके क्रोध के आगे। अर्थात् धैर्यशाली है, क्षमाशील है; पर क्रोध उसे हो सकता है। उसका क्रोध उद्दीप्त हो सकता है। यह एक बात हो गई। उसके आगे उनका कार्यक्रम चला। उसके बाद क्रौंचवध की घटना होती है। और रामचरित्र की कथा से उद्वेलित हैं वाल्मीकि या निठुर निषाद के प्रति द्वेष से उद्वेलित हैं, उनसे कहा नहीं जा सकता है। यह क्या हुआ, यह क्या घटना हुई, एक आनंद के चरम क्षण में इस नर पक्षी की जो हत्या हुई है, वध हुआ है? यह क्या हुआ? यह सृष्टि के नियम का कैसा उल्लंघन है? ऐसे क्षण में क्यों विघ्न डाला गया है, क्यों ऐसे आनंद को छीना गया है? कितना बड़ा पाप हुआ है! और वाल्मीकि से वह सहन नहीं होता है। जब कोई कभी क्रोध करता ही नहीं, शांत है, ऐसे जीवन में ही रहता है, जहाँ कभी क्रोध का अवसर ही नहीं है। जो हिंस्र पशु हैं, वे भी बड़े सौहार्द से रहते हैं उस तपोवन में। बड़े विश्वास के साथ रहते हैं दूसरे पशु। यहाँ कुछ नहीं होगा, किसी की हिंसा नहीं होगी - और उसके मन में इतना क्रोध उमड़ता है कि शाप दे डालता है। और शाप भी जन्म-जन्म भर के लिए 'शाश्वतीः समाः'। अनंत काल के लिए शाप देता है। अनंत काल के लिए सृष्टि की प्रक्रिया में हस्तक्षेप का ऐसा असहनीय क्रोध जब होता है, किसके भीतर होगा-देवता बने ऋषि के भीतर नहीं होगा, वह मनीषी के भीतर होगा। तो एक मानुष भाव का अवतार वाल्मीकि में होता है। रामकथा के कारण हुआ हो या उसको रचने की बेचैनी थी, उसके कारण हुआ हो। उस अवतार के कारण उनके मुख से निकलता है, निकल तो जाता है पर वह सोचने लगते हैं कि यह मैंने क्या किया? मुझे क्रोध क्यों आया? मैंने शाप क्यों दिया? केवल दुःखी ही होकर क्यों नहीं रह गया? ऐसी करुणा क्यों हुई, जो ऐसे अमर्ष में परिणत हो गई? यह करुणा मनुष्य की करुणा है, जो बंध्या नहीं होती, जिसमें प्रतिकार की क्षमता होती है। चाहे वह कोई पीड़ित हो रहा हो, चाहे कोई गहरे दुःख में हो, उसके प्रतिकार की इच्छा होती है मनुष्य में। केवल द्रवित होकर नहीं रह जाता है। इसलिए वे गंभीर चिंतन में

हैं, द्रुंघ्र में हैं और इस द्रुंघ्र के समय प्रजापति ब्रह्मा उपस्थित होते हैं और कहते हैं कि क्यों सोचते हो तुम-'मच्छन्दादेव प्रवृत्तेयम्'। मेरे छंद के कारण सरस्वती तुम्हारे मुख से प्रकट हुई हैं। यह नया अवतार, छंदों का नया अवतार जो वेद से अतिरिक्त है। वेद से अतिरिक्त है, क्योंकि यह देव काव्य नहीं है। यह काव्य ऐहिक है। इस संसार का है, इस समय का है। इसलिए यह नई शुरुआत है। यह नया आदिकाव्य है। तो कवि के रूप में तो श्रीकृष्ण ने 'गीता' में कहा है, 'कवीनामुशना कविः । उशाना शुक्र का नाम है। कृष्ण ने कहा है कि कवियों में मैं शुक्र हूँ। वाल्मीकि का कवि रूप में उल्लेख नहीं किया है। तो इसका अर्थ यही है कि जिस रूप का काव्य वाल्मीकि से प्रारंभ होता है उसकी दिशा दूसरी है, उसमें मानवोचित गुण है। गुण के साथ-साथ गुण के जहाँ अतिरेक होते हैं, उन अतिरेकों की एक छाया भी होती है। जिसमें विवेक होता है उसी में विवेक भ्रंश की संभावना होती है। जिसमें आदर्श की उच्चता होती है उसी के भीतर कहीं-कहीं उस आदर्श की विशेषता के कारण एक ऐसी स्थिति आती है कि वह केवल आदर्श रहता है और भूल जाता है दूसरे प्रतिमानों को। उदाहरण सामने है कि कर्ण आदर्श दानी है। दान का महत्त्व उसके मन में अंकित है, इतना उसके साथ उन्होंने अपना इतना तादात्म्य स्थापित किया है कि बछिया मर गई है-कोई जानबूझकर नहीं मारी उन्होंने, तीर चलाया, बछिया को लगा, मर गई। वह बछिया यज्ञ के काम में आने वाली कामधेनु की बछिया थी। जिसकी बछिया थी, आया और कहा कि तुमने क्या किया यह? नाश कर दिया तुमने हमारे यज्ञ का! तो उन्होंने कहा कि इतनी संपत्ति ले लो, यह ले लो, वह ले लो आदि। वह ब्राह्मण बिगड़ गया कि यह गलती की तुमने और उसका परिमार्जन दान से करना चाहते हो। जीवन की क्षति का परिमार्जन तुम दान से करना चाहते हो? यह दान का अहंकार तुम्हें है, इसलिए विद्या की विस्मृति तुम्हें होगी। तुमने जो शस्त्रविद्या सीखी है, समय पर वह तुम्हें विस्मृत हो जाएगी। तुम्हें ठीक स्मरणशीलता नहीं है; क्योंकि तुम केवल दानी कर्ण नहीं हो, तुम एक सामान्य मनुष्य भी हो। हमारी स्थिति देखते कि किस काम में आनेवाली बछिया है। उसकी कीमत रुपयों में नहीं है। उसकी कीमत एक बड़े स्नेह में है। वह तो तुमने सोचा नहीं। तुमने अपने को पूरी तरह नहीं पहचाना।

इसलिए तुम्हें विस्मृति होनी चाहिए।

इस प्रकार का द्रुंघ्र जहाँ बड़े चरित्र होते हैं वहीं गहरा होता है। दूसरी जगह सतही होता है, बड़ी जल्दी निर्णय हो जाता है। लेकिन यहाँ निर्णय होता नहीं है, वह विलंबित रहता है। तो यह बात राम के साथ है और इस काव्य की रचना-प्रक्रिया में यह निहित है कि यह काव्य सब कुछ कहने के लिए आतुर है। और सबकुछ कहने के बावजूद राम के अभिराम पक्ष को कहीं भी कम नहीं करनेवाला है। बल्कि उस पक्ष को बराबर स्मरण रखता है और उस पक्ष की तीव्रता को भी स्मरण रखता है। वाल्मीकि रामायण के सातों कांड आप देख लें, क्रोध के अवसर सबसे अधिक तीव्र हैं।

पहला अवसर जब सीता का हरण हुआ तो राम सीता के लिए इतने अधिक विह्वल हैं, कि उन्हें लगता है कि सारी सृष्टि का मैं विनाश कर दूँ। देवताओं ने मेरे साथ क्या किया है! उनका जो उद्गार क्रोध का है, हिला देनेवाला है-तुम लोगों ने समझ लिया है कि मैं बहुत सीधा-सादा हूँ और मैं बड़ा क्षमाशील हूँ। मैं एक बाण से समस्त देवताओं को नष्ट कर सकता हूँ, त्रिभुवन का संहार कर सकता हूँ! इतना भयंकर क्रोध है उनका। बड़ी मुश्किल से लक्ष्मण के कहने पर कि आप क्या कर रहे हैं, वह शांत होते हैं। उनकी करुणा को जगते हैं-किसके ऊपर आप क्रोध कर रहे हैं! दूसरा अवसर आता है जब सीता की अग्निपरीक्षा होती है। लोग निवेदन करते हैं, देवता निवेदन करते हैं कि यह आप क्या कर रहे हैं। उनकी परीक्षा की आवश्यकता क्या है? तो उनका उत्तर एक है-'मत बोलो कुछ, मैं दशरथ का पुत्र यह कर रहा हूँ। यह राम नहीं कर रहे हैं, यह दशरथ के पुत्र कर रहे हैं, एक राज्य व्यवस्था के उत्तराधिकारी कर रहे हैं, एक निर्मल, सामाजिक व्यवस्था के उत्तराधिकारी कर रहे हैं। इस समय मत बोलो मुझे, मैं क्या हूँ। तीसरी बार तब क्रोध होता है, जब सीता पृथ्वी में समा जाती हैं। पृथ्वी को संबोधित करके उनको क्रोध होता है कि, अगर उनको निकाल करके अभी बाहर नहीं रखोगे, तो मैं छिन्न-भिन्न कर दूँगा सारी पृथ्वी को।

ये तीनों क्रोध सीता को लेकर के हैं। यह दूसरे के लिए नहीं है। रावण पर इतना क्रोध नहीं है। उसका एकमात्र कारण यही है कि सीता के प्रति उनका प्यार अत्यंत गहरा

है। भवभूति ने दो श्लोक इस संबंध में 'उत्तररामचरित' के छठे अंक में उद्धृत किए हैं ध्यान देने योग्य हैं। वाल्मीकि रामायण में मुझे नहीं मिले वे श्लोक। लेकिन वाल्मीकि के नाम तो उन्होंने उद्धृत किए हैं। यह पता चलता है कि जिस रूप में हमारे पास यह पाठ है, उस पाठ के ऊपर विचार करना चाहिए। लेकिन जो जनस्मृति में एक पाठ है, भवभूति की स्मृति बड़ी सजग स्मृति है -

प्रिया तु सीता रामस्य दाराः पितृकृता इति ।

गुणै रूपगुणैश्चापि प्रीतिभूयोऽप्यवर्धत ॥

तथैव रामः सीतायाः प्राणैभ्योऽपि प्रियोऽभवत् ।

हृदयं त्वेव जानाति प्रीतियोगं परस्परम् ॥

(-उ.रा.च., 6/31-32)

राम के लिए सीता प्रिय थीं और यह प्रीति सीता के गुणों के कारण, उनके आभ्यंतर और बाह्य दोनों प्रकार के गुणों के कारण, व्यक्त और अव्यक्त दोनों प्रकार के गुणों के कारण निरंतर बढ़ती गई। और सीता के लिए राम प्राण से भी अधिक प्रिय थे। इसके बारे में कोई दूसरा नहीं कह सकता।

इनका हृदय एक-दूसरे के प्रेम को जानता है, दूसरा कोई नहीं कह सकता। इसको एक दूसरे रूप में तुलसीदास जी ने कहा-

तत्त्व प्रेम कर मम अरु तोरा । जानत प्रिया एकु मनु मोरा ॥
सो मनु सदा रहत तोहि पाहीं । जानु प्रीति रसु एतनेहि माहीं ॥

(-रामचरित., सुंदर., 1416-7)

इतना ही संक्षिप्त संदेश है राम का सीता के लिए। लेकिन ये दोनों छंद, यह सूचित करते हैं कि राम की जो अभिरामता है, वह सीता से जुड़ने के कारण है। सीतापति रामचंद्र हैं, सीता के साथ संयुक्त हैं, इसीलिए उनकी इतनी अभिरामता है। सीता से अलग होकर राम की अभिरामता नहीं है। प्रिय होना, आकर्षण का केंद्र होना सीता के साथ है। वन में, निर्वासन में सीता का साथ उन्हें शक्ति देता है और सीता का हरण एक उकसावा देता है। लोग समझते नहीं हैं कि राम ने निठुरता क्यों दिखलाई है। यह निठुरता लोगों को समझ में नहीं आती है। लेकिन इसका बीज राम की अत्यंत क्षमाशीलता, अत्यंत शालीनता और अत्यंत प्रियता में है। इसीलिए निठुरता का बीज वहीं पर है। वही व्यक्ति निष्ठुर हो पाता है जो अपने साथ उसका तादात्म्य स्थापित कर चुका है। जो अपने प्रेम के विषय का तादात्म्य

कर लेता है उसके साथ, वही निठुर होता है। निठुर उसके साथ नहीं होता है, अपने साथ होता है। यह अत्यंत सघन प्यार में निहित है कि राम सीता के साथ कठोर हों। समझ में बात न आए, ऐसे कठोर हों। भाइयों के समझ में बात न आए, ऐसे कठोर हों। किसी को समझ में बात न आए, ऐसे कठोर हों। अत्यंत अतर्क्य है। लेकिन उसका बीज उसी में है। उनके गुणों में ही इस गुण विपर्यय का बीज है। एक बात तो यह है।

दूसरी बात यह कि कथा किसके लिए है? इसका संबोध्य कौन है, ब्रह्मा का आशीर्वाद है। जब तक ये पहाड़, ये नदियाँ हैं तब तक यह कथा लोक में प्रचारित होगी- 'लोकेषु प्रचरिष्यति'। यह घटना का विवरण देनेवाला, रोजनामचा रखनेवाला कोई नहीं है यह। राम के बारे में जो मैंने जाना है, जो मैंने पहचाना है, वह आगे आनेवाले युगों के लिए एक प्रतिवाद है, मनुष्यता की पहचान है, मनुष्य के उत्कर्ष की पहचान है, मनुष्य के अंतर में निहित उसके अंतर्द्वंद्व की भी पहचान है। और यह पहचान लोकमात्र के लिए है। राजाओं के लिए, राजकुमारों के लिए नहीं, लोकमात्र के लिए पहचान है; क्योंकि राम केवल अपने वृत् की रक्षा करनेवाले नहीं है, वह मानवमात्र के वृत् की रक्षा करनेवाले हैं। जिस प्रकार वाल्मीकि ने राम को विग्रहवान् धर्म कहा है, उसका सूक्ष्म अर्थ है। वे, धर्म का जो मुख्य प्रयोजन है, अपने को दूसरे में विसर्जित करना, इसके भी साकार विग्रह हैं। राम अपने लिए नहीं जीते, अपने सुख के लिए नहीं जीते; उनका अपना निजी सुख कोई नहीं है। जिसका निजी सुख कोई नहीं है, वह व्यक्ति भरोसे का व्यक्ति होता है। वाल्मीकि ने राम के लिए जो विश्वास पैदा किया है, उसका चाहे जो रूपांतर हुआ हो। वह विश्वास हिंदुस्तान के लिए बहुत बड़ी शक्ति है। हिंदुस्तान ही नहीं, अनेक साझीदार देशों की बहुत बड़ी शक्ति है। चाहे इंडोनेशिया हो, मलेशिया हो, थाइलैंड हो- ये सारे देश भरोसे की शक्ति के रूप में राम को देखते हैं। राम हैं, उनके पीछे हैं तो बड़ा भरोसा है। और इसलिए भरोसा है कि राम हमारे लिए हैं। वसिष्ठ ने समझाया है कि तुम चलो अयोध्या में; लेकिन राम राजनीति का अतिक्रमण करते हैं। उन्होंने जाबालि को डाँटा-क्या कर रहे हो तुम? ऐसी बात हमसे कह दी! राजनीति की सत्ता अति महत्त्वपूर्ण है। कहा- नहीं, कुछ दूसरे सत्य

हैं जो अधिक महत्त्वपूर्ण हैं। आज मैं, यह जानते भी कि मोहवश प्रतिज्ञा की थी मेरे पिता ने, जब प्रतिज्ञा की थी तो उस प्रतिज्ञा का निर्वाह होना चाहिए। और उस प्रतिज्ञा का निर्वाह मुझे करना है। वे करें न करें, निर्वाह मुझे करना है। उस प्रतिज्ञा का दायित्व मेरे ऊपर है। अगर पुत्र ने अपने पिता की प्रतिज्ञा का निर्वाह नहीं किया तो पुत्र क्या है! इसलिए मुझे मत कहिए, राजनीति न समझाइए। राजनीति से ऊपर कोई है, वह है मेरा सिद्धांत। मैं उसको मानता हूँ, छूछी राजनीति को नहीं मानता हूँ मैं।

तो एक ऐसे अतिक्रामी सिद्धांत की स्थापना राम के द्वारा होती है। इसीलिए आज भी वह राजा राम हैं। रामायण में एक और अंतर्द्वंद्व दिखाई पड़ता है। जब कहा जाता है कि वाल्मीकि रामायण में तो ऐसा-ऐसा वर्णन आता है, ऐसा श्रृंगार आता है तो एक विशेष प्रकार के जकड़न में फंस कर ऐसे प्रश्न पूछते हैं और भूल जाते हैं कि राम मनुष्यता की संपूर्णता के एक चित्र हैं। संपूर्णता के एक चित्र होने के कारण कहीं भी रागात्मक आवेश को छिपाते नहीं हैं। और वाल्मीकि बेचारे तो छिपा ही नहीं सकते। उनसे तो प्रतिज्ञा ली गई है, संपूर्ण चरित कहना है, छिपाना नहीं है। 'व्यक्तं या यदि वा रहः' -'एकांत में भी जो घटित हुआ है, उसे भी तुम्हें कहना है। और ऐसे एकांत के संग को भवभूति ने उद्धृत किया है। बड़ा मार्मिक छंद है। मंदाकिनी प्रसंग में उसका उल्लेख आता है और वह श्लोक भी वाल्मीकि रामायण के कई संस्करणों में नहीं मिलता है। वह श्लोक है कि 'त्वदर्थमेव विन्यस्तः शिलापट्टोयमग्रतः'। और इसके बाद कहा है, 'यस्यामभितः पुष्यैः प्रवृष्ट इव केशरः'। यह जो शिला है, आयत शिला है, बड़ी लंबी-चौड़ी है। यह सब तुम्हारे लिए ही है। तुम्हारे लिए तैयार करके रखी गई है। इतनी चिकनी, इतनी चौड़ी, इतनी लंबी, यह शिला तुम्हारे लिए तैयार की गई है। इसके दोनों ओर मौलश्री के फूल बरसे हुए हैं। तो मौलश्री के फूलों के साथ, उसकी मादक गंध के साथ शिलापट्ट को सामने दिखलाना बहुत ही सूक्ष्म रागात्मक अभिलाषा है। 'उत्तररामचरित' में उस पर टिप्पणी भी है। राम के आगे जब लव-कुश श्लोक सुनाते हैं तो कहते हैं, 'क्या कहें, ये बच्चे क्या जानें। खासकर ये जंगल में पले बच्चे क्या जानें कि ये क्या कह रहे हैं और किसके आगे कह रहे हैं।' किंतु वहाँ करुणा का बीज, बच्चा दुहरा

रहा है इस बात को। अपने पिता के बारे में बात कर रहा है और जानता नहीं है कि अपने पिता के बारे में बात कर रहा हूँ। एक तटस्थ की तरह बात कर रहा है। यह ग्रंथ की करुणा का बीज है कि लड़के तटस्थ हो गए हैं। इस श्लोक में इंगित है कि राम मनुष्य की समस्त आकांक्षाओं को व्यक्त भी करते हैं, उसको नियंत्रित भी करना जानते हैं, संयत भी करना जानते हैं। तो यह उनकी विशेषता है कि उसका दमन नहीं करते, केवल उसका संयमन करते हैं। हमेशा जब-जब ऐसी स्थिति आई है, भावोद्वेग की स्थिति आई है, लक्ष्मण के आवेग की स्थिति आई है तो उसको संयत किया है उन्होंने। बड़ी दृष्टि से सोचो, उनकी भूमिका में अपने को डालकर सोचो। भरत के बारे में सोचा है उन्होंने। जाड़ा शुरू हुआ है और जाड़े के प्रसंग में बात करते-करते कहते हैं, 'भरत कहाँ होंगे, कुटिया में होंगे। नित्य सरयूस्नान करते होंगे और राजकाज देखते होंगे। मैं तो यहाँ बड़े आराम से हूँ और भरत बड़े दुःख में होंगे।' तो लक्ष्मण कहते हैं, 'और खाली माँ वहाँ बड़ी खुश होंगी कि हम लोग यहाँ पर हैं। अब क्या पता, किसके लिए किया।' तो राम कहते हैं, 'नहीं, ऐसा नहीं कहते हैं। मझली माँ को दोष मत दो। मझली माँ ने अपने पुत्र के लिए किया है। पुत्र के स्नेह के लिए किया है, अपने लिए नहीं किया है। पुत्र के प्रति स्नेह उसका रहा है। और स्नेह लेकर ही आई थी इस घर में वह। ऐसा मत कहो उसके बारे में।' तो एक संयम भी उनमें है। जब गलत काम हुआ है, जानते हुए भी कि इसमें लोगों से पूछा नहीं गया है और सभा में लोगों ने गलत निर्णय ले लिया है; राजधर्म के विपरीत कार्य हुआ है। लेकिन यह राजधर्म न भी हो, यह मनुष्य का धर्म है और उसका महत्त्व है।

यह बात बड़े ध्यान देने योग्य है कि महाभारत का आयाम इतना विस्तृत है कि व्यक्ति नगण्य सा हो गया है और उसके अपने सुख-दुःख बहुत छोटे हो गए हैं। हैं भी, लेकिन बहुत छोटे हो गए हैं। कुछ दूसरे प्रयोजन, कुछ दूसरे मूल्य सामने आ गए हैं। लेकिन रामायण में व्यक्ति का मूल्य है, उसकी संवेदना का मूल्य है और इसीलिए यह काव्य एक ऐसी शुरुआत है, जो भारतीय काव्य के लिए वांछनीय है। भारतीय काव्य की शुरुआत इसी से होती है। समाज इसमें न हो, ऐसी बात नहीं; लोक इसमें न हो, ऐसी बात नहीं; लेकिन लोक व्यक्ति के भीतर उतरा हुआ लोक है,

तटस्थ लोक नहीं है। लोक है वहाँ, एक गहरा द्रंढ भी है। जैसे राम के चरित में ही है। जब सीता का त्याग उन्होंने कर दिया और लौटे हैं तो पता चला कि चार दिन हो गए, राम ने कुछ खाया-पीया नहीं और कोई राजकाज नहीं देखा। कहते हैं- आपने क्या किया, लोग आपके लिए, आपके दर्शनों के लिए तरस रहे हैं। कहते हैं, कौन से लोग तरस रहे हैं! जो मनुष्य को समझते नहीं, वे लोग तरसा करें। द्रंढ है बड़ा गहरा। बीज तो शुरू में ही पड़ चुका है। राम जब वन जा रहे हैं तो कौशल्या ने कहा कि यह बात तो होने को थी ही, और कोई प्रमाण तो नहीं मिलता। लेकिन जो रामायण की, परंपरा का लोक-साहित्य में प्रचुर प्रमाण मिलता है। राम की कुंडली दिखलाई कौशल्या ने। उन्होंने कहा- और सब तो अच्छा है, लेकिन राम का वनवास होगा। उन्होंने कहा कि वह तो मैं जानती हूँ। एक दूसरी कथा है, जो और भी मनोरम है। वनवास का कारण कैकेयी का युद्ध में सहायता देना नहीं है, दूसरा है। वहाँ सीता सब काम करती हैं राजकुमारी होकर भी। झाड़ लगाती हैं, एक-एक तिनका बाहर करती हैं बीन करके। उनसे प्रमाद होता है, कोई तिनका था कँटीला, वह फेंक दिया उन्होंने बाहर और वह विशाल पेड़ हो गया, कंटकद्रुम हो गया। दशरथ आए उस रास्ते से, चुभ गया काँटा पैर में। काँटा कोई रहा होगा दुष्ट। बहुत से काँटे होते हैं जो बड़े दुःखदाई होते हैं। नागफनी भी हो सकता है। तो उस चुभन को कैकेयी ने चूस करके हरा। उस दर्द को हरा और उस दर्द के क्षण में उन्होंने कहा कि जो माँगें, वह दूँगा। बहुत ही कष्ट में थे और तब उन्होंने उसको माँगा। तो कहीं-न-कहीं उसमें सीता का प्रमाद था, छोटा ही प्रमाद क्यों न हो, कारण है। जैसे सीता की शक्ति कारण है यज्ञ में। यह लोक- साहित्य के आधार पर कहा जा सकता है, सीता सबेरे उठती थीं और बाएँ हाथ से उस धनुष को उठाती थी और उसके नीचे साफ़ करके लीप देती थीं। जनक ने देखा कि बाएँ हाथ से यह लड़की उठाती है और इसकी शादी किसी ऐसे-वैसे से नहीं हो सकती। इन छोटे, नन्हे हाथों में इतनी शक्ति है तो इसकी शादी धनुष तोड़ने वाले के अलावा किसी से नहीं हो सकती। तो रामायण कथा के ऐसे बीज, जो अत्यंत गुप्त रूप में, संक्षिप्त रूप में हैं, वे अनेक कथाओं और गीतों में प्रसरित हुए हैं। यह सब

मिलकर रामायण का समग्र पाठ (हाइपर टेक्स्ट) बनता है। वाल्मीकि रामायण जातीय रचना इस मायने में है कि भारत की सर्जनात्मक परंपरा उसको निरंतर आगे बढ़ाती रहती है। उसमें प्रश्न करती है, उत्तर ढूँढ़ती है; फिर प्रश्न करती है, फिर उत्तर ढूँढ़ती है। राम को छोड़ नहीं पाती- और इसलिए नहीं छोड़ पाती, क्योंकि वह सीता से जुड़े हुए राम हैं। यह जुड़ाव बार-बार इसको मथता रहता है।

केवल 'उत्तररामचरित' या 'रघुवंश' ने राम को नहीं कोसा, लोक-साहित्य ने बहुत कोसा और बड़े विचित्र ढंग से कोसा। एक कोसने का उपाय यह है कि लव- कुश का जन्म होता है तो पुत्र-जन्म का संदेश दिया जाता है, रोचना भेजा जाता है। संदेशवाहक नाई से कहा कि सबको संदेश देना, परंतु राम को मत देना; कौशल्या को देना, लक्ष्मण को देना, राम को न देना। लक्ष्मण को संदेश मिला है, चेहरा दीप्तिमान है। राम एक तालाब के किनारे दातौन कर रहे हैं। चेहरा बहुत दीप्त हो रहा है। क्या बात है, कौन सा ऐसा शुभ समाचार तुमने सुना है? तो उन्होंने कहा-मेरी भाभी को दो पुत्र हुए हैं। और उनके हाथ से दातौन गिर जाती है और आँसुओं से उनका कमरबंद भीग जाता है... मैं ही अकेला ऐसा व्यक्ति, जिसे संदेश नहीं दिया गया। तो इस रूप में उन्हें ऐसी उपेक्षा का पात्र बनाकर उन्हें लोक-साहित्य में एकदम खड़ा कर दिया गया। प्रश्न छेड़ने का प्रारंभ कहां हुआ, प्रारंभ होता है रामायण में - और इस काव्य का बीज यही है। यह काव्य करुणरस-प्रधान काव्य है, करुण नियति का काव्य है। इसको संक्षेप में क्षेमेंद्र ने कहा- राम के पूरे चरित के बारे में उन्होंने कहा, 'यह दुःख, यह दुःख कैसा है। इस जीवन में दुःख-ही-दुःख तो है। अभी जवानी शुरू हुई है, वनवास हो गया। लड़के और हँसी-खुशी और गाजे-बाजे के कुछ ही दिन अभी बीते थे कि भयंकर अपवाद सुनाई पड़ा। दुःख-ही-दुःख है, सुख तो है ही नहीं।' अंत में सबका निचोड़ निकालते हुए क्षेमेंद्र ने कहा था कि 'दुःखं विवेकोदयः', जिसके भीतर विवेक का उदय होगा, उसको दुःख होगा-ही-होगा। विवेक की करुणा है यह। वाल्मीकि के मन में विवेक की ही करुणा है। वह भूल जाते हैं कि मैं मुनि हूँ, मेरा स्वभाव दूसरा है। वह भूल जाते हैं और उबल पड़ते हैं। सह नहीं सकते हैं। तो यह विवेक की करुणा है। विवेक से ही ऐसी स्थिति उत्पन्न

होती है। वह भूल सकते थे। अच्छा भाई, ठीक है, उसको ले जाओ। पक्षी को देखो। उसकी मादा की रक्षा करो। लोक-कल्याण के सारे उपाय कर सकते थे। लेकिन नहीं किया उन्होंने। उसकी चिंता छोड़ दी उन्होंने। इस घटना को मार्मिकता आविद्ध कर गई उन्हें। वह क्रौंच क्या आविद्ध हुआ आविद्ध तो वाल्मीकि हुए। वाल्मीकि के भीतर वर्षों का तप आविद्ध हुआ, वाल्मीकि का विवेक आविद्ध हुआ। शांति बिलकुल विचलित हो गई। तो ऐसे विचलित मनुष्य की रचना है रामायण। इसलिए इस रचना में परिपाक में भी यही स्थिति होनी चाहिए, जो वाल्मीकि के उत्तरकांड में है। वही स्थिति होनी चाहिए, जिसमें सीता का उद्दीप्त रूप आता है। सीता का जो दूसरा शपथ है, वह बड़ा मार्मिक है-

“यदि मैंने मन-वचन-कर्म से किसी दूसरे को न चाहा हो, किसी के प्रति कुछ भी भाव न रखा हो तो ‘तदा मे माधवी देवी विवरं दातुमर्हति ।’ ”

सारी प्रतिज्ञा यही करती हैं, कोई दूसरा नहीं। एक निष्ठा को रखती हैं। वह यह नहीं कहती हैं कि मुझे स्वीकार करो। अगर मेरी निष्ठा है तो माँ पृथ्वी! फटो, मैं समा जाऊँ। मैं इस ऊपर के पृथ्वीलोक में नहीं रहूँगी। जो मेरी निष्ठा में विश्वास नहीं करते, उन लोगों के बीच में नहीं रहूँगी। जहाँ ऐसा पाप उदित होता है, ऐसे लोगों के बीच में नहीं रहूँगी। उस व्यथा में राम हैं। सीता नहीं समाई हैं, राम का समस्त जीवनरस उसमें समा गया है। दारुण घटना है और इस प्रकार उनका सरयू-प्रवेश होता है। सब उसी की एक अगली कड़ी है। करुण का बीज इस काव्य के आरंभ में है, बीच- बीच में है और उसका परिपाक, जिसकी चर्चा हम अधिक व्यापक रूप में करेंगे, इसी रूप में है।

यह मैं जो आगे रेखांकित करने जा रहा हूँ, यह वह यह बात है और जिसकी पुष्टि 'उत्तररामचरित' से होती है। 'उत्तररामचरित' की आवश्यकता भवभूति को क्यों पड़ी?

'उत्तररामचरित' राम के मन की बात करने के लिए है। सीता का उत्कर्ष दिखाया जा चुका है। वह कालिदास के 'रघुवंश' में भी है। अयोध्या की ग्लानि का भी चित्रण कालिदास के 'रघुवंश' में है। अयोध्या वह रहती ही नहीं। अयोध्या उजड़ जाती है। अयोध्या के उजड़ने का चित्र ही सूचित करता है कि यह निर्मम व्यवस्था स्वीकार्य नहीं है। लेकिन भवभूति ने राम का पक्ष लेने के लिए नहीं,

बल्कि राम के हृदय की बात को मुखरित करने के लिए 'उत्तररामचरित' की रचना की। राम को निपट अकेला करने के लिए 'उत्तररामचरित' लिखा। उस अकेलेपन का अनुभव कराने के लिए; जैसे-मनुष्य का अकेलापन बहुत विराट् होता है, बड़ा दुर्गम होता है, दुर्बोध होता है। समझ में नहीं आता, ऐसा आदमी कैसे हो जाता है। बारह वर्ष तक आदमी हृदय पर पत्थर रखकर सहता है। एक अंतरंग बारह वर्षों के साहचर्य का स्थान आता है पंचवटी का अरण्य भाग। उस आदमी की सारी वेदना, सारी प्रसुप्त वेदना उमड़ पड़ती है। और एक पंक्ति में जो बात भवभूति (उ.रा.च., 3.33) ने कही है- देव्या शून्यस्य जगतो द्वादशः परिवत्सरः । प्रनष्टमिव नामापि न च रामो न जीवति।' बारह वर्ष बीत गए देवी से सूनो हुए इस संसार को, अभी किसी ने कोई चर्चा नहीं की है।

अभी भी राम साँस ले रहे हैं। यह आक्रोश यह सूचित करता है कि राम ने सबकुछ सीता के लिए किया है, लोक के लिए नहीं किया है। लोक की कमजोरी से परिचित हैं। इससे परिचित हैं- 'यथा स्त्रीणां तथा वाचां साधुत्वे दुर्जनो जनः ।' लोग कैसे स्त्री के बारे में अफवाह फैलाने में बड़े रस का अनुभव करते हैं। इस कमजोरी का एक उत्तर है यह। इसलिए मैं यही निवेदन करूँगा कि यह निर्वासन सीता का निर्वासन नहीं है, यह राम का निर्वासन है।

□

मैं अपनी बात वहीं से प्रारंभ करता हूँ। यदि रामायण काव्य का बीज करुण है, जैसा कि इस श्लोकार्ध की बार-बार आवृत्ति से प्रमाणित है -

'शोकः श्लोकत्वमागतः' या 'श्लोकत्वमापतत यस्य शोकः।'

यह कालिदास के 'रघुवंश' में मिलता है और यही बात भवभूति में मिलती है। तो परंपरा कहीं इसका निरंतर स्मरण दिलाती है। काव्य शास्त्र के अधिकतर ग्रंथ इसका स्मरण करते हैं कि रामायण करुणरस-प्रधान काव्य है। महाभारत के बारे में थोड़ा विवाद भी है; लेकिन रामायण के बारे में एकमत होकर उन्होंने यही कहा है। तो इस करुण की अवधारणा रामायण में क्या है? हमारे यहाँ करुण की अवधारणा, एक नृशंसता के कारण कोई गलत निर्णय होता है, केवल यही नहीं है। यह उसका बहुत छोटा सा हिस्सा है। सबसे बड़ी बात यह है कि एक द्रंढ निरंतर मनुष्य के हृदय में है जो लोकयात्रा के लिए चलता है, लोक का

होने के लिए चलता है। एक समय ऐसा अनुभव होता है कि लोक भी मेरे साथ नहीं है- और जिसकी बलि मैंने दी है- लोक के लिए, उसके कारण में भी अपने साथ नहीं हूँ। यह सामान्य व्यक्ति का भी अनुभव-विषय हो सकता है और यह राम का भी अनुभव विषय है, जिसके कारण राम के अकेलेपन को मैंने चर्चा की। इस अकेलेपन की बात सबसे अधिक मुखरित हुई है 'उत्तररामचरित' में, जहाँ पर राम अपने को लोक से अलग-थलग करके रखते हैं। पंचवटी में जाते ही वासंती ने पूछा, 'आपने आखिर क्यों सीता का परित्याग किया? क्या कारण था सीता के परित्याग करने का?' तो उन्होंने कहा, एक संक्षिप्त उत्तर है, 'लोकों न मर्षतीति।' लोगों को सह्य नहीं था सीता का रहना।

वासंती ने पूछा कि लोगों को क्यों नहीं सह्य था? इतनी प्रियदर्शना, इतनी सुशीला लोगों को नहीं सह्य थी? राम ने कहा, मुझसे उत्तर न पूछो। 'स एवं जानाति किमपि'। उसी लोक से पूछो, वही जानता होगा-क्या उत्तर है! सीता ने क्या अपराध किया है? और जब सीता उनके सामने समुपस्थापित की जाती हैं, साक्षात् अरुंधती ने ग्रहण किया है सीता को और लोगों ने बहुत विनम्रता से, लज्जा से प्रणामांजलि अर्पित की है सीता को और इसके पहले जो घोषणा की है अरुंधती ने तो लक्ष्मण ने कहा, 'आर्य, सुन रहे हैं, तो उन्होंने कहा कि 'मैं क्यों सुनूँ। लोग सुन रहे हैं। तो स्पष्ट रूप से लोक से अलग एक राम हैं। लोक और उसकी निष्ठुरता से खीझे हुए राम हैं। यह खीझ, सबसे अधिक तीसरे अंक में और उसका कुछ इशारा सातवें अंक में मिलता है। तीसरे अंक (श्लोक 32) में जब वह कहते हैं, 'न किल भवतां स्थानं अस्या गृहेऽभिमतं ततस्तृणमिव वने शून्ये त्यक्ता न चाप्यनुशोचिता।' आपको देवी का रहना घर में सुहा नहीं रहा था। देवी घर में है, यह आप लोगों को नहीं सुहा रहा था। सीता जैसा सौभाग्य, सौंदर्य, शील, अयोध्या के रनिवास में रहे, यह आप लोगों को नहीं सुहा रहा था। मैंने तृण की तरह उसे छोड़ दिया, शून्य वन में उसे छोड़ दिया। 'न चाप्यनुशोचिता।' कभी मैंने प्रकट रूप में कुछ नहीं कहा, एक शब्द नहीं कहा। एक आह नहीं निकली मेरे मुँह से। प्रजांजन करते हुए मैं बाट जोह रहा था, कहीं कहेगा कि बहुत हो गया। और सप्तम अंक में पृथ्वी ने गंगा से उलाहना किया है- 'यह क्या किया है राम

ने !' और जो श्लोक आता है-

'न प्रमाणीकृतः पाणिर्बाल्ये बालेन पीडितः ।'

उस बाल ने, उस लड़के ने जो हाथ पकड़ा था, वह भी प्रमाणित नहीं किया है। मुझे देखते हुए नहीं प्रमाणित किया, जनक को नहीं प्रमाण माना और संतति को नहीं प्रमाण माना और उसने यह किया। उसके बाद कहती है कि नहीं, राम की बड़ी लाचारी है। इस प्रलाप को दूर करने के लिए, सीता को निष्पाप करने के लिए राम को ऐसा करना पड़ा होगा। ऐसा करते हुए वह केवल सीता के हित में बात सोच रहे होंगे, ऐसा पृथ्वी के वाक्य हैं कि वह लोकोत्तर शक्ति के कारण और प्रजा के पुण्य से जीवित हैं। मैं तो राम के पास, राम ने जिस क्षण निश्चय लिया है सीता को त्यागने का, सीता सोई हुई हैं और अंक में सोई हैं- और उस समय सारी वार्ता होती है। लक्ष्मण से कहते हैं- इनको ले जाओ। उस वक्त राम यही कहते हैं, 'समाप्त हो गया है राम के जीवन का प्रयोजन! सारा प्रयोजन आज ही समाप्त हो गया। यह सारा संसार उजड़ा हुआ वन हो गया है।' तो उसी क्षण से राम के लिए अयोध्या नगर नहीं है, वह हिंस्र पशुओं का एक आश्रय जंगल है। जंगल से भी भयावह जंगल है। उस जंगल में बारह वर्ष राम रहते हैं, कुछ नहीं बोलते, चुप रहते हैं। यह सोचना है कि राम ने त्याग किसका किया है? सीता का किया है या अपने उस अभिन्न प्यार का किया है, जिस प्यार के बिना राम की कोई कल्पना नहीं हो सकती? और यह सोचते हैं तो एक चीज़ और जोड़ना चाहिए। गोविंदजी को यह श्लोक बहुत प्रिय है; क्योंकि काव्य का क्या प्रभाव पड़ता है, इसका निदर्शन इसमें हैं। इसे एक श्लोक में जो कालिदास ने वर्णित किया है, वह राम, रामायण के ही प्रभाव के प्रसंग में है। रामायण का गान किया अयोध्या में और उसका प्रभाव क्या पड़ा। उससे भी स्थापित होता है कि परिपाक कहाँ हुआ है रामायण का। यद्यपि लव-कुश ने सीता-परित्याग के बाद की कहानी नहीं कही, क्योंकि उन्हें बताई नहीं गई थी उस समय तक उन्हें नहीं बताई गई थी, तथापि सीता और राम के प्रगाढ़ प्रेम की बात उन्हें बताई गई थी। इसके पर्याप्त प्रमाण हैं। उन्होंने कुछ उदाहरण दिए थे कि बड़े मार्मिक श्लोक में बच्चे कहते हैं, जब राम से मिलते हैं। वह नहीं जानते हैं कि ये हमारे पिता बैठे हुए हैं और यही उस रामायण के चरित नायक हैं। वह सुनाते हैं।

अत्यंत एकांत प्रसंग की बात वे करते हैं और उन्होंने इसे पढ़ा है केवल। राम कहते हैं, कैसी बात करते हैं ये बच्चे ! इतने तटस्थ होकर अपने पिता के बारे में बात कर रहे हैं। करुणा तो यहीं है, अपना बच्चा ऐसे बात कर रहा है। और सबसे अधिक करुणा इस बात की है कि जब इनके आँसू झरते हैं, कुश लव से कहता है- तुमको पता नहीं है कि राम को सीता कितनी प्रिय हैं। तुमको पता नहीं है कि सीता के बिना राम जीवित नहीं रह सकते। खास करके यह निर्वाध विरह जो सह रहे हैं, उसे पता नहीं है। ऐसे कह रहे हैं जैसे रामायण पढ़ी न हो। जिसने रामायण पढ़ी होगी, रामायण के उस निगूढ़ प्रेम को जरूर समझेगा। तो मैं उस श्लोक की बात करता हूँ जो रामायण के प्रभाव का सबसे सटीक पर्यालोचक है-' तद्गीत श्रवणैऽकाग्रा संसदश्रुमुखी बभौ । हिमनिष्यन्दिनी प्रातर्निवातेव वनस्थली।' उन्होंने जो गाया है, सब एक तान होकर अयोध्या की सभा ने सुना। 'तद्गीत श्रवणैऽकाग्रा संसदश्रुमुखी बभौ', और आँसू झरने लगे। आँसू ग्लानि के थे, आँसू लज्जा के थे। एकदम से उस एकाग्रता का, कोई किसी से कुछ नहीं बोला और आंसू झरने लगे। पूरी सभा अश्रु-निर्झर बन गई। उपमा जो कालिदास ने दी है, इसकी बड़ी सार्थकता है, 'हिमनिष्यन्दिनी प्रातः' भोर हो और ओस जो झरी है, ओस जो झरने लगती है सबेरे-सबेरे, झलमलाने लगती है सूर्य के आने पर, वैसे ही पूरी संसद् अश्रुमुखी, आँसू से भरी है, झलमला उठी है। पूरी संसद की उपमा किससे दी है, वनस्थली से। अयोध्या की संसद वनस्थली है। वह वनस्थली जो बिलकुल दिखती नहीं थी, भीग गई है वह जमीन ओस से और हवा थमी हुई है। सारी प्राणशक्ति एकाग्र है। साँस नहीं ली जा रही है। जब यह ओस झरती है तो झलमल-झलमल करती है। ये आँसू पूरी अयोध्या की ग्लानि के आँसू हैं। और इस काव्य की यह परिणति है कि सुनने से एक ऐसा बोध जाग्रत हो, ऐसा कारुण्यबोध जाग्रत हो कि प्रजारंजन के नाम पर ऐसा नहीं होना चाहिए था। प्रजारंजन के नाम पर इस चैतन्य का ऐसा विचित्र रूप से मंथन, निष्पत्ति, ऐसा राम का अंतः पीड़न नहीं होना चाहिए था। राम को पीड़ित करने का अर्थ है, विश्व की आत्मीयता की प्रतिमा को खंडित करना। जिससे आत्मीयता मिलती है- भाई को मिलती है, साथी को मिलती है, विमाता को मिलती है, पिता को मिलती है, साधारण

वनवासी को मिलती है, निषादराज को मिलती है और उस आदमी के दो टुकड़े कर दिए जाएँ, यह प्रजारंजन का कौन सा व्यापार है? यह गहरा और करुण प्रभाव पड़ता है। तो कुल ले-दे करके इन सभी प्रमाणों से ऐसा लगता है कि कवि का प्रयोजन इसको बार-बार दुहराना है। यह लोकप्रियता, लोक के साथ तादात्म्य - यह अपनी जगह पर है, और कठिन धर्म है, कर्तव्य है। लेकिन कर्तव्य यदि बड़े धर्म की उपेक्षा करते हैं, एक बड़े सत्य की उपेक्षा करते हैं (यही बात महाभारत में भी प्रकारांतर से है) तो अनुचित होता है। मैंने श्लोक की अर्ध पंक्ति पहले उद्धृत की थी-'यथा स्त्रीणां तथा वाचां साधुत्वे दुर्जनो जनः' स्त्री के बारे में परिवाद फैलाना ही लोगों का स्वभाव है। यह कैसी अमानवीयता है, इसी को रेखांकित करना रामायण का काम है। इसीलिए रामायण आदिकाव्य है, प्रारंभिक काव्य है। लेकिन चासर की तरह का आदिकाव्य नहीं है। यह ऐसा आदिकाव्य है, जो बराबर लिखा जाता रहा भारत में। इसको बार-बार लोग लिखते रहे, अनेक बार लोग लिखते रहे और लिख करके परितोष पाते रहे। रामायण को भीतर से फिर से लिखने का एकमात्र प्रयोजन यही है कि एक ऐसे गहरे संबंध के भीतर जाना, जिसमें अपने को कुछ मिल सके। कोई गहरा संबंध है, गृहस्थी का संबंध है, घरबारी का संबंध है। घरबारी के अंतर्द्वंद्व के बीज का मधुर संबंध है, जहाँ पर सभी नाते निभाने होते हैं- भाई के प्रति, बंधु के प्रति, मित्रों के प्रति, माता के प्रति, पिता के प्रति सभी रिश्ते निभाने होते हैं। तुलसीदासजी ने कहा है- 'नाते सबै राम सो मनियत'? राम हैं, तभी नाते मनते हैं। राम से ही नातों की शिक्षा मिलती है। रामत्व क्या होता है यह राम से मिलता है। यह लक्ष्मण को शक्ति लगती है तब राम कहते हैं, 'एक बाँह टूट गई है,' और कहते हैं कि मुझे पिता का आदेश नहीं मानना चाहिए था। लक्ष्मण का वियोग होने वाला है। कहते हैं, पिता का आदेश नहीं मानना चाहिए था। लक्ष्मण, यह सब कहाँ मिलेगा मुझे ! तो एक रिश्ता निभाना वह जानते हैं और सभी रिश्ते निभाना जानते हैं। तो एक सबसे निकट का रिश्ता है, सबसे आत्मीय रिश्ता है, उसको निभाना क्यों नहीं जानते।

लेकिन जानते हैं, सीता को विश्वास है कि जानते हैं। सीता ने जब लक्ष्मण के माध्यम से संदेश दिया राम

को कि-उस कालिदास की सीता बड़ी तेजस्विनी हैं- सीता ने कहा है कि राजा से कहना, राम से नहीं, राजा से कहना कि जो किया है, क्या वह रघुकुल के यश के अनुकूल है? और कुछ नहीं होता, एक अपने प्रजा की, एक अपने राजा की सामान्य नारी की, केवल उसकी चिंता करनी चाहिए थी। गर्भ के भार से बिलकुल अलस है, उसकी भी चिंता तो राजा को करनी चाहिए। यह क्यों नहीं किया उन्होंने, तो यह संदेश भेजा है। और संदेश भेजने के साथ-साथ कहा है कि मैं यह चाहती हूँ कि यदि मेरा दूसरा जन्म हो तो राम ही मेरे पति हों। इस नृशंस को पति भी चाहती है, उलाहना भी देती है, दूसरे को पति नहीं चाहती है। दूसरे के बारे में तो सोचा ही नहीं, कोई प्रश्न ही नहीं उठता है। सीता जानती हैं कि राम ऐसा क्यों कर रहे हैं। और जब लक्ष्मण से संदेश भेजती हैं वाल्मीकि के रामायण में, कहती हैं कि लक्ष्मण, मेरी तो सृष्टि ही विधाता ने दुःख के लिए की है- केवल दुःख के लिए मेरी सृष्टि विधाता ने की है। राम का कुछ अपराध नहीं है। यह मूर्ति ही दुःख की है। यह गहन दुःख से उपजी मूर्ति है, सर्वसहा के दर्द से उपजी मूर्ति है। विश्वभरा की पीड़ा से उपजी मूर्ति है यह। जो लोक में प्रसिद्ध है, कुछ पुराणों में भी है कि ऋषियों का रक्त एक घड़े में इकट्ठा किया गया, ज़मीन में गाड़ दिया गया, उसी रक्त से सीता उपजी। तो एक गहरी पीड़ा का उद्बोध है सीता, कहा कि इसी के लिए मैं हूँ और राजा से कहना कि प्रजाजन के साथ भाइयों जैसा व्यवहार करें। बेटे जैसा नहीं भाई जैसा व्यवहार करें, अपने भाई के रूप में उन्हें देखें। और मैं राजा नहीं, मैं सामान्य स्त्री हूँ। मेरे लिए केवल पति का ही एक रिश्ता है, मेरे लिए और कोई रिश्ते नहीं हैं। कोई रिश्ता अर्थ नहीं रखता। मेरे लिए केवल एक रिश्ता है, सबकुछ राम हैं। गुरु, बंधु, पति, सखा-सारे रिश्ते मेरे लिए राम में समाए हैं। मेरे कोई पिता, माता, कोई नहीं है, मेरे सिर्फ राम हैं, तो एक हलका-सा व्यंग्य भी है, कहीं-न-कहीं कोई संकेत भी है कि तुम राजा हो, राजपाट देखते हो, तुम्हें सब रिश्ते निभाने हैं। निभाओ, निभा सकते हो तो निभाओ। किंतु मेरे लिए कोई दूसरा रिश्ता नहीं है। केवल यही रिश्ता मुझे निभाना है और मैं इसी रिश्ते को निभाने के लिए अपने प्राणों का उत्सर्ग नहीं करूँगी। इसी रिश्ते को निभाने के लिए, उनकी संतान को

उत्पन्न करने के लिए मैं जीऊँगी। यह जीना अपने प्रेम के लिए है, अपने लिए नहीं है। सीता के इस संदेश में बड़ी गहरी करुणा है और सीता संदेश दे करके बिलकुल निढाल हो जाती हैं। लक्ष्मण चले जाते हैं। नाव उस पार जाती है और उस पार से लक्ष्मणजी देखते रहते हैं, सीता भी देखती रहती हैं। जब तक लक्ष्मण दृष्टिपथ में रहते हैं तब तक सीता के मुँह से एक भी कराह नहीं, एक भी क्रंदन नहीं निकलता। लक्ष्मण जब चले जाते हैं, विजन में सीता एकदम दुःखार्द्र होकर रो पड़ती हैं। और उस विजन के रुदन को कालिदास ने वाल्मीकि से ही प्रेरित होकर ग्रहण किया। वाल्मीकि ने एक छंद में ही कहा है और कालिदास ने दूसरे प्रकार से कहा है-

*नृत्यं मयूराः कुसुमानि वृक्षा दर्भानुपातान् विजहुरीरिण्यः ।
तस्याः प्रपन्ने समदुःखभावमत्यन्तमासीत् रुदितं वनेऽपि ॥*
(-रघुवंश, १४ .६९)

मयूर ने नाचना छोड़ दिया। वृक्ष कुसुम झराने लगे। वृक्ष के जैसे आँसू झर रहे हों, और हिरणियों ने मुँह में जो तृण रखा था, वह तृण छूट गया मुख से और सभी उस दुःख में ऐसे दुःखी हुए हैं। 'तस्याः प्रपन्ने समदुःखभावमत्यन्तमासीत् रुदितं वनेऽपि' -सारा वन रो पड़ा है और उस रोने का अनुसंधान करते हुए एक क्रौंच के वध से उत्पन्न होनेवाले श्लोक के रचयिता मुनि गए हैं समिधा, कंद, मूल, फल जंगल से बटोरने-और सारे जंगल का आक्रोश और रुदन उन्होंने सुना है। सारी प्रकृति में विपर्यय हो गया है। यह क्या हो गया है, कौन घटना घटी है और आते हैं, आश्वासन देते हैं कि तुम अपने बाप के घर आई हो। तुम्हारे पिता का मैं मित्र, तुम्हारे श्वसुर का मैं मित्र- तुम मेरी बेटी हो। मैं तुम्हें जानता हूँ। तुम अपने घर आई हो। तुम्हारा असली घर यहीं है। यह विजन ही तुम्हारा असली घर है। अयोध्या तुम्हारा घर नहीं, मिथिला तुम्हारा घर नहीं, सबके लिए तुम पराई हो। इस वन की आत्मीय और इस वन की तपस्विनियाँ तुम्हें आत्मीयता देंगी। और तुम बिलकुल चिंता न करो कि मेरी पहचान क्या होगी। सीता सोचती हैं पहले वन में जब मैं गई थी तो मेरी पहचान थी, मैं राम की प्रिया थी। मेरा हरण हुआ तो भी मेरी पहचान थी। मैं राम जैसे पुरुष की पत्नी थी। और जब हनुमान ने कहा कि मैं अपने बल से, अपने योगबल से आपको ले

चल सकता हूँ। मैंने कहा कि नहीं बेटा ! मैं अपने पति के पौरुष से जाऊँगी। वह योगबल मेरे पास भी है। मैं वह प्रयोग नहीं करूँगी। मैं अपने पति के पौरुष से जाऊँगी। हनुमान बहुत चिंतित होते हैं। लेकिन उन्होंने कहा कि नहीं, मैं जाऊँगी तो केवल उन्हीं के पौरुष से जाऊँगी। राम को जानती हूँ, अच्छी तरह से जानती हूँ। उनको जानना मेरी पहचान है। पर आज मेरी कौन पहचान? जब राम ने मुझे जानना नहीं चाहा। सीता राम से आहत होती हैं तो जानती हैं कि राम के लिए मैं नहीं आहत हो रही हूँ, स्वयं राम आहत हो रहे हैं। दो-दो बार उन्होंने शपथ लेने के लिए कहा है- एक बार अग्निपरीक्षा कराई है, दूसरी बार शपथ ली है। अग्निपरीक्षा जब कराई तब सीता ने प्रतिवाद किया कि तुम इतने कायर हो, मैं नहीं जानती थी। मेरे लिए लड़ाई लड़ी और तुम कहते हो कि नहीं, तुम जहाँ चाहो चली जाओ। जहाँ तुम्हें राह मिले, चली जाओ। इतने कापुरुष हो तुम, राम ! राम कुछ बोलते नहीं और सफाई देते हैं कि अगर मैं आज परीक्षा न लूँ तो कोई विश्वास नहीं करेगा। लेकिन अग्निपरीक्षा लेने पर भी लोगों ने विश्वास नहीं किया। करुणा तो इसमें है कि अग्निपरीक्षा ली गई, तब भी लोगों ने विश्वास नहीं किया। लोग कौन थे, लोग सीता राम के विवाह में उत्सव मनानेवाले लोग थे; सीता-राम के प्रेम को आदर्श माननेवाले लोग थे। सीता के एकनिष्ठ प्यार को आराधना का विषय माननेवाले लोग थे। उन लोगों को विश्वास नहीं हुआ। उन लोगों के मन में ऐसा हुआ। राजा ऐसा है तो प्रजा कैसी होगी, तो एक ऐसी मर्यादा की चिंता, एक ऐसी झूठी मर्यादा की चिंता, एक प्रश्न बन करके छाई रहती है - और उस चिंता का शमन राम अपने दो हिस्से करके करते हैं।

इस काव्य में कुछ योजनाएँ ऐसी हैं जिनकी तरफ हम लोगों का ध्यान एक दृष्टि से गया कि हेमंत का वर्णन बड़ा सुंदर है, शरत् ऋतु का वर्णन बड़ा सुंदर है, वर्षा का वर्णन बड़ा सुंदर है। वसंत का वर्णन जैसे बाद में मिलता है वैसे ही है; लेकिन तीन ऋतुओं का वर्णन बड़ा सुंदर है। हेमंत का वर्णन अरण्यकांड में है। सीता का हरण होने वाला है; उसके पहले जो भूमिका रही है, उसके पहले का वर्णन है यह। और हेमंत के वर्णन में एक छाया है- आगे आनेवाली घटनाओं की। हेमंत का वर्णन बड़ा ही सजीव

वर्णन है। अगहनी की फसल कटती है उसी समय। उसका वर्णन किया है - 'खजूरपुष्पाकृतिभिः शिरोभिः पूर्णतण्डुलैः।' यह खजूर के फूल की तरह से धान की बालियाँ होती हैं। 'शालयः किंचिदालंबा शोभन्ते।' जो अगहनी के धान हैं, सुनहरे रंग की उनकी बालियाँ, जैसे खजूर के फूल हों भरे हुए तंदुल से, चावल से भरी हुई हैं। एक परिपूर्णता का चित्र है, पृथ्वी की संपूर्णता का चित्र है। यह भरी-पूरी पृथ्वी है और पृथ्वी संगीत भी है। एक छोटा-सा, भरा-पूरा, सीमित-सा जीवन इस वन में है सीता का। कुटुंबी के नाम पर केवल एक लक्ष्मण; लेकिन कितना भरा-पूरा है। और इसी में एक जगह वर्णन आता है चंद्रमा का, 'रविसंक्रान्तसौभाग्यः तुषारावृत मण्डलः । निःश्वासान्ध इवादृशश्चन्द्रमा न प्रकाशते ॥' इस हेमंत की रात का चंद्रमा और यह स्मरण कर लीजिए, बड़े भोर का वर्णन है यह। चंद्रमा ने अपना समस्त सौभाग्य सूर्य को सौंप दिया है- 'रविसंक्रान्तसौभाग्यः तुषारावृतमण्डलः।' कुहरे से ढके हुए हैं, तुहिन से ढके हुए हैं; ऐसे लगते हैं जैसे एक आईना हो, वह अँधरा गया हो उसी से- 'निःश्वासान्ध इवादृशः।' रात की, रजनी की उन श्वासों से यह दर्पण अँधरा गया है। कुछ दिखता नहीं। उस हेमंत की रात के अंतिम प्रहर का वर्णन है यह। एक ओर कहते हैं, हेमंत बड़ी प्रिय ऋतु है और दूसरी ओर यह चित्र है कि रात निःश्वास छोड़ रही है और इसमें संकेत हैं कि पूरी की पूरी प्रकृति निःश्वास छोड़ रही है- आगे की आनेवाली घटनाओं की कल्पना करके। तो प्रकृति की जो समदुःखभागिता है, वह शुरू से आखिर तक है सीता के साथ।

भवभूति ने इसको और अच्छी तरह से समझा है। उसको एक मानवीय रूप देकर वासंती बनाया है कि वासंती आती है और वह राम से प्रश्न पूछती है कि तुमने क्या किया है। 'उत्तररामचरित' का पूरा विस्तार इसी आधार पर है कि वनदेवी उनसे प्रश्न करती है और प्रश्न करते-करते जान जाती है कि जिस राम को मैं उलाहना दे रही हूँ वह राम यहाँ नहीं हैं। जो राम यहाँ आया हुआ है वह दूसरा राम है। वह उस राम को छोड़ करके आया हुआ है, अयोध्या के जंगल में उसको विसर्जित करके आया हुआ है। वह राम यहाँ नहीं है और उसे लगता है कि हमने क्या किया है। सीता, जो अदृश्य रूप में वहीं उपस्थित हैं, उन्होंने कहा कि वासंती, तुम क्या कर रही हो। मेरी अतीव

प्रिय सखी हो। सीता आती है अनुताप से, प्रियताप से। त्याग के तिरस्कार से उबली हुई आती है। प्रवेश करती है पंचवटी में, वही सीता एकदम से पिघल जाती है और राम जब-जब कहते हैं कि तुम कहाँ हो जानकी, तो वह अदृश्य होकर कहती हैं- जो राम को सुनाई नहीं पड़ता है नाट्य संगीत के कारण-'एषा प्रिये', मैं जीवित हूँ, मैं हूँ, मैं हूँ। राम कहते हैं, सीता नहीं है और सीता का स्पर्श, यह हमारा भ्रम है। जो स्पर्श मिल रहा है बीच-बीच में, यह भ्रम है। और जितने उपाय वासंती करती है कि तुम्हें यह याद हैं, यह जगह याद है, वह जगह याद है, तो सीता कहती हैं कि हैं तो आखिर वनदेवता न। जिसको समझती है, मन बहलाने का उपाय है, वही तो करुण उदीपन है, वह इशारा करती हैं। जो भवभूति के सबसे उत्तम श्लोकों में है कि (इस दृष्टि से भी उत्तम है कि पुरुष के मान का वर्णन साहित्य में कहीं नहीं मिलता है, यह श्लोक ऐसा है जो पुरुष के मान का वर्णन करता है) -

*अस्मिन्नेव लतागृहे त्वमभवस्तन्मार्गदत्तेक्षणः
सा हंसैः कृतकौतुका चिरमभूद् गोदावरीसैकते ।
आयान्त्या परिदुर्मनायितमिव त्वां वीक्ष्य बद्धस्तया
कातर्यादरविन्दकुड्मलनिभो मुग्धः प्रणामाञ्जलिः ॥*

(-उ.रा.च., ३.३७)

यही वह लतागृह है, जो अब झंखाड़ हो गया है। यहीं तुम बैठे-बैठे बाट जोह रहे थे। सीता गई हैं गोदावरी में पानी भरने कलशी लेकर के। लेकिन वहाँ देर लग गई और तुम्हारी आँखें लगी रहीं रास्ते पर कि कहाँ अटक गईं। और सीता का बाल स्वभाव कभी नहीं जाता, एक सहज बाल स्वभाव कभी नहीं जाता। हंसों की जोड़ी क्रीड़ा कर रही थी और उसी को देखने में विलंब हो गया। आते ही उसने देखा, 'आयान्त्या परिदुर्मनायितमिव त्वां वीक्ष्य'। तुमको देखा जैसे अनखाए से हो तुम- नाराज नहीं कहा है- अनखाए से हो तुम। और उसने तुरंत कमल के समान प्रणामाञ्जलि बाँध ली, कुछ नहीं कहा। केवल 'कातर्यादरविन्दकुड्मलनिभो मुग्धः प्रणामाञ्जलिः'। एक मासूमियत से प्रणाम कर दिया और मैंने गलती की, यह कुछ नहीं कहा। इसकी जब वासंती सुधि दिलाती है तो राम बिलकुल विह्वल हो जाते हैं। सीता भी विह्वल हो जाती है कि यह क्या याद दिला रही यह। उस क्षण की याद दिला

रही है, जो जीवन में बहुत कम घटित होता है। ऐसे मान की, ऐसे मान के उपशम की याद दिला रही है, जो जीवन का सबसे बहुमूल्य क्षण था मेरे लिए। राम के उस अंतरंग की बात 'उत्तररामचरित' में विस्तार से है। लेकिन वाल्मीकि के रामायण में बीच-बीच में मधुर संकेत हैं। हेमंत के ही वर्णन में एक श्लोक आता है सीता का नाम लेकर। सीता का अर्थ वहाँ दूसरा भी है- 'सीतेव चातपश्यामाः लक्ष्यते न तु शोभते।' सीता कहते हैं हराई को। हल चलाते हैं तो एक गहरी रेखा बन जाती है, काफ़ी गहरी बनती है; और हल चलाकर जब छोड़ देते हैं, जब खूब धूप पड़ती है, जब जेट की चटक धूप पड़ती है तो वह झंवा जाती है, सँवरा जाती है। वह जितनी ही सँवराती है उतनी ही उसमें उर्वरता आती है। वर्षा के बाद उसमें उतने ही अंकुर निकलने की क्षमता आती है। तो कहा है, आतप से झवाई हुई दिखाई तो पड़ती है, लेकिन जाने कैसी लगती है। तो सीता को जो धूप में तपना है, उसका एक संकेत है, उस हराई की तरह से तपना है। हल जोतते समय मिली थी और जीवन-भर हल चलता ही रहा है उसके ऊपर, किसी-न-किसी व्याज से चलता रहा है और वह झँवाती रही है। उसके झँवाने का फल है कि तपोवन में दो पुत्रों की उत्पत्ति; तेजस्वी, विद्या विनयसंपन्न दो पुत्रों की उत्पत्ति करती है। इसलिए एक जगह वाल्मीकि ने कहा है, 'कल्याणी बतगाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मे एतिजीवन्तमानन्द नरं वर्षशतादपि।' यह बड़ी बढ़िया बात लोक में प्रसिद्ध है कि सैकड़ों वर्ष के बाद भी हो, लेकिन आदमी में जीवन है, जीवन को आशा है, जीवन की अभिलाषा है तो आनंद लौट के आता है। आनंद सीता को भी आता है। उसे पूरा मिल जाता है और अनेक कष्ट सह करके लोकगीतों में तो यहाँ तक आता है-' सीता लकड़ी के कइलों अँजोर सनाति मुँह देखेलीं।' सीता ने लकड़ी जलाकर के प्रकाश किया है तो अपने बच्चों का मुख देखा है। लेकिन देखने के बाद सारी पीड़ा, सारा अनुताप, अभिमान की सारी ज्वाला शांत हो गई है। तुलसीदास जैसे मर्यादा वाले कवि भी विचलित हुए बिना नहीं रह सके। उन्होंने कहा कि राम के द्वारा किए गए अपमान को जब सोचती हैं सीता तो दूध की तरह उबलती हैं और जब बच्चों की तरफ़ देखती हैं तो जैसे पानी के छीटें पड़ जाएँ, वह दूध बैठ जाता है। तो यह सीता के सामने द्रव्य बराबर रहता है। लेकिन उस द्रव्य

की समाप्ति सीता के लिए यही है कि राम का प्रेम नहीं टूटा है हमारे मन में। राम का प्रेम है, लेकिन उस प्रेम की परिणति जो पूरे रघुकुल के वंश के लिए है, वह मेरे द्वारा है। मेरे द्वारा इसलिए है कि उन पुत्रों ने मुझसे पहचान पहले पाई है और पिता से पहचान बाद में पाई है। एक असाधारण बात है सारे भारतीय काव्य में सीता के इस चरित्र को, इस निष्ठा को स्मरण कराने के लिए, इस पर बल देने के लिए, राम ने क्या अभिनय किया है? या राम ने सीता का परित्याग करते समय, सीता को बलि देते समय यह सोच लिया है कि अब राम, तुम्हारी परीक्षा है। तुम कितना सह सकते हो? तुमने कुछ ही महीने वियोग की ऐसी विह्वलता में काटे, अब एक निरवधि वियोग कैसे सह सकोगे? तुम्हारी परीक्षा है और इसको सहते हुए तुम कैसे प्रजा का पालन कर सकोगे? कैसे एक व्यवस्था बनाए रख सकोगे? अशांति नहीं होगी। यह तुम्हारी परीक्षा है, तुम कर सकोगे राम; और कर नहीं पा रहे हैं, अश्वमेध इसी कारण है। कहीं राम उसमें शिथिल हो रहे हैं। उनको लगता है कि करना असंभव हो रहा है। राम की शक्ति चली गई है, ऊर्जा चली गई है। इसलिए वह चाहते हैं कि अश्वमेध हो। अश्वमेध में लोगों ने सुझाया है कि दूसरा विवाह कर लीजिए, धर्मपत्नी चाहिए। कहा- नहीं मेरे साथ कोई दूसरी सहधर्मचारिणी नहीं है, एक ही है। उसकी स्वर्ण-प्रतिमा बनाकर स्थापित कीजिए। वह स्वर्ण-प्रतिमा स्वयं ऐसी सजीव है कि अनेक लोकाख्यानों में वह जाने को तैयार ही नहीं होती है। यज्ञ समाप्त हुआ तो कहते हैं कि जाओ, अब तुम्हारा काम हो गया। तुम्हारी प्राण-प्रतिष्ठा की थी, अब विदा हो जाओ। कह रही है, ऐसे गाढ़े में तुम्हारा साथ दिया और अब तुम मुझे विदा कर रहे हो। मैं नहीं विदा होती। उन्होंने कहा कि मैं एकपत्नीव्रत हूँ, इतना ही काम तुम्हारा था। इससे ज्यादा नहीं काम है तुम्हारा कहा- नहीं, मैं नहीं जाती। दुराग्रह किया, तो राम को कहना पड़ा कि नहीं, तुम्हें विदा नहीं देता हूँ, फिलहाल यही कहता हूँ कि अगला अवतार होगा तो तुम राधा होगी और तुम्हारा नित्य संयोग रहेगा। एक भी क्षण ऐसा नहीं होगा, जब तुम हमारे साथ नहीं रहोगी। इतनी जिद की, इतना दुराग्रह किया है, एक क्षण भी तुम्हें नहीं लगेगा कि कृष्ण से तुम बिछड़ी हुई हो। नित्य संयोग, नित्य वियोग के दोले में तुम रहोगी। और राधा सीता के एकनिष्ठ प्यार

का भवविग्रह के रूप में रूपांतर है। यह निरंतरता हो उस प्रयोजन को सिद्ध करती है कि निष्ठा का परिणाम क्या है। शुद्ध निष्ठा की परिणति किसमें है? शुद्ध प्यार में है। प्यार में भी कहें, ऐसे आत्मनाशी प्यार में है, जिसमें कुछ नहीं रह जाता राधा का। और कुछ नहीं रह जाने के बाद, राधा से परिपूर्ण चरित कोई दूसरा चरित ही नहीं है साहित्य में। इतना भरा-पूरा कोई दूसरा नहीं है। यह सीता की पूर्ति है। सीता की भावना की पूर्ति है। सीता की भावना इस रूप में बनी रहती है। अनेक कथाओं में कहीं-न-कहीं बनी रहती है। राम सिया के कारण वर हैं। वे श्रेष्ठ हैं सिया के कारण। सिया के वर होने के कारण सियावर नहीं है। सिया के कारण वर हैं। उनकी सारी शोभा हैं सिया और सारी अयोध्या की शोभा हैं। यह अयोध्या ऐसी अभागिन है, तब भी और अब भी, ऐसी अभागिन है। उसने सीता को नहीं समझा है, सीता की उस धरती की आत्मा को नहीं समझा है, धरती के हृदय को नहीं समझा है। सीता कहाँ से आई हैं, किस ओज से आई हैं, किस ऊर्जा से आई हैं, किस दुलार से आई हैं और किस आत्मविश्वास से आई हैं? अयोध्याकांड में जनक के खेमे में जाती हैं सीता भेंट करने और शाम को रुकती नहीं। इतने दिनों बाद भेंट हो और स्वाभाविक है, लड़की रुके। लेकिन रुकती नहीं हैं और मन में एक दुविधा में पड़ती हैं। सीता का परिचय एक पंक्ति में मिलता है। चौपाई के एक चौथाई हिस्से में मिलता है- 'इहाँ बसब रजनी भल नाहीं'। रात में यहाँ नहीं रुकना है। कुछ और नहीं कहा गया है।

और कुछ संकेत नहीं है कि क्यों नहीं रुकना है। लेकिन यहाँ रहना ठीक नहीं है। इसकी बड़ी व्याख्या आचार्य शुक्ल ने की है। उसकी चर्चा में जाने की आवश्यकता नहीं। लेकिन यह मैं कहना चाहता हूँ कि इतने दुलार की, इतने आत्मविश्वास की, इतनी दृढ़ता की प्रतिमा सीता लोक के चित्र में एक बड़े अपराधबोध के कारण आज वैसे ही बसी हुई हैं। राम, तुम्हारे ऊपर इतना विश्वास, तुमने सीता के साथ यह क्या किया ! राम के ऊपर चोट पर चोट होती जाती है-और सीता के कारण नहीं बल्कि पूरी संस्कृति के अपराध के कारण सब कुछ प्रश्न के घेरे में आ जाता है। साधारण जनता की दृष्टि में जो है, वह बात मैं कर रहा हूँ। साधारण जनता की दृष्टि में आज भी सीता का जो स्थान है वह स्थान अद्वितीय है।... मैं गया था

1978 में इंडोनेशिया तो वहाँ कुछ कलाकार लोग मिले। फिर उनकी पत्नियों से बातचीत हुई तो उन्होंने कहा कि सीता ने हमको एक वरदान दिया है। जब जंगल से जा रही थीं तब हम उन्हें रोक रही थीं कि तुम मत जाओ, तुम्हारा घर यहीं है। चलते-चलते उन्होंने वरदान दिया कि यहाँ की जमीन हरी-भरी रहेगी और तुम्हारा सौभाग्य अखंड रहेगा। और हँसी करने लगीं कि हमारा सौभाग्य अखंड ही रहता है। तो उतनी दूरी तक सीता एक ऐसी मानवीय प्रतिमा के रूप में हैं, जो अपने स्पर्श से, अपनी दृष्टि के स्पर्श से ऐसी आत्मीयता, ऐसा विश्वास पैदा करती हैं जिसका कोई हिसाब नहीं है, पुरुष के भीतर विश्वास पैदा करती है उस सीता को लोग ऐसे प्रतिष्ठित किए हुए हैं। इस प्रतिष्ठा के पीछे राम का, राम की आत्माहुति, राम के प्रेम की आहुति, अपने सर्वस्व की आहुति करनी पड़ी है। इसलिए मैं ऐसा सोचता हूँ कि सीता का निर्वासन नहीं है, यह स्वयं राम का निर्वासन है और प्रत्येक उस व्यक्ति का निर्वासन है, जो लोकाराधन करता है और एक बिंदु पर आकर खड़ा होता है तो उसे लगता है कि किस लोक का आराधन किया है। उसने मुझे छोड़ दिया। मैं अकेले छूट गया हूँ। कोई नहीं मिलेगा जो अकेले ऐसा न छूटा हो। गांधी तक ऐसा कोई मिलता नहीं। सबको एक समय अनुभव होता है कि मैं अकेले छूट गया हूँ और मैंने जिस सच्चाई की खोज की, वह सच्चाई कहीं नहीं है। उसका कोई असर नहीं है। व्यास का अकेलापन मैं चिल्लाकर कह रहा हूँ, कोई मेरी बात नहीं सुनता। तो उस स्थिति को समझना चाहिए कि मानवीय नियति की इस दुरूहता को वाल्मीकि ने पकड़ा। ऐसे-वैसे नहीं आदिकाव्य हुआ, ऐसे-वैसे नहीं काव्यों का प्रतिमान हुआ। मानवीय नियति की विडंबना है, जिसके पीछे दौड़ता है वह देखता नहीं है और जो उसके पीछे दौड़ता है, उसे देखता नहीं। वह अपने को नहीं समझता, अपनी चाल को समझता है। आज भी वैसे ही प्रश्न छिड़ा रहता है सबके मन में। मैंने स्वयं अनुभव किया है। मैं स्वयं इस प्रश्न से टकराता हूँ। लोग-संग्रह, लोक-संग्रह बहुत सुनता रहता हूँ, सामाजिक सोदेश्यता, ऐसी बातें सुनते-सुनते यह लगता है कि कहीं ऐसी सोदेश्यता अपनी सोदेश्यता है ही नहीं, उसकी खोज है ही नहीं - और इस सबसे पीछे नाचना एक और सोदेश्यता है। अपने तप

से देखा हुआ, साक्षात् पाया हुआ जो सच है, वह अर्थ नहीं रखता। और एक झुंड का सच अर्थ रखता है, एक गिरोह का सच अर्थ रखता है। उस अंतर्द्वंद्व की कहानी है यह रामकथा; खास करके रामायण और रामायण की पूरी परंपरा काव्य के रूप में हो, चित्र के रूप में हो, कहानियों के रूप में हो, रामायण को सकल बनाने के सारे प्रयत्न यही सिद्ध करते हैं कि इस काव्य में एक आकांक्षा है। उस आकांक्षा की पूर्ति के प्रयत्न होते हैं, आकांक्षा पूरी नहीं होती। लोककथाओं में ही ऐसा मिलता है। पूर्ति के दो और कथानक मैं दे रहा हूँ। कैकेयी ने राम से कहा- बेटा, तुमने मुझे क्षमाकर दिया, मैं जानती हूँ। लेकिन मेरा मन भरेगा नहीं; तुम मेरी कोख से पैदा हो। राम ने कहा कि माँ, यदि तुम ऐसा कहती हो तो मैं तुम्हारी ही कोख से जन्म लूँगा। लेकिन माँ, तुमने केवल अपना वात्सल्य ही समझा; पिता का भी वात्सल्य होता है, इसको अनदेखी की तो माँ, तुम्हें मुझे जन्म देने का सौभाग्य मिलेगा; लेकिन माँ को जो सबसे बड़ा सुख मिलता है-आत्मदान करने का, दूध पिलाने का, वह नहीं मिलेगा। और कैकेयी देवकी होती हैं। यह पूर्ति है रामायण की।

उसी प्रकार शबरी के बारे में है कि शबरी मिलती है राम से। बूढ़ी हो चुकी है; लेकिन राम को जिस रूप में देखना चाहती है, वह चाहती है कि राम हमारे पुत्र हों। राम को दूध पिलाना चाहती है। दूध आता नहीं। बड़ा क्लेश होता है उसको। उस क्लेश को राम देखते हैं। कहते हैं-नहीं, चिंता न करो। तुम्हारा ही दूध में फिऊँगा, और किसी का दूध फिऊँगा नहीं और वही यशोदा होती है। रामायण की आकांक्षा की पूर्ति लोकमानस करता रहता है और करता रहेगा। इसीलिए यह काव्य अपनी अनुगूँजों में और उन अनुगूँजों की सर्जनात्मकता में सदैव भारत का एक महाकाव्य ही नहीं रहेगा, विश्वमात्र की चेतना को झकझोरनेवाला एक संकेत रहेगा। इसका परिपाक नए-नए करुणबोध में, नए-नए रूप में होता रहेगा।

रामायण का काव्यमर्म (1999)

(सौजन्य : विद्यानिवास मिश्र : रचना-संचयन/चयन एवं संपादन : गिरीश्वर मिश्र. नई दिल्ली : साहित्य अकादेमी, 2016. पृ. 417-439)

રામાયણનું હૃદય અને હૃદયનું રામાયણ

ગુણવંત શાહ

લગભગ પાંચ વર્ષ વાલ્મીકિ રામાયણ વાંચવામાં ગયાં. હજારો વર્ષો પહેલાં આદિકવિ વાલ્મીકિના હૃદયમાં રામાયણ જેવું મહાકાવ્ય લખતી વખતે ઊઠેલાં સ્પંદનો કાળનો લાંબો પટ વટાવીને જો આજે પણ હૃદયને ઝંકૃત કરે અને આંખોને ભીની કરે તો એ સ્પંદનો કેટલાં બળૂકાં હશે! વાલ્મીકિ અને વ્યાસથી સાવ અજાણી રહી ગયેલી આજની પેઢીનાં જુવાનિયાં મને લગભગ અનાથ જણાય છે. તેઓને તો ખબર પણ નથી કે પોતે અનાથ છે. આ ગ્રંથ ('રામાયણ માનવતાનું મહાકાવ્ય') લખવાનું ચાલક બળ કયું? મારા તાબામાં હોય એટલી નમ્રતા એકઠી કરીને જવાબમાં એક જ વાત કહેવાની ગુસ્તાખી કરું છું. મને યુનિવર્સિટીનાં કેમ્પસ પર અમથાં અટવાતાં અને હોસ્ટેલોમાં સડતાં જુવાનિયાંનું 'ચચરે' છે. ભારતના લોકાત્માની શોધ રામાયણ અને મહાભારત જેવાં મહાકાવ્યોના સેવન વગર અધૂરી જ ગણાય.

'રામાયણ' એટલે 'રામનું અયન.' અયન એટલે ગતિ. અયન એટલે માર્ગ. રામાયણ એટલે રામના જીવનની ગતિ અને રામનો જીવનમાર્ગ. ડૉ. રાધાકૃષ્ણન્ની ટકોર પ્રમાણે ગતિ અને માર્ગને એક જ શબ્દમાં વણી લઈએ તો કહી શકાય કે રામાયણ એટલે રામનો ગતિપથ. આપણું આ જગત પ્રતિક્ષણ ગતિમાં છે. 'જગત્' શબ્દનો અર્થ છે. 'ગતિમાન.' રામાયણમાં રામના વિચારનું અને આચારનું અયન પણ પ્રગટ થતું રહે છે. આમ રામાયણની પાછળ પાછળ ભાવકને ખબર પણ ન પડે તે રીતે વિચારાયણ અને આચારાયણ ચાલ્યાં આવે છે. જ્યાં વિચાર અને આચારનો સુમેળ હોય ત્યાં શાણપણ (વૈદગ્ધ્ય) આપોઆપ ઊગતું હોય છે.

જો માનવીની ભીતર પરિશુદ્ધ રામત્વ જ રહેલું હોત તો રાવણનું પાત્ર સાવ પરાયું બની જાત અને કથા રસવિહીન બની જાત. જો માનવીની ભીતર કેવળ

રાવણત્વ જ રહેલું હોત તો રામનું ઉદાત્ત આર્યત્વ સમજવાનું અશક્ય બની જાત. પ્રમાણ ઓછું-વધતું હોઈ શકે, પરંતુ પ્રત્યેક માનવીની અંદર રામ અને રાવણ બંને બેઠેલા હોય છે. રામ મહાન છે, પરંતુ એટલા મહાન નહીં કે આપણે એમને અનુસરી પણ ન શકીએ. રાવણ પામર છે, પરંતુ એની પામરતાનો થોડોક અંશ આપણામાં પણ પડેલો હોય છે. હજારો વર્ષો વીત્યાં તોય રામાયણની કથા વાસી નથી બની તેનું રહસ્ય શું? વાત એમ છે કે માનવીની ભીતર સતત ચાલતા સંઘર્ષની જ એ કથા છે. બહાર જોવા મળતા સંઘર્ષો પણ માનવીના અંતઃસંઘર્ષનું જ પરિણામ છે.

રામાયણ સમગ્ર વિશ્વનું પ્રથમ મહાકાવ્ય છે. એનાં બધાં પાત્રો કવિતામય બની રહ્યાં છે. બલિદાનની ભાવનાથી રસાયેલા સત્યાગ્રહનું કાવ્ય જટાયુ દ્વારા પ્રગટ થાય છે. શબરી એટલે પરિશુદ્ધ પ્રતીક્ષાની કવિતા. વિયોગિની ઊર્મિલાનું મૌન પણ કાવ્ય બનીને સાર્થક થાય છે. એકલી-અટૂલી, પરંતુ સત્યનિષ્ઠ સજ્જનશક્તિનું કાવ્ય વિભીષણ દ્વારા પ્રગટ થાય છે. નિઃશેષ સમર્પણની કવિતા એટલે સીતા. ભરત થકી વૈરાગ્યપૂર્ણ વિવેકનું, લક્ષ્મણ થકી તપોનિષ્ઠ કર્તવ્યપાલનનું અને હનુમાન થકી પ્રચંડ પ્રાણશક્તિથી શોભતા પરાક્રમનું કાવ્ય પ્રગટ થાય છે. રામ એટલે સ્વસ્થ મર્યાદાધર્મનું અપ્રતિમ ઊર્ધ્વારોહણ. રામાયણના નાના-નાના પ્રસંગો પણ કાવ્યતત્ત્વ અને નાટ્યતત્ત્વથી છલોછલ ભરેલા જણાય છે. એના પાને-પાને આપણું જ હૃદયમંથન પ્રગટ થતું હોય એવી લાગણી થાય છે. રામાયણને વાંચ્યા કે સાંભળ્યા પછી તેવા ને તેવા જડસુ રહેવાનું સરળ નથી.

'રામચરિતમાનસ' લખાઈ રહ્યું પછી તુલસીદાસજીએ બે સંસ્કૃત શ્લોકો રચીને પોતાનો ભક્તિભાવ પ્રગટ કર્યો. એમણે લખ્યું કે પોતાના અંતઃકરણમાં પડેલા તમોગુણને શાંત કરવા માટે

(સ્વાન્તસ્તમઃ શાન્તયે) રામાયણની રચના કરી છે. આ ગ્રંથ લખવા પાછળ મારો હેતુ પણ બીજો શો હોઈ શકે? મારે તો એટલું જ કહેવું છે કે ભીતર પડેલા તમોગુણને શાંત કરવાના મુદ્દે મારો કેસ તુલસીદાસ કરતાં ઘણો વધારે મજબૂત છે. રામાયણનું ભાષ્ય લખવું એ ભીની અને પાવનકારી અનુભૂતિ છે. પાણિનિએ ભાષાના બે પ્રકાર ગણાવેલ: વેદભાષા અને લોકભાષા. ગોસ્વામી તુલસીદાસે લોકબોલીમાં રામાયણ રચીને રામનો મહિમા ઘરેઘરે પહોંચાડવામાં જે ફાળો આપ્યો તેની નોંધ જાણીતા ઇતિહાસકાર શ્રી જદુનાથ સરકારે લીધી છે.

નાના હતા ત્યારે ગામના સોનીઓ અરીઠના પાણીથી સોનાનાં ઘરેણાં ધોતાં તે દૃશ્ય હજી યાદ છે. ધોવાયા પછી ઘરેણું અત્યંત શોભાયમાન બની જતું. નિર્મળ હૃદયના માણસનું વ્યક્તિત્વ પણ અનોખી શોભા ધારણ કરે છે. માણસના ઇરાદા માટે વેદમાં મધુર શબ્દ છે: આકૃતિ વૈદિક ઋષિ પ્રાર્થના કરે છે: 'હે પરમાત્મનુ! અમારા સૌના ઇરાદા સમાન હો (સમાની વ આકૃતિ).' માનવીય ઇરાદાઓની અથડામણને જ લોકો સંસાર કહે છે. સોની ઘરેણાં સ્વચ્છ કરે તે રીતે માણસે પોતાના ઇરાદાઓને સાફ કરતા રહેવું જોઈએ. ઇરાદા સ્વચ્છ હોય તો જ પારદર્શિતા (ટ્રાન્સ્પરન્સી) પાલવે. પોતાના ઇરાદાઓનું શુદ્ધીકરણ એ જ સાધના છે. અથર્વવેદમાં સાચું કહ્યું છે કે સ્વચ્છ મન એ જ સ્વર્ગ છે.

રાવણનો ઇરાદો સીતાનું હરણ કરવાનો હતો. પોતાનો ઇરાદો છુપાવવા માટે એણે સાધુવેશ ધારણ કર્યો. સીતાને રાવણના મેલા ઇરાદાની જરા પણ ગંધ ન આવી, કારણ કે સામા માણસના ગંદા ઇરાદાને પકડી પાડવા માટે પણ થોડાક ગંદા ઇરાદાઓના માલિક હોવું જરૂરી છે. સીતાએ રાવણને સાધુ જ માની લીધો. સીતાએ જે ભૂલ કરી તે હજી આજે પણ ચાલુ છે. પરિસ્થિતિ બદલાય છે, પણ ભૂલ તેની તે જ છે. રાવણતા અનેક સ્વરૂપે પ્રગટ થતી રહે છે.

રામાયણમાં મારું અત્યંત પ્રિય પાત્ર જટાયુ છે. ગૃધ્રરાજ જટાયુ સ્વચ્છ ઇરાદાનો માલિક હતો. ભ્રષ્ટ રાવણતાનો સામનો સ્વચ્છ જટાયુતા વિના ન થઈ શકે. આજે પણ નાની-નાની ઘટનાઓમાં ભ્રષ્ટાચારનો

સામનો કરતી વખતે સક્રિય પ્રતિકાર થતો હોય ત્યાં જટાયુવૃત્તિનાં દર્શન થાય છે. સમાજનું યોગક્ષેમ રોજ બનતી નાની નાની અસંખ્ય ઘટનાઓ પર આધાર રાખે છે. સમાજ તત્ત્વજ્ઞાનીઓના શાસ્ત્રાર્થ પર નથી જીવતો. સમાજ મહાન માણસોને કારણે આગળ વધે છે, પરંતુ જીવે છે નાના ગણાતા માણસોના પરસેવા પર.

પતનની બાબતે માણસ ખાસો સ્વાવલંબી હોય છે. રાવણનું પતન રાવણની મરજી વગર નથી થતું. રાવણ મેલા ઇરાદાઓનો માલિક હતો. એના પતન માટે બે બાબતો જવાબદાર હતી :

- (1) આત્મનિરીક્ષણનો અભાવ
- (2) આત્મવચનની આળપંપાળ

રાવણને આત્મનિરીક્ષણ કરવા માટે અનેક ઇશારા મળ્યા, પણ એણે દર વખતે મિથ્યાભિમાનના ઓડકાર ખાઈને આત્મવચનને પંપાળ્યા કરી. પતન થાય એવા પ્રસંગો બધા જ માણસોના જીવનમાં આવે છે. ભલભલા મહાત્માઓ પણ ક્યારેક ઊંડી ખાઈમાં પડે છે. પછડાટ ખાધા પછી જાગી જાય તે બચી જાય છે. રાવણ જાગી ન શક્યો તેથી રામ પણ એને ઉગારી ન શક્યા. પતનની ક્ષણે બચવા માટે અંદર ડોકિયું કરીને ચેતી જવાની તૈયારી ઉપકારક સાબિત થાય છે. એ ક્ષણે મળતા ઇશ્વારનો અનાદર માનવીય પતન માટે જવાબદાર હોય છે. સ્વામી આનંદનો શબ્દપ્રયોગ યોજીને કહી શકાય કે ગમે તેવો મહાન માણસ પણ જીવનની આખરી ક્ષણ સુધી 'પતનપ્રૂફ' નથી હોતો. ક્ષિતિમોહન સેને 'સાધનાત્રયી'માં ગુરુ મત્સ્યેદ્રનાથના જીવનમાં પતનની પળ આવી તે અંગે જાણીતો પ્રસંગ વર્ણવ્યો છે. યોગી મત્સ્યેદ્રનાથ ફરતા-ફરતા કામરૂ દેશમાં જઈ ચડ્યા. એ દેશમાં સ્ત્રીઓનું રાજ્ય હતું. અસાવધ ગુરુ ભોગવિલાસમાં ડૂબી ગયા. શિષ્ય ગોરખનાથને કાને વાત આવી. કામરૂ દેશ પહોંચી જઈને એણે ગુરુને મળવા માટે પ્રયત્ન કર્યો પણ કોઈએ અંદર દાખલ થવાની છૂટ ન આપી. આખરે દેવડીએ પડેલા નગારા ઉપર હાથ પછાડીને શિષ્યે ગુરુ સુધી અવાજ પહોંચાડ્યો. બહાર આવેલા ગુરુજીને ગોરખે કહ્યું: 'ચેત મછંદર, ગોરખ આયા.' અથર્વવેદના ઋષિએ સાચું કહ્યું કે શિષ્ય આચાર્યની

અપૂર્ણ તપસ્યાને પોતાના તપથી પૂર્ણ કરે છે (આચાર્ય તપસા પિપર્તિ).

રામકથા ઇતિહાસ છે કે પુરાણકથા ? આ પ્રશ્નની ચર્ચા વિગતે કરવી પડે તેમ છે. આપણા દેશમાં ઇતિહાસનું પગેરું ઈ.સ. પૂર્વે છઠ્ઠી સદીમાં થઈ ગયેલા બુદ્ધ અને મહાવીર સુધી જ પહોંચતું જણાય છે. ત્યાર પહેલાંની વાતો ગમે તેટલી પ્રચલિત હોય તોય ઇતિહાસની સીમ પૂરી થયા પછીની વાતો ગણાય. ઇતિહાસનો પ્રદેશ પૂરો થાય ત્યાંથી પુરાણકથાનો પ્રદેશ શરૂ થાય છે. રામાયણ ઇતિહાસ નથી, પુરાણકથા (માયથોલોજી) છે. આ વાતમાં હવે ઊંડા ઊતરીએ. ઇતિહાસ હકીકતો અને પુરાવાઓને આધારે લખાય છે. પુરાણકથાઓ માનવીય ઝંખનાઓ અને કલ્પનાઓને આધારે રચાય છે. પુરાણકથાઓમાં આલેખાયેલી કેટલીક ઘટનાઓ સાવ નિરાધાર ન હોય તોય ઇતિહાસ નથી ગણાતી. ડૉ. હજારીપ્રસાદ દ્વિવેદીએ ‘myth’ માટે ‘મિથક’ શબ્દ પ્રયોજેલો. રામાયણ મિથક છે, ઇતિહાસ નથી. મિથકમાં શબ્દો કરતાંય વધારે મહત્ત્વ મર્મનું હોય છે. પુરાણકથાના કલ્પનોત્થ પ્રસંગો ખબર ન પડે તેમ આપણા હૃદયને કંકુત કરી જાય છે. શબ્દ ગૌણ બની જાય છે અને શબ્દો દ્વારા પ્રગટ થતો ધ્વનિ હૃદયને સમૃદ્ધ કરતો જાય છે.

ભારતીય સંસ્કાર અને ભારતીય સંસ્કૃતિ પર રામાયણનો પ્રભાવ કલ્પનામાં ન આવે તેટલો ઊંડો, વ્યાપક અને સૂક્ષ્મ છે. ઇતિહાસ ભૂતકાળમાં બનેલા પ્રસંગોનો અહેવાલ રજૂ કરે છે. પુરાણકથાઓની આધારભૂમિ હકીકતો નહીં, પરંતુ અચેતનમાં સદીઓથી જળવાયેલા સંસ્કાર હોય છે. રામ આપણા સામૂહિક અચેતનમાં સદીઓથી જળવાયેલા પૂજનીય મહામાનવ છે. રામકથા કોઈ ઐતિહાસિક અહેવાલ નથી. રામકથા ભારતીય પ્રજાના સામૂહિક અચેતનમાં સદીઓથી જળવાયેલી સંસ્કારકથા છે. એ કેવળ રામના વિભૂતિમત્ત્વની પાવનકારી કથા નથી, પરંતુ ખરા અર્થમાં ભારતીય મનની કથા છે.

રામાયણના કથાપ્રવાહમાં જે કંઈ બન્યું તેનો તાળો આપણા આજના જીવન સાથે મળે છે. યુગો વીતે છે અને વિગતો બદલાતી રહે છે, પરંતુ માનવીના મૂળભૂત ઇરાદાઓ નથી બદલાતા. રામાયણની વાતો

વાસી થતી નથી તેનું આ જ રહસ્ય છે. સદીઓના સંગૃહીત સંસ્કાર થકી સંસ્કૃતિનું નિર્માણ થાય છે અને બંનેની સૂક્ષ્મ અસરને કારણે નિર્માણ પામેલા સ્થાયીભાવમાંથી પ્રજાની અસ્મિતા (identity) કે સ્વ-ઓળખ પ્રગટ થાય છે. કોઈ પણ પ્રજા સ્વ-ઓળખ વગર જીવી તો શકે, પરંતુ સુંદર રીતે જીવી ન શકે. રામકથા વાસ્તવમાં માનવજાતની કથા છે. રામાયણ માનવતાનું મહાકાવ્ય છે. રામાયણના રામ સંસ્કૃતિ-પુરુષ છે, પુરાણ-પુરુષ છે અને તેથી સનાતન-પુરુષ છે. વાલ્મીકિ જ્યારે રામાયણ લખવું કે ન લખવું એવી ગડમથલમાં હતા ત્યારે બ્રહ્મા એમને મહાકાવ્યનો પ્રારંભ કરવાની પ્રેરણા આપે છે :

યાવદ્ સ્થાસ્યન્તિ ગિરયઃ સરિતશ્ચ મહીતલે ।
તાવદ્ રામાયણકથા લોકેષુ પ્રચરિષ્યતિ ॥

(બાલકાંડ, ૨, ૩૬-૩૭)

આ પૃથ્વી પર જ્યાં સુધી પર્વતો અને નદીઓનું અસ્તિત્વ હશે, ત્યાં સુધી રામાયણની કથા લોકોમાં પ્રચલિત થતી રહેશે.

આપણા દેશમાં જેમને બુદ્ધિજીવીઓ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે તેમને રામાયણ અને મહાભારત જેવાં મહાકાવ્યો માણવામાં ઝાઝો રસ નથી હોતો. કેટલાક કહેવાતા પ્રગતિશીલ માર્ક્સવાદીઓને તો પુરાણકથાઓ પ્રત્યે અને મહાકાવ્યો પ્રત્યે બુદ્ધિયુક્ત સૂગ હોય છે. આવી સૂગ તેમના ધર્મનિરપેક્ષ હોવાના મિથ્યાભિમાનને પોષનારી પણ હોય છે. ક્યારેક એ લોકો વાજબી પ્રામાણિકતાપૂર્વક માને છે કે જે કશુંક બુદ્ધિગમ્ય ન હોય તે કદીય જીવનને ઉજાગર કરનારું હોઈ જ ન શકે. એ લોકો કહે છે કે જે બુદ્ધિગમ્ય ન હોય તે વિજ્ઞાનગમ્ય ન હોઈ શકે અને જે વિજ્ઞાનગમ્ય ન હોય તેનો સ્વીકાર કેવળ અંધશ્રદ્ધાળુ લોકો જ કરી શકે. અંધશ્રદ્ધા સામે બળવો પોકારવાની બાબતે તેઓ સાવ સાચા છે. એમાં તર્કદોષ ત્યારે પ્રવેશે છે, જ્યારે તેઓ શ્રદ્ધા અને અંધશ્રદ્ધા વચ્ચેના તફાવતની ઘોર અવગણના કરે છે. ક્યારેક આવા લોકો કાર્લ માર્ક્સના વિચારોમાં કંઠીબદ્ધ અંધશ્રદ્ધા ધરાવતા હોય તોય શ્રદ્ધાનું મૂલ્ય સ્વીકારતા નથી.

ધર્મનિરપેક્ષ ગણાવાના ધખારાને કારણે આપણી પ્રજાએ સ્વરાજ પછીના દિવસોમાં શું

શું ગુમાવ્યું તેનો અંદાજ લગાવવો મુશ્કેલ છે. બિનસાંપ્રદાયિકતા કઈ ચકલીનું નામ છે? એના અવળા અર્થઘટનને કારણે ધર્મ અને સંસ્કૃતિ વચ્ચેનો અનુબંધ ખોરવાઈ ગયો. પરિણામે એક ભયંકર દુર્ઘટના બની. સંસ્કૃતના પ્રસાર સાથે હિન્દુત્વ જોડાઈ ગયું અને ઉર્દૂના રક્ષણ સાથે મુસલમાનત્વ જોડાઈ ગયું. સારું છે કે આવી જ રીતે આપણે વૃક્ષોને વહેંચી નથી લીધાં. સંસ્કૃત જેવી દેવભાષા (ગીર્વાણગિરા) સમગ્ર વિશ્વની ધરોહર છે, માત્ર હિંદુઓની નહીં. એ જ રીતે ઉર્દૂ જેવી જાનદાર અને શાનદાર ભાષા દ્વારા માણસ ગાલિબ અને ઇકબાલ સુધી પહોંચી શકે છે. ઇકબાલે રામની પ્રશસ્તિ કરતું એક સુંદર કાવ્ય લખ્યું છે, જેમાં કવિએ રામને ‘ઇમામે હિંદ’ કહીને ઊંચા આસને બેસાડ્યા છે. સૂર્ય, પવન, ઝાકળ, મેઘધનુષ અને પુષ્પની માફક ભાષા સ્વભાવે સેક્યુલર છે. પોતાના પાલવમાં શબ્દબ્રહ્મને સમાવીને સંસ્કૃત માતા આપણી સમક્ષ ઉપસ્થિત થાય છે અને કહે છે. ‘સર્વભાષા સરસ્વતી.’ જે આદમીને ગાલિબના ચંદ શેર કંઠસ્થ નથી તે અધૂરો ભારતીય છે. એ જ પ્રમાણે કવિ ઉમાશંકર જેને ‘ગાંધીગિરા’ કહી તે ગુજરાતી ભાષાથી જે વંચિત રહી ગયો તે મૂળસોતો ઊખડી ગયેલો અનાથ ગુર્જરબાળ છે. સાવધાન ! આજે અંગ્રેજી માધ્યમ દ્વારા ભણવાના મોહને કારણે ‘અનાથ’ બાળકોની સંખ્યા રોજ વધી રહી છે. આવાં તો અનેક બાળકો થોડાંક મોટાં થઈને ક્યારેક અમેરિકન સ્ટાઇલમાં માબાપને કહે છે. આઈ ડોન્ટ કેર.

આજની કેળવણીમાં હૃદયની કેળવણી માટે ખાસ કશું થતું હોય એમ લાગતું નથી. ગાંધીજીને કોઈએ સ્વરાજ મળ્યું તેના થોડાક દિવસો પહેલાં પૂછેલું : ‘તમારી દષ્ટિએ સ્વરાજ મળે પછીની ભારતની સૌથી મોટી સમસ્યા કઈ ?’ મહાત્માનો જવાબ એમના ઉદાત્ત મનુષ્યત્વને શોભે તેવો હતો. એમણે કહેલું : ‘બુદ્ધિવાન માણસોની હૃદયહીનતા.’ આજની ઘણી સમસ્યાઓના મૂળમાં એક જ વાત ઊપસી આવતી જણાય છે. એ છે હૃદયની અવગણના અને મસ્તિષ્કની માવજત. રાવણત્વ એટલે શું? દસગણું સમર્થ મસ્તિષ્ક અને સંવેદનશૂન્ય હૃદય એ જ રાવણત્વ. એ હૃદય

મંદોદરીની આજીજીને સ્વીકારી ન શકે. એ હૃદય વિભીષણની સાચી સલાહ અને મારીચની ચેતવણી સમજી ન શકે. હૃદયહીનતા અને બુદ્ધિમત્તા એક જ વ્યક્તિમાં એકઠી થાય ત્યારે ઘણા ઉપદ્રવો સર્જાય છે. કૈકેયી જ્યારે દશરથ પાસે બે વચનોની માગણી કરે ત્યારે પરિવારમાં જે ઉપદ્રવ સર્જાય છે તેના મૂળમાં પણ કૈકેયીની બુદ્ધિયુક્ત હૃદયહીનતા હતી.

રાવણ પંડિત હતો. એની પાસે શક્તિશાળી મસ્તિષ્ક હતું, પરંતુ એનો તમોગુણ એની બુદ્ધિ કરતાંય વધારે તાકાતવાન હતો. રાવણ અસૂર્યલોકનો નિવાસી હતો. એની પાસે અઢળક ધનવૈભવ હતો, પરંતુ વિવેકવૈભવ ન હતો. સુવર્ણમયી લંકામાં રહેતો હોવા છતાં વિવેકની દષ્ટિએ રાવણ દયનીય ભિખારી હતો. હૃદયહીનતાને કારણે એની બુદ્ધિ અવળે માર્ગે જ આગળ વધતી ગઈ. ગીતાની વાત રાવણે પોતાના જીવન દ્વારા સાચી પાડી :

**અયોગીને નથી બુદ્ધિ, અયોગીને ન ભાવના,
ન ભાવહીનને શાંતિ, સુખ ક્યાંથી અશાંતને?**

(2, 66)

જે મનુષ્ય હૃદયહીન (ભાવહીન) હોય, તે અયોગી (અયુક્ત) ગણાય. અયોગી તે છે, જે જીવનથી કપાઈ ગયો છે. લાંબી તપસ્યાને અંતે રાવણે શક્તિ પ્રાપ્ત કરી, પરંતુ ભાવહીનતાને કારણે જીવનમાં સુખશાંતિ ન પામ્યો અને કમોતે મૂઓ. આપણી આસપાસ સતત બનતી નાની-નાની રાવણ-ઘટનાઓ નીરખવા જેવી હોય છે. હૃદયની કેળવણી માટે એવી ઘટનાઓનું નિરીક્ષણ અને પરીક્ષણ ઉપકારક બની શકે છે. કહેવાતા સફળ માણસો ક્યારેક અંદરથી અશાંત હોય છે. બહારથી સમૃદ્ધ જણાતા માણસો ક્યારેક અંદરથી ગરીબ હોય છે. સમાજ જેને સુખી ગણે છે તે માણસ પણ મનોમન દુઃખી હોય એવી શક્યતા ટળતી નથી. હૃદયની કેળવણીનો સંબંધ ભીતરની સમૃદ્ધિ સાથે છે. વનની વાટે નીકળી પડેલા રામનો રાજમહેલ પાછળ રહી ગયો પછી પણ રામ સ્વસ્થ રહી શક્યા. બહારની સમૃદ્ધિ ખરી પડી ત્યારે અંદરની સમૃદ્ધિ ખીલી ઊઠી. આગળ રામ અને પાછળ લક્ષ્મણ તપસ્વીના વેશમાં શોભી રહ્યા છે અને એ બંનેની વચ્ચે બ્રહ્મ તથા જીવની વચ્ચે માયા શોભે એમ સીતા

શોભી રહી છે. તુલસીદાસ કહે છે.

आगे राम लभुं बने पाछें,
तापस बेष बिराजत का छें ।
उभय बीच सिय सोहित कैसें,
ब्रह्म जीव विच माया जैसें ।।

મને એક શિક્ષક તરીકે કાયમ એક વસવસો રહ્યો છે કે આપણું શિક્ષણ બાળકોના મસ્તિષ્કને માહિતીનું ગોડાઉન બનાવી મૂકે છે અને અસહ્ય ભારથી તેમને કચડી નાખે છે. સદ્ગત રાજગોપાલાચારીએ શિક્ષણને 'ચેતનાની ખેતી' તરીકે પ્રમાણેલું. વર્ષો પહેલાં આચાર્ય કૃપાલાનીએ પોતાના પુસ્તકમાં બાળકો પર થતા 'શબ્દોના જુલમ' (Tyranny of words) અંગે આકોશ ઠાલવેલો. જો હૃદયની કેળવણી માટે અભ્યાસક્રમમાં કોઈ પ્રાવધાન ન હોય તો સમાજજીવન ટકી જાય તોય રળિયામણું બની ન શકે. હૃદયશૂન્યતા કાયમ રાખીને કેટલાંક હરતાંફરતાં પૂતળાં જીવી જાય તે શક્ય છે, પરંતુ એ જીવનમાં મીઠાશ નહીં હોય. હૃદયની કેળવણી ન મળે ત્યારે ખબર પણ ન પડે તેમ સમાજમાં હૃદયશૂન્યતાનો અભિશાપ પરિવારોને પજવતો રહે છે. માણસનું ભાવજગત એના કર્મજગત અને જ્ઞાનજગતને સતત અસર પમાડતું રહે છે. આજે આપણો વિદ્યાર્થી બાલવાડીથી શરૂ કરીને પીએચ. ડી. સુધી પહોંચે ત્યાં સુધીમાં ક્યાંય રામાયણ કે મહાભારત જેવાં મહાકાવ્યોનો આછો પરિચય પણ પામતો નથી. એનું શિક્ષણ એવી રીતે પૂરું થાય છે, જાણે એ ભારતીય સંસ્કૃતિનું સંતાન ન હોય. હૃદયની કેળવણી પામ્યા વગરનો ડોક્ટર, એન્જિનિયર, કમ્પ્યુટર-તજજ્ઞ, શિક્ષક, નેતા, કર્મચારી કે કારીગર હૃદયશૂન્યતાના મહારોગથી પીડાતો હોય છે. ડોક્ટર દર્દીમાં ગ્રાહક જુએ છે, બંધુ, મિત્ર કે પ્રભુ નથી જોતો. બીજો માણસ એટલે પરાયો માણસ અને પરાયો માણસ એટલે છેતરવાલાયક, લૂંટવાલાયક કે પછી અવગણનાપાત્ર માણસ. સ્વસ્થ સમાજ એટલે—

- (1) કસાયેલું શરીર, જે ઝટ માંદું ન પડે.
 - (2) કેળવાયેલું મન, જે ઝટ ભાંગી ન પડે.
 - (3) કોળાયેલું હૃદય, જે કદી કરુણા ન છોડે.
- ભીનું હૃદય આપણા શરીર અને મન પાસે

રૂડાં કામો કરાવે છે અને માણસાઈના દીવા પ્રગટાવે છે. હૃદયની કેળવણીની અવગણનાને કારણે સમાજ ગણતરીબાજ, લેવડદેવડિયો અને શુષ્ક બની રહે છે. હૃદયશૂન્યતાને કારણે ગરીબી ટકી રહે છે; પશુપંખીઓ પ્રત્યે દુર્વ્યવહાર થાય છે; પર્યાવરણ પ્રદૂષિત થાય છે; પરિવારો તૂટે છે; કોરટબાજી ચાલતી રહે છે અને યુદ્ધો થતાં રહે છે.

મનુષ્યતા જ્યારે પદાર્થમય ગુરુત્વાકર્ષણને અતિક્રમીને મૂઠી ઊંચેરી બની રહે ત્યારે અંતરંગ દિવ્યતાની જે સુગંધ પ્રગટે છે તે માનવીય હોય તોય ઈશ્વરીય જણાય છે. માનવતા જ્યારે ઊર્ધ્વની આંગળી ઝાલીને ભગવત્તા સાથે એકરૂપ થવા મથે ત્યારે વ્યક્તિત્વ ધીરે ધીરે અસ્તિત્વમય બનતું જાય છે. અવતારની સંકલ્પના આવી સમજણમાંથી જન્મેલી જણાય છે. નરમાં રહેલી નારાયણતાને હળવી ટપલી મારીને જગાડવાનું કામ અધ્યાત્મ, ધર્મ, દર્શન અને કાવ્ય વગર સંભવતું નથી. મહાકાવ્ય આપણી ભીતર પડેલા ભાવજલને ઊર્ધ્વના આહવાન દ્વારા ચેતનાની દીક્ષા આપે છે. રામાયણને 'મહાકાવ્ય' કહેવામાં આવે છે, કારણ કે સમગ્ર માનવજાતને હૃદયધર્મની ભાળ મળે એવું કશુંક એનામાં રહેલું જણાય છે. આવી નમ્ર સમજણને કારણે રામાયણ, 'માનવતાનું મહાકાવ્ય' છે એવું મને લાગ્યું છે. એ માનવતાનું મહાકાવ્ય છે, કારણ કે પૃથ્વી પર જન્મેલા પ્રત્યેક ભૂમિપુત્રના અંતઃસંઘર્ષને પ્રગટ કરનારી અને એ સંઘર્ષને પાર કરી જઈને સાર્થકતાનો સ્વાદ પામવાની જીવનરીતિ એમાં ઉજાગર થઈ છે.

મહાકાવ્ય કદી વાસી નથી થતું. દેશકાળ બદલાય છે તોય માનવીની સમસ્યાઓ નથી બદલાતી. આજે પણ રાવણ જેવા મહા બળવાન સામે પ્રમાણમાં ઓછી બળવાન, પરંતુ અધિક પ્રાણવાન અને આત્મવાન એવી જટાયુતા ઝૂઝતી રહે છે. આજે પણ ક્યાંક અયોધ્યાનો ધોબી પોતાના થોડાક શબ્દો દ્વારા પ્રેમમગ્ન અને ધર્મસંલગ્ન એવા યુગલત્વને એક જ ક્ષણમાં રગદોળી નાખતો હોય છે. રામાયણ માનવતાનું મહાકાવ્ય છે તે એટલા માટે કે રામાયણતા જેટલી પુરાતન છે તેટલી જ સનાતન છે. જેઓ અદ્યતનતા (મોડર્નિટી)ના મિથ્યાભિમાનમાં રાચે છે, એમને ખબર

નથી કે ધનુષની જગ્યાએ બંદૂક આવી જાય તેથી મરનારની આખરી ચીસ સાથે જોડાયેલી પીડામાં કોઈ જ ફરક પડતો નથી.

વાલ્મીકિ રામાયણમાં ઉલ્લેખ છે કે રાવણને સાચી સલાહ આપવાના ઉદ્દેશથી વિભીષણ જ્યારે રાવણના મહેલ આગળ પહોંચે છે ત્યારે રાવણનો વિજય થાય તે માટે વેદજ્ઞ બ્રાહ્મણો મંત્રોચ્ચાર કરી રહ્યા છે. જે રાવણના મહેલના પ્રવેશદ્વાર પર વેદગાન થતું હોય તેનો તમોગુણ આટલો હઠીલો શી રીતે હોઈ શકે? જ્ઞાનને જ્યારે આચારધર્મી મર્યાદાનો અને વિચારધર્મી વિવેકનો સથવારો નથી હોતો ત્યારે માનવીના પતનને કોઈ રોકી શકતું નથી.

પુરાણકથાઓ વ્યક્તિગત મન અને વિશ્વ મનને જોડવાનું કામ કરે છે. દિવ્ય અવાસ્તવિકતાથી શોભતી પુરાણકથાઓ વિશ્વ મનના પાદર પર ઊભેલા કાલદેવતાના વિરાટ વટવૃક્ષની વડવાઈઓ છે. ઇતિહાસને દેશ-કાળના સીમાડા હોઈ શકે. પુરાણકથાનો નાળસંબંધ વિશ્વમન સાથે હોવાથી સાબિતીના બધા સીમાડા ખરી પડે છે અને પ્રતીતિનો ઉઘાડ છતો થાય છે. પુરાણકથા એટલે પ્રતીતિનું મનોહર શિલ્પ.

રાજા વિક્રમ અંગે લખાયેલી વાર્તાઓનો પાર નથી. આદર્શ રાજાનાં બધાં જ લક્ષણો એનામાં હતાં. આમ છતાં ભારતની પ્રજાએ રાજા વિક્રમને ભગવાન ગણીને પૂજ્યો નથી. વિક્રમ મહાન હતો તોય એને અવતારી પુરુષ ગણવામાં આવ્યો નથી. રામ ઉદાત્ત માનવ હતા અને આદર્શ રાજા હતા. રામરાજ્ય હજી આજે પણ આદર્શ રાજ્ય ગણાય છે. રામમાં એવું તે શું હતું કે લોકોએ એમને વિષ્ણુના અવતાર ગણીને પૂજ્યા? ભારતના કરોડો લોકો આજે પણ રામની પૂજા કરે છે, રામનામનો જપ કરે છે, રામાયણનો પાઠ કરે છે અને મરતી વખતે રામનું જ સ્મરણ રહે તેવું પ્રાર્થે છે. સદીઓ વીતી ગઈ તોય રામ અને રામાયણ લોકહૃદયમાં જીવંત છે. રામ પ્રત્યેના આવા ભગવદ્ભાવનું રહસ્ય શું?

આપણી પ્રજા સિંહાસન પર બેઠેલા માણસને સલામ કરે છે, પરંતુ સિંહાસન ત્યજી દેનારને વંદન કરે છે. રાજ્યાભિષેકની બધી તૈયારી થઈ ચૂકી હતી

ત્યારે જ ઓચિંતું વનમાં જવાનું આવી પડ્યું. વાલ્મીકિ રામની સ્થિતપ્રજ્ઞતાનું વર્ણન કરે છે: “કૈકેયીનાં અપ્રિય અને મૃત્યુસમાન કષ્ટદાયક વચન સાંભળીને પણ શત્રુને હણનારા રામ વ્યથિત ન થયા (શ્રુત્વા ન વિવ્યથે રામઃ). એમણે કૈકેયીને કહ્યું: મા! એમ જ થશે. હું મહારાજની પ્રતિજ્ઞાના પાલન અર્થે જટા અને ચીર (તાપસવેશ) ધારણ કરીને વનમાં રહેવા માટે અવશ્ય ચાલી જઈશ.” વાલ્મીકિ લખે છે. ‘તેઓ વનમાં જવા માટે ઉત્સુક હતા અને પૃથ્વીનું રાજ્ય છોડી રહ્યા હતા તોય જીવનમુક્ત મહાત્માની માફક એમના ચિત્તમાં કોઈ જ વિકાર (અજંપો) જોવા ન મળ્યો.’ રામ લોકોત્તર પુરુષ હતા તેની પ્રતીતિ એમની સ્વસ્થતાપૂર્ણ ત્યાગવૃત્તિમાં થાય છે. ભારતમાં સુંદર રીતે રાજ્ય કરનારા પ્રજાપાલકો ઘણા થઈ ગયા. કેટલાય રાજાઓ પ્રજાના કલ્યાણ માટે બંધું જ કરી છૂટનારા આદર્શ રાજવીઓ હતા, પરંતુ પિતૃવચનના પાલન માટે, સાપ કાંચળી ઉતારે તેમ રાજ્યના મોહને પડતો મૂકીને કોઈ પણ જાતના વિવાદ અને વિષાદ વગર વનની વાટ પકડનારા રાજા રામ એક જ હતા.

રામ પુરાણપુરુષ છે, ઇતિહાસપુરુષ નથી. રામને સ્થૂળ ઐતિહાસિક હકીકતોને કાટલે તોલવા, એ તો ઝાકળબિંદુને મિલિગ્રામના માપે તોલવા બરાબર છે. આવા પ્રાગૈતિહાસિક રાજા રામની સ્મૃતિ ભારતની પ્રજાના સામૂહિક અચેતનમાં સદીઓથી જીવતી રહી શકી છે. રામને ઇતિહાસના માપદંડોથી મૂલવી શકાય તેમ નથી. રામને સમજવા માટે ઊર્ધ્વમૂલ વિવેક સિવાયનો બીજો કોઈ માપદંડ ચાલે તેમ નથી. ખરી વાત તો એ છે કે રામને મૂલવવાના નથી, સમજવાના છે અને આગળ વધીને કહેવું હોય તો એમ પણ કહી શકાય કે એમને કેવળ સમજવાના નથી, પરંતુ પામવાના છે. લોકોત્તર પુરુષને પામવામાં લૌકિક કાટલાં ન ચાલે.

ઉકાંતિની લાંબી મજલ પછી માણસનું સર્જન થાય છે. ઉકાંતિના છોડ પર ઊગેલું માનવપુષ્પ અસ્તિત્વના ઉત્સવનું દિવ્યગાન છે. પૃથ્વી પર જે કંઈ ઊગ્યું, પાંગર્યું અને પ્રચર્યું, તેમાં સૌથી વધારે મૂલ્યવાન કોઈ બાબત હોય તો તે માનવતા છે. માનવતાની માવજતને જ ધર્મ કહેવામાં આવે છે.

રામાયણ માનવતાનું મહાકાવ્ય છે, કારણ કે એમાં માનવીની ભીતર ચાલતા અંતઃસંઘર્ષની માવજત ધર્મવૃક્ષની છાયામાં થઈ છે. વૃક્ષ આપવામાં માને છે, લેવામાં માનતું નથી. ધર્મમાં પણ આપવાનો મહિમા છે, લેવાનો મહિમા નથી. રામાયણમાં કેવળ આપવાની જ ઉત્કટતા છે, લેવાની તાલાવેલી નથી.

રામાયણ અને મહાભારતને બાદ કરીએ પછી ભારતમાં શું બચે? આવો પ્રશ્ન ઋષિ વિનોબાએ જ નહીં, રેશનલિસ્ટ અને નાસ્તિક એવા પંડિત નેહરુએ પણ ઉઠાવ્યો હતો. આવાં બે મહાકાવ્યોથી ભારતનાં યુવક-યુવતીઓ અજાણ્યાં રહી જાય એ તો ભારે ખોટનો ધંધો ગણાય. રામાયણનાં બધાં જ પાત્રો આજે પણ એક યા બીજા સ્વરૂપે જીવંત છે. સમાજમાં ક્યાંક જટાયુ તો ક્યાંક વિભીષણ મળી જાય છે. ક્યાંક ભરતનો ભેટો થાય તો ક્યાંક કૈકેયી પણ હાજર હોય છે. ક્યાંક સીતાનાં દર્શન થાય તો ક્યાંક મંદોદરીનાં ડૂસકાં પણ સંભળાય છે. ક્યાંક અયોધ્યાનો ઘોબી નજરે પડે છે તો ક્યાંક અશોકવાટિકામાં સીતાને જાળવી લેનારી ત્રિજટા પણ મળી આવે છે. આજે પણ જ્યાં મર્યાદા અને વિવેકથી શોભતું મનુષ્યત્વ જોવા મળે ત્યાં સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે રાજા રામની ઉપસ્થિતિ હોય છે. જ્યાં-જ્યાં પ્રાણશક્તિ, પ્રજ્ઞા અને વિવેકનો ત્રિવેણીસંગમ હોય ત્યાં હનુમાનજી હાજરાહજૂર હોય છે. જ્યાં નિર્વ્યાજ બંધુભાવ અને તપ ભેગાં મળે ત્યારે લક્ષ્મણ હોય જ. ક્યારેક કોઈ કૈકેયીને આજે પણ ભરત ભેટી જાય છે. રામાયણ અમર છે, કારણ કે રામાયણનાં બધાં જ પાત્રો જીવંત છે. મર્યાદા તોડે તે રાવણ અને મર્યાદા જાળવીને સત્યપાલન કરે તે રામ. ગાંધીજી સાચું કહે છે. ‘અવતાર એટલે શરીરધારી પુરુષવિશેષ’. વાલ્મીકિ રામને સ્થિરપ્રજ્ઞ કહે છે. કાફ્કાએ ક્યાંક ગતિયુક્ત તીરને ‘સ્થિર’ ગણાવ્યું છે. તીરનું લક્ષ્ય સ્થિર છે, તેથી તીર ગતિમાં હોય તોય સ્થિર ગણાય. રામનો ગતિપથ સત્યદેશીય હતો, તેથી રામ ‘સ્થિરપ્રજ્ઞ’ ગણાયા.

રામાયણમાં ત્રણ પ્રસંગો એવા છે કે જેમાં રામના વ્યવહાર અંગે આજનો માણસ પ્રામાણિકપણે પ્રશ્નો ઉઠાવી શકે. આવા પ્રશ્નો ઊઠે તે ખૂબ ઇચ્છનીય

છે, કારણ કે એમાં રામ પ્રત્યે કોઈ અનાદર નથી. કથાનુક્રમે ત્રણ પ્રસંગો આ પ્રમાણે છે.

- (1) છળની મદદથી થયેલો વાસિવધ
- (2) લોકાપવાદને કારણે થયેલો સીતાત્યાગ
- (3) બ્રાહ્મણ બાળકના મૃત્યુને કારણે શૂદ્ર ગણાતા તપસ્વી શંભૂકનો વધ

આ ત્રણે પ્રસંગોમાં રામનું વલણ અને વર્તન મૂળભૂત માનવ-અધિકારોનો મહિમા કરનારાં આજનાં મૂલ્યોના સંદર્ભે કોઈ રીતે વાજબી ઠેરવી શકાય તેમ નથી. આ ત્રણે કૃત્યોનો કોઈ જ બચાવ ન હોઈ શકે. એક જ બાબત રામના બચાવમાં કહી શકાય તેમ છે. જે તે દેશકાળનાં સ્વીકૃત મૂલ્યો અને પરંપરાગત વ્યવહારના સંદર્ભે રામનાં કૃત્યોને સમજવાનો ઉપક્રમ સ્વીકારવો પડે. આવા ઉપક્રમમાં રામનો બચાવ કરવાનો નહીં, પરંતુ રામને ન્યાય આપવાનો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ. કોઈ પણ યુગપુરુષ પોતાના દેશ અને કાળનાં બધાં જ સ્વીકૃત મૂલ્યોના પરિપ્રેક્ષ્યને સંપૂર્ણપણે અતિક્રમી શકતો નથી. એ યુગપુરુષ કેટલીક પરંપરાઓ તોડીને નવપ્રસ્થાન જરૂર કરે છે, પણ જે તે પરિસ્થિતિનો યુગસંદર્ભ તો અમુક અંશે એને વળગેલો જ રહે છે. કોઈ પણ યુગપુરુષ પોતાના યુગની બધી જ મર્યાદાથી પર હોતો નથી. યુધિષ્ઠિર ધર્મરાજા હોય તોય જુગાર રમવા માટે સદા તૈયાર જ હોય છે. કૃષ્ણ યોગેશ્વર બરા, પરંતુ દુર્યોધનની સાથળ પર ગદાપ્રહાર કરવાની વાતે ભીમને ગદાયુદ્ધનો સ્વીકૃત નિયમ તોડવાની સલાહ આપી શકે છે.

રામના જીવનમાં બનેલા ત્રણ વિવાદાસ્પદ પ્રસંગોની વાત કરીએ તો એટલું સ્વીકારવું પડે કે એમાં યુગસંદર્ભ પણ જળવાયો નથી. જે યુગમાં આ ત્રણ પ્રસંગો બન્યા તે યુગનાં મૂલ્યોની દૃષ્ટિએ પણ એ પ્રસંગોએ રામનો વ્યવહાર ન્યાયી ઠરે તેમ નથી. રામના વ્યવહારની વિસંગતિને સમજવા માટે એક શબ્દ બરાબર સમજી લેવો પડે: Anachronism. આ શબ્દની અર્થચ્છાયાઓ અનેક છે. કાલદોષ, કાલવિપર્યાસ, કાલવ્યુત્ક્રમ ઇત્યાદિ. રામ મર્યાદાપુરુષોત્તમ હતા. રામાયણ કાળમાં પણ આ ત્રણે પ્રસંગે રામનો વ્યવહાર ઔચિત્યપૂર્ણ ગણાય તેવો

નથી. આ પ્રસંગોને આપણે ઉદારતાપૂર્વક કાલદોષ અને દેશદોષ તરીકે મૂલવી ન શકીએ. આ ત્રણ બાબતે યુગસંદર્ભની દૃષ્ટિએ પણ રામનો બચાવ થઈ શકે તેમ નથી. રામ મહામાનવ હતા તોય આખરે માનવી હતા. માનવ હોવું એટલે જ અપૂર્ણ હોવું, અપૂર્ણતા એ જ માનવ હોવાની સૌથી મજબૂત સાબિતી ગણાય. રામાયણને ‘માનવતાનું મહાકાવ્ય’ ગણવા પાછળ આવો ખ્યાલ રહેલો છે. રામ જો ભગવાન હોય તો તેઓ આપણા અનુસરણીય મહામાનવ બની ન શકે. તેઓનું જીવન સામાન્યમાં સામાન્ય માણસને પણ અનુસરણીય જણાય તેવું છે. કોઈ મહામાનવની પૂજા કરીને તેમને ભગવાન બનાવી દેવા એ તો એમને અનુસરવાની જવાબદારીમાંથી છટકી જવા માટેનો સચોટ ઉપાય છે. આવી કુટેવને કારણે ભારતીય પ્રજાને અપાર નુકસાન થયું છે. અવતારવાદી વિચારસરણીને કારણે આપણને એક ગેરલાભ થયો. ભગવાન બની ગયેલા યુગપુરુષોનાં મંદિરો બંધાયાં અને એમની પૂજા થઈ, પરંતુ એમની જીવનચર્યાને આધારે આપણી દિનચર્યાને માંજી-માંજીને ચકચકતી કરવાનું ચૂકી જવાયું. ભગવાન હોય તેની ભક્તિ થાય, તેનું અનુસરણ ન થાય. આવો સાર્વત્રિક પલાયનવાદ ભારતના લોકોને કોઠે પડી ગયો છે. પરિણામે છાશવારે વાયદા તોડનારને કે બોલીને ફરી જનારને ક્યાંય રામનું આદર્શ વચનપાલન પજવતું નથી. રામના આ દેશમાં લોકો જેટલા વાયદા તોડે છે તેટલા કોઈ દેશમાં તૂટતા નથી. વાયદો તૂટે ત્યારે શરમ અનુભવવાની ટેવ પણ છૂટી ગઈ છે.

જીવનમાં ક્યારે, કઈ રીતે અને કઈ દિશામાંથી અણધારી આપત્તિ આવી પડવાની છે એનો ખ્યાલ પણ માણસને નથી આવતો. ગમે ત્યારે ગમે તે બની શકે છે. રાજ્યાભિષેકની તૈયારીઓ ચાલતી હોય ત્યારે ચૌદ વર્ષનો વનવાસ આવી પડે તે ક્ષણે મહામાનવ રામ જ સ્વસ્થ રહી શકે. પંચવટીમાં રામ, સીતા અને લક્ષ્મણ રાજકાજની પળોજણથી દૂર રહીને આનંદમાં દિવસો વિતાવી રહ્યાં હતાં ત્યાં સીતાહરણની દુર્ઘટના આવી પડી. યુદ્ધમાં રાવણને હરાવીને અયોધ્યા પાછા ફરેલા રામે અયોધ્યાનું શાસન સંભાળ્યું ત્યાં તો સગભાં સીતાના ત્યાગની નોબત આવી પડી. અરે ! સીતાત્યાગ

રામરાજ્યમાં થયો ! આપત્તિઓએ જીવનભર રામનો પીછો છોડ્યો નથી. જીવનની સુખદ ક્ષણે એવી-એવી ઘટનાઓ બનતી રહી, જ્યારે કોઈ પણ સાધારણ માણસ હારી જાય. એવી દુઃખદ ક્ષણે રામ સ્વસ્થ રહ્યા છે.

આ લીલામય જગતમાં, જ્યાં જુઓ ત્યાં અસ્તિત્વના અણસારા વર્તાય છે. અત્ર-તત્ર-સર્વત્ર સત્તનું સામ્રાજ્ય વ્યાપેલું જણાય છે. આપણે એને પરમ ચેતનાની મહાસત્તા કહી શકીએ. સર્વત્ર વ્યાપેલી એ ઈશ-સત્તા (સત્ + તા) આપણને નચાવે છે. પરમ સત્ય આકાશી છે, પરંતુ ધરતી પર વિહરતું માનવીય સત્ય ધુમ્મસછાયું છે. આકાશી સત્ય નિરપેક્ષ (absolute) છે, પરંતુ ધરતી પરનું ધૂળિયું સત્ય સાપેક્ષ (relative) છે. સત્યની લીલાસ્વરૂપા દાસીને નિયતિ કહે છે. નિયતિ મહામાનવોને પણ છોડતી નથી. માણસ નિયતિનું રમકડું છે. રામાયણ આપણને શીખવે છે કે નિયતિનો સ્વસ્થ સ્વીકાર કદી પણ મનુષ્યને પરાક્રમહીન નથી બનાવતો. સીતાહરણ થાય એ નિયતિ છે, પરંતુ સીતાને છોડાવવા માટે રામ રાવણને પરાજિત કરે એ પરાક્રમ છે.

રામયુગની ઘટનાઓનું આકલન થતું ગયું તેની સાથે સાથે મારા અર્ધચેતન મનમાં ગાંધીયુગની ઘટનાઓનું સ્મરણ પણ અતૂટ રહ્યું. વારંવાર એવી પ્રતીતિ થઈ કે ગાંધીજી રામરાજ્યના આદર્શની વાતો કરતા રહ્યા એ કોઈ અકસ્માત્ ન હતો. કાલસંદર્ભ જુદો જ ગણાય તોય સેતુ અપ્રસ્તુત ન જણાયો. આવી સમજણ પરા-તાર્કિક (para-logical) હતી તોય અર્થશૂન્ય જણાતી ન હતી.

હજારો વર્ષો બાદ પણ રામકથા આજે પણ પ્રતીતિજનક જણાય છે. યુગ બદલાય છે, પરંતુ માણસ નથી બદલાતો અને માણસના ઇરાદા (આકૃતિ:) નથી બદલાતા. પરિણામે રામકથા કદી વાસી કે આઉટ-ઓફ-ડેટ નથી બનતી. મહાકાવ્યની સનાતનતાનું રહસ્ય માનવીના શાશ્વત અંત-સંઘર્ષમાં પડેલું જણાય છે. જે સત્ય પુરાણ-પુરાતન જણાય છે, તે જ સઘ-સનાતન બનીને ફરી-ફરીને આપણી સમક્ષ પ્રગટ થતું રહે છે. રામાયણના અધ્યયન દરમિયાન એવી પ્રતીતિ થઈ કે પુરાતનતા અને અદ્યતનતા વચ્ચેના કોઈ કોસ્મિક

સેતુ પર સનાતનતા અડગપણે આસનસ્થ છે. એ સનાતનતાના ગર્ભમાં શુભ-અશુભ, સદ્-અસદ્ કે પછી દૈવી-આસુરી વૃત્તિઓ વચ્ચે પ્રતિક્ષણ ચાલતો સંગ્રામ રહેલો જણાય છે.

કૈકેયીને થોડીક ક્ષણો પહેલાં ખ્યાલ સુધ્ધાં ન હતો કે દશરથે વર્ષો પહેલાં આપેલાં બે વચનોને પાકાં કરી લેવાની વેળા આવી પહોંચી છે. લોકો કૈકેયીની ચઢામણી માટે મંથરાને દોષ આપે છે. એક બાબત ભૂલી જવામાં આવે છે. **કૈકેયીના મનના કોઈ અવજાગૃત ખૂણામાં ક્યાંય રાગ, દ્વેષ અને ઈર્ષ્યાનો એકાદ કણ પણ પડેલો ન હોત તો મંથરા સફળ થાત ખરી ?** આ તર્કને આગળ લંબાવીએ તો એમ કહી શકાય કે જો આપણી ભીતર રાગ, દ્વેષ અને ઈર્ષ્યાનો અંશ પણ ન હોય તો કૈકેયી જેવું પાત્ર રામાયણ જેવા મહાકાવ્યમાં ટકી શકે ખરું ? કૈકેયી આજે પણ આપણી ભીતર જળવાયેલા તમોગુણના કોઈ અંધારિયા ખૂણે ટટાર બેઠી છે. કૈકેયી જે કરી બેઠી તે એની ભીતર ચાલતા સંગ્રામની નિષ્પત્તિ છે. કૈકેયીની હાર વાસ્તવમાં આપણી હાર છે. આવા તાદાત્મ્ય સાથે રામાયણનું પઠન થાય તો રાવણ પણ છેક પારકો ન લાગે. આપણા ચૈતસિક ટેકા વગર તો મહાકાવ્યનો રાવણ પણ ટકી ન શકે. મહાકાવ્ય આપણને આવી ઊર્ધ્વમૂલ ખલેલ પહોંચાડે તેમાં જ એની સાર્થકતા રહેલી છે.

રામાયણ દેવોનું કાવ્ય નથી. રામાયણ દાનવોનું કાવ્ય પણ નથી. એ દિવ્યતા કે દાનવતાનું નહીં, માનવતાનું મહાકાવ્ય છે. વાલ્મીકિના રામ મહામાનવ છે, માનવશ્રેષ્ઠ છે, પરંતુ ભગવાન નથી. વાલ્મીકિ રામાયણમાં અનેક વાર, અનેક રીતે સર્વથા મનુષ્ય એવા રામ પ્રગટ થતા જ રહે છે. એક પ્રસંગે તો રામ પોતે પોતાના મનુષ્યત્વ અંગે સ્પષ્ટતા કરે છે. યુદ્ધ પૂરું થયું પછી સીતાએ અગ્નિપ્રવેશ કર્યો ત્યારે મોટો હાહાકાર થયો. તે વખતે કુબેર, યમ, ઇન્દ્ર, વરુણ અને મહાદેવ ત્યાં પ્રગટ થાય છે અને રામની સ્તુતિ કરે છે. રામ એમને કહે છે.

આત્મનં માનુષં મન્યે રામં દશરથાત્મજમ્ ।
સોઽહં યશ્ચ યતશ્ચહં ભગવાંસ્તદ્ બ્રવીતુ મે ॥

(યુદ્ધકાંડ, સર્ગ 117, શ્લોક 11)

રામ કહે છે : ‘હું દશરથનો રામ નામનો પુત્ર છું અને મારી જાતને મનુષ્ય ગણું છું. એથી વધારે જો તમે જાણતા હો તો મને કહો.’ રામના ઉદાત્ત માનવત્વની આનાથી વધારે પ્રતીતિકારક સાબિતી બીજી શી હોઈ શકે ? યુદ્ધમાં રાવણ હણાયો પછી અશોકવાટિકામાંથી આવેલી સીતાને રામે જે કડવાં વેણ સંભળાવ્યાં છે તેમાં પણ માનવીય રામ જ પ્રગટ થયા છે.

રામના માનવત્વને ઉજાગર કરતો એક પ્રસંગ અહીં પ્રસ્તુત ગણાશે. દેવતાઓ વિષ્ણુ પાસે ગયા. તેઓને રાવણનાં કુર્મોની ભારે ચિંતા હતી. રાવણે ત્રણે લોકમાં વસનારાં પ્રાણીઓનું જીવન દુષ્કર બનાવી દીધું હતું. રાવણ તપસ્વી હતો. વરદાન માગતી વખતે એણે કહેલું: ‘ગન્ધર્વ, યક્ષ, દેવતા અને રાક્ષસો મને મારી ન શકે (ગન્ધર્વયક્ષાણાં દેવતાનાં ચ રાક્ષસામ્ અવધ્યો’સ્મીતિ).’ દેવતાઓએ વિષ્ણુને પ્રાર્થના કરી અને કહ્યું: ‘પ્રભો! આપ મનુષ્યનું રૂપ ધારણ કરીને યુદ્ધમાં રાવણને ખતમ કરો (માનુષં રૂપમાસ્થાય રાવણં જહિ સંયુગે).’ રાવણના તપથી પ્રસન્ન થયેલા બ્રહ્માજીએ રાવણને કહેલું: ‘તને મનુષ્ય સિવાય અન્ય કોઈથી ભય નથી (ભયં નાન્યત્ત્વ માનુષાત્).’ આ કથાપ્રસંગ પણ એવું સૂચવી જાય છે કે રામ જો માનવ ન હોત, તો રાવણને મારવાનું એમને માટે કદી પણ શક્ય ન બનત. તેઓ રાવણને યુદ્ધમાં હણી શક્યા એ ઘટના જ તેમના માનવત્વનો સૌથી મોટો પુરાવો છે.

રામાયણ, એટલે કે રામનો ગતિપથ એ પૃથ્વી પર જન્મેલા માનવની વ્યથાકથા છે. રામ ઉત્તમોત્તમ માનવ હતા તોય માનવ જ હતા. જે ‘શરીરધારી પુરુષવિશેષ’ બે પગ વડે ચાલે, આહાર-વિહાર કરે, ઉત્સર્ગિક્યા કરે, બુદ્ધિપૂર્વક વિચારે, સુખને પ્રસંગે સ્મિત કરે, દુઃખને પ્રસંગે રુદ્ધન કરે, અન્યને પ્રેમ કરવાની અને અન્યનો પ્રેમ પામવાની ઝંખના સેવે, જીવનમાં કટોકટી ઊભી થાય ત્યારે વિવેકયુક્ત નિર્ણય કરે, બને તેટલી સ્થિતપ્રજ્ઞતા જાળવે, જીવનમાં મર્યાદા જાળવીને ઉત્તમ રીતે આયુષ્ય પૂરું કરીને કાળક્રમે મૃત્યુ પામે તે પુરુષ મહાત્મા હોય તોય આખરે મનુષ્ય જ હોવાનો. રામ ‘મર્યાદાપુરુષોત્તમ’ હતા. તેઓ સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને ધર્મયુક્ત મર્યાદાઓનું

પાલન કરનારા નરશ્રેષ્ઠ હતા. ઓરિસામાં જે માણસ સાધુચરિત હોય તેને ‘ચલન્ત વિષ્ણુ’ કહે છે. આવા જ વિશેષ અર્થમાં હાલતા-ચાલતા-બોલતા માનવીય રામને ‘ચાલતા વિષ્ણુ’ કહેવામાં મહાકાવ્યનો જ મહિમા થતો હોય એવું મને તો લાગે છે. જો રામની કથા માનવીય રામની કથા ન હોત તો એનો જાદુ આટલો વ્યાપક અને શાશ્વત ન હોત. જો રામાયણ માનવતાનું મહાકાવ્ય ન હોત તો એના પઠન વખતે મારા જેવા અસંખ્ય માણસોને એવું લાગ્યું ન હોત કે આ અમારી અને અમારા જ હૃદયવૈભવની તથા અમારા જ વિષાદની કથા છે. રામાયણની સૌથી મોટી ખૂબી એ છે કે એનું પઠન કરનારને બધાં પાત્રો પોતીકાં લાગે છે. મહાકાવ્યની એ જ તો ખૂબી ગણાય.

રામ અવતારી પુરુષ હતા. અવતારી પુરુષોને મહામાનવ ગણવાને બદલે ભગવાન ગણીને એમની પૂજા કરવામાં થોડી નિરાંત રહે છે. મહામાનવનું અનુસરણ થઈ શકે, પરંતુ જે ભગવાન હોય તે પૂજનીય છે, અનુસરણીય નથી.

મહામાનવ રામ ગમે તેટલા મહાન હોય તોય પ્રત્યેક માણસ માટે સદંતર ‘પહોંચ બહારના’ નથી. તુલસીદાસે અયોધ્યાવાસીઓ સાથે વાતો કરનારા રામ પાસે માનવનો મહિમા કરતા સુંદર શબ્દો બોલાવડાવ્યા છે.

બહે ભાગ માનુષ તન પાવા ।

સુર દુર્લભ સવ ગ્રંથન્હિ પાવા ।।

રામના જીવનમાં જે-જે આદર્શોની માવજત થઈ તે આદર્શોની ઉપાસના આપણા જીવનમાં થોડેક અંશે પણ ન થવાની હોય તો રામાયણનો પોપટ-પાઠ નિરર્થક ગણાય. જે માણસ રામાયણનું પઠન કરતો રહે અને કોઈને આપેલા વાયદા ન પાળે તો તે રામને છેતરે છે એમ કહેવાય. આપણા દેશમાં રામને સતત છેતરનારા અંધશ્રદ્ધાળુ અને અજ્ઞાની રામભક્તોની સંખ્યા ઓછી નથી. પરિણામે ધર્મોદય દૂર રહી જાય છે. અને ધર્મ-વેલછાનો ઘોંઘાટ વધતો રહે છે.

માણસમાં પડેલી સહજ સુજનતાનો જથ્થો સમાજમાં ટકી રહે તેમાં જ માનવજાતનું કલ્યાણ

રહેલું છે. ઋગ્વેદનો ઋષિ પરમાત્માને પ્રાર્થના કરે છે.

ૐ વિશ્વાનિ દેવ સવિતર દુરિતાનિ પરાસુવ ।

યદ્ ભદ્રં તં ન આસુવ ॥ (ઋગ્વેદ)

શુભ સામે અશુભનાં, ભદ્રતા સામે દુરિતાનાં, કલ્યાણ સામે અકલ્યાણનાં અને સુજનતા સામે દુર્જનતાનાં પરિબળો સમગ્ર સંસારમાં ટકરાઈ રહ્યાં છે. આ ટક્કર યુગોથી ચાલતી રહી છે. ઋષિ પ્રભુને પ્રાર્થના કરે છે. ‘જે કલ્યાણમય હોય તે અમને પ્રાપ્ત થાવ અને જે અશુભ હોય તેને અમારાથી દૂર રાખો.’ રામાયણના પઠન દરમિયાન સતત આ વૈદિક મંત્રનું સ્મરણ થતું રહ્યું. પોતાની ભદ્રતા ટકાવી રાખવા માટે ભલા માણસે સતત મથતાં રહેવું પડે છે. ચાલાકી, લુચ્યાઈ અને છળકપટના પ્રહારો વેઠવામાં અને એ પ્રહારોથી બચવાનાં ફાંફાં મારવામાં જ સજ્જનની ઘણી શક્તિ વેડફાઈ જતી હોય છે. પ્રત્યેક માણસમાં પડેલી સદ્વૃત્તિઓ માવજત માગે છે અને એ માટે હૃદયની કેળવણી જરૂરી છે. હૃદયની કેળવણી એટલે શું? હૃદયની કેળવણીની વ્યાખ્યા કરવાનું મુશ્કેલ છે, પરંતુ રામાયણના સંદર્ભે પાંચ બાબતો મહત્ત્વની જણાય છે.

- (1) અસદ્વૃત્તિઓનું સેવન-સંવર્ધન (સદ્ગુણવર્ધનમ્).
- (2) અસદ્વૃત્તિઓનું શમન (દુર્ગુણશોધનમ્).
- (3) આસપાસ પથરાયેલી પ્રકૃતિ પ્રત્યે સંવેદના અને પ્રેમભાવ.
- (4) જીવનમાં ચડતી-પડતી આવી પડે ત્યારે સ્વસ્થ ચિત્તે પરાક્રમ કરવાની ક્ષમતા
- (5) બધા પ્રયત્નો કરી ચૂક્યા પછી જે પરિણામ આવે તે ભોગવતી વખતે નિયતિનો પ્રાર્થનામય સ્વીકાર.

આજના માણસની ઉદાસી પોતાનાથી જ પરાયા બની ગયેલા (alienated) માણસની ભાવહીનતાનું પરિણામ છે. ભાવહીનતા એટલે જ હૃદયહીનતા. હૃદય કોળી ઊઠે એવું કશુંય ન પામનાર માણસ દયનીય છે. અહીં ફરીથી ગીતાનો શ્લોક યાદ કરવો રહ્યો: ‘ન ભાવહીનને શાંતિ, સુખ ક્યાંથી અશાંતને?’ (ન ચ અભાવયત: શાંતિ: અશાન્તસ્ય કુત: સુખમ્ ।) પાઘડીનો વળ છેડે આવે એ રીતે એક વાત ઊપસી આવે છે. ભાવહીનતાથી બચવા માટે હૃદયની કેળવણી જરૂરી છે.

કેળવણીનું હૃદય એટલે હૃદયની કેળવણી. રામાયણનું હૃદય એટલે હૃદયનું રામાયણ !

રામાયણમાં પાને-પાને હૃદયને ભીંજવે તેવી અને સદ્ વૃત્તિઓને સંકોરે તેવી ઘટનાઓ વાંચવા મળે છે. જરાક છૂટ લઈને કહેવું હોય તો એ ગ્રંથને ‘યુનિવર્સિટી ઓફ ઇમોશનલ ઇન્ટેલિજન્સ’ (ભાવાત્મક બુદ્ધિનો વિકાસ કરનારું વિશ્વવિદ્યાલય) કહી શકાય. આવી હૃદયધર્મી યુનિવર્સિટીમાં પ્રવેશવા માટે વાચકોને આમંત્રણ છે. ડેનિયલ ગોલમેને કેવળ બુદ્ધિ (I. Q.)ની જ આરતી ઉતારનારા મનોવૈજ્ઞાનિકોને હૃદય (ઇમોશનલ બ્રેઈન) સાથે જોડાયેલી ઇમોશનલ ઇન્ટેલિજન્સ (E. Q.)ની વાત સમજાવી. હવે ત્રીજા પ્રકારની બુદ્ધિની વાત પણ થવા લાગી છે, જેને મનોવૈજ્ઞાનિકો આધ્યાત્મિક બુદ્ધિ (Spiritual Intelligence યાને S. Q.) કહે છે. હવેનાં વર્ષોમાં ત્રણ પ્રકારની બુદ્ધિ વચ્ચેનો સમન્વય આવશ્યક માનવામાં આવશે :

પ્રકાર-(1) માણસની બુદ્ધિ-સંપદા પર આધારિત બુદ્ધિ-અંક (I. Q.) પ્રકાર-(2) માણસની હૃદય-સંપદા પર આધારિત ભાવ-અંક (E.Q.) પ્રકાર-(3) માણસની આત્મ-સંપદા પર આધારિત આધ્યાત્મિક-અંક (S. Q.)

કેવળ બુદ્ધિ પર આધાર રાખીને જીવતો માણસ ક્યાંક ને ક્યાંક અથડાઈ પડે છે. આવો માણસ પોતાને ખબર પણ ન પડે તેમ શકુનિ બની રહે છે. શકુનિ પાસે બુદ્ધિ ઓછી ન હતી, પરંતુ દુર્યોધન જેવા દુષ્ટના મામા તરીકે એણે જે-જે સલાહ આપી તેમાં બીજા અને ત્રીજા પ્રકારની બુદ્ધિનો અંશ પણ ન હતો. ‘શકુનિ’ શબ્દનો એક અર્થ ‘ગીધ’ પણ થાય છે. દુનિયામાં આજે જ્યાં જુઓ ત્યાં ગીધવૃત્તિ દેખાય છે અને તેના મૂળમાં હૃદય-સંપદા અને આત્મ-સંપદા વગરની બુદ્ધિ-સંપદા જવાબદાર છે. ટેકનોલોજીના સાચા આશીર્વાદ પામવા હોય તો માણસે ત્રણે પ્રકારની બુદ્ધિની સંતુલિત ઉપાસના કરવી પડશે. રામના ચરિત્રનો અભ્યાસ કરનારને સમજાઈ જશે કે તેઓ માનવતીર્થ હતા અને એમનામાં ઉપર ગણાવી તે સંપદાઓનો ત્રિવેણીસંગમ થયેલો હતો.

રામાયણ તો ભારતીય સંસ્કૃતિનો શ્વાસ છે. રામ આર્ય-સંસ્કૃતિના મહામાનવ છે. વાલ્મીકિએ નારદજીને

જ્યારે આદર્શ યુગપુરુષનો પરિચય આપવાની વિનંતી કરી ત્યારે નારદજીએ રામ જેવા માનવની જ વાત કરી અને કહ્યું: ‘તૈર્યુક્ત: શ્રૂયતાં નર: ।’ આ દષ્ટિએ જોઈએ તો રામાયણ નર-ચરિત્રનું કીર્તન છે. એમાં ગૃહસ્થજીવનની ગરિમા પ્રગટ થઈ છે. ભારતીય સંસ્કૃતિની આધારભૂમિ આશ્રમધર્મ છે અને ચારે આશ્રમોનો મેરુદંડ ગૃહસ્થાશ્રમ છે. રામાયણનો પાઠ હું જેટલી વાર કરું છું ત્યારે દર વખતે નવાં-નવાં અર્થઘટનો મનમાં ઊગે છે. તુલસીદાસની વાત સાચી લાગે છે. ‘હરિ અનંત, હરિકથા અનંતા.’ આવા અપ્રતિમ કાવ્યની ખૂબી એ છે કે વાંચનારનું ચિત્ત આનંદથી છલોછલ અને હૃદય ભાવથી ગદ્ગદ થાય છે. રામકથા દુનિયાનું મંગલ કરનારી છે (રામકથા જગ મંગલ કરની), એવું તુલસીદાસ કહે છે તેમાં કોઈ પણ પ્રકારની અંધશ્રદ્ધા નથી. રામાયણનું જીવનદર્શન કોઈ પણ ભાવકના જીવનને પાવન કરનારું છે. રામાયણનું હૃદય એટલે રામની મર્યાદાપ્રીતિ થકી પ્રગટેલ વિચારપથ અને આચારપથ. પંડિત શ્રી બલદેવજી ઉપાધ્યાય રામને સમજવાની બે રીતો સમજાવે છે.

- (1) રામ-કર્તૃક-દર્શન (રામ આપણને જોતા રહે તે).
- (2) રામ-કર્મક-દર્શન (આપણે રામને જોતાં રહીએ તે).

આવો ભાવ કેળવવામાં જે ભગવદ્ભાવ ભારતીય પ્રજાના માનસમાં પ્રવેશી જાય તેમાં મહામાનવ રામને ભગવાનના સ્થાને બેસાડી દેવાની સાંસ્કૃતિક ટેવનો પ્રભાવ વર્તાય છે. ભારતીય જનસમાજ એ ટેવના પ્રભાવથી મુક્ત થઈ શકે તેવું લાગતું નથી. આવું બને તેમાં દુઃખી થવા જેવું કશું નથી. એ માટે કોઈ જવાબદાર હોય તો સદ્ગુણોથી શોભતા મર્યાદાપુરુષોત્તમ એવા લોકોત્તર રામ પોતે છે. ડાંગી સૂરજચંદ્રજી શુક્ની પંક્તિઓમાં ભારતીય જનસમાજની આ પરંપરાગત ટેવનો પ્રભાવ સુંદર રીતે પ્રગટ થયો છે.

ચાહે કેવટ હો, વાનર હો, હમ બાન્ધવ-સા વ્યવહાર કરે ।
યદિ મિલે વિભીષણ રાક્ષસ ભી, તો મિત્ર બનકર પ્યાર કરે ।
દુર્જનતા કો સુવિધા ન રહે, હે રામ ! તુમ્હારા ધ્યાન રહે ॥
મને ઘણી વાર મિત્રોએ પ્રશ્ન પૂછીને હેરાન

કર્ચો છે. કૃષ્ણને પૂર્ણવતાર કહ્યા છે, જ્યારે રામને મર્યાદાપુરુષોત્તમ કહ્યા છે. કારણ શું? આવા ગહન પ્રશ્નનો જવાબ આપી શકું એટલી યોગ્યતા અને પાત્રતા મારામાં નથી. કેવળ છટકી જવાના આશયથી જવાબમાં હું માત્ર એક જ વિધાન કરું છું. ‘રામ સત્યને પ્રેમ કરે છે, જ્યારે કૃષ્ણ માટે પ્રેમ એ જ સત્ય છે.’ આવું કહી દેવાથી મારી ‘મધુર આપત્તિ’ ટળી જાય છે.

મસ્તિષ્કની કેળવણી નિશાળોમાં અને કોલેજોમાં મળતી રહે છે, પરંતુ હૃદયની કેળવણીની અવગણના થતી રહે છે. રામાયણથી સાવ અપરિચિત રહી ગયેલો ભારતીય મનુષ્ય એટલે અધૂરો મનુષ્ય. રામાયણ અને મહાભારત જેવાં બે મહાકાવ્યોના સ્તનપાન થકી આપણી સંસ્કૃતિનો વિકાસ થયો છે. આ ગ્રંથ (રામાયણ માનવતાનું મહાકાવ્ય) લખવા પાછળની મુખ્ય પ્રેરણા એટલી જ કે આપણી નવી પેઢી રામાયણ દ્વારા પ્રાપ્ત થતી હૃદયની કેળવણીથી વંચિત ન રહે. નવી પેઢીનો કાન આમળીને મારે થોડાક મોટા અવાજે કહેવું છે. ‘હે યુવાનો! રામાયણનું પઠન કર્યા વગર મરવું એ ખોટનો ધંધો છે.’ રવીંદ્રનાથ ટાગોરે રામાયણને ‘ગૃહસ્થ જીવનનું મહાકાવ્ય’ કહ્યું છે. વૈદિક જીવનદષ્ટિમાં મોક્ષ કેન્દ્રમાં નથી. એમાં કેન્દ્રસ્થાને યજ્ઞ છે. યજ્ઞ એટલે કર્મચક્ર (एवं प्रवर्तित चक्रः; ગીતા-૩, ૧૬). આવું કર્મચક્ર ચાલતું રહે તો જ સૃષ્ટિ ટકી રહે. તેથી કહ્યું: યજ્ઞો વૈ વિષ્ણુઃ । એક વિચારકે રામાયણને ‘શીલાચારનું રૂપક’ (ethical metaphor) ગણાવ્યું છે. માનવજીવન એક યજ્ઞ છે. કુબેરનાથ રાય કહે છે કે શીલાચાર પણ ઋતુ નું જ એક રૂપ છે. રસ અને ઋત મૂળે જુદાં નથી. રામાયણ રસ અને ઋતનું મહાકાવ્ય છે. ડૉ. રાધાકૃષ્ણન્ કહે છે તેમ ઋત એટલે ગતિપથ. ઋતનો માર્ગ એ જ મર્યાદા. આપણે એને નીતિપથ પણ કહી શકીએ. શીલનો સંબંધ મૂલ્યો (values) સાથે છે. જો શીલાચાર (ઋત) રસ સાથે ન જોડાય તો શુષ્કતાનો અભિશાપ માણસને પીડતો રહે છે. મહાકાવ્યમાં રસ અને ઋત વચ્ચેનો સુમેળ સહજ રીતે સધાય છે. વેદમાં રસતૃપ્ત (रसेन तृप्तः) એવા માનવની વાત થઈ છે.

ઈતિહાસ અને પુરાણકથા વચ્ચેનો તફાવત

સતત ખ્યાલમાં રાખવાનો છે. ઇતિહાસ હકીકતપ્રધાન હોય છે, જ્યારે પુરાણકથા મર્મપ્રધાન હોય છે. ઇતિહાસ વાંચનારે વસ્તુનિષ્ઠા (ઓબ્જેક્ટિવિટી) જાળવવી પડે, જ્યારે પુરાણ વાંચનારે વિવેકનિષ્ઠા જાળવવી પડે. વિવેક વગર પુરાણકથા વાંચવામાં જોખમ છે. મર્મ ન પકડાય તો અર્થનો અનર્થ થઈ શકે છે. ઇતિહાસ બુદ્ધિપૂર્વક વાંચવો રહ્યો, પરંતુ રામાયણ હૃદયપૂર્વક વાંચવું રહ્યું.

આ ગ્રંથ (રામાયણ માનવતાનું મહાકાવ્ય) લખતી વખતે મને સતત એવી પ્રતીતિ થઈ કે રામાયણનાં બધાં જ પાત્રો આજે જુદાં-જુદાં સ્વરૂપે જીવંત છે. માનવતા જીવશે ત્યાં સુધી રામાયણ જીવશે. એને ‘માનવતાનું મહાકાવ્ય’ કહ્યું તેની પાછળ એવો ખ્યાલ રહેલો છે કે રામાયણનાં બધાં જ પાત્રો મનુષ્યો હતાં. રામ તો આર્યત્વના શ્રેષ્ઠ પ્રતિનિધિ હતા. સીતા જનકપુત્રી હતી અને આર્યા હતી. રાવણ રાક્ષસજાતિનો મનુષ્ય હતો. જટાયુ ગૌંધજાતિનો મનુષ્ય હતો. જામ્બવાન રીંછજાતિનો મનુષ્ય હતો. હનુમાન-સુગ્રીવ-વાલિ વાનરજાતિના મનુષ્યો હતા. નાગભૂમિના લોકો નાગ નથી, મનુષ્યો છે. પુરાણકથામાં લેવાયેલી આવી કાવ્યમય છૂટછાટ સાંકેતિક છે તેવી સમજણ ન કેળવાય તો મહાકાવ્યનો મર્મ ન પકડાય.

આ ગ્રંથ લખતી વખતે જ્યારે-જ્યારે મારી આંખો ભીની થઈ અને હૃદય રામમય બન્યું ત્યારે-ત્યારે ચિત્તનું ગંગાસ્નાન થઈ રહ્યું હોય એવી અનુભૂતિ થતી. વાચકોને પણ આ ગ્રંથ વાંચતી વખતે એવી અનુભૂતિ થાય તો મારો પ્રયત્ન સાર્થક ગણાશે. રામાયણ દ્વારા મારા હૃદયની જે કેળવણી થઈ તે શબ્દાતીત છે. હું જે પામ્યો તેને વાચકોમાં વહેંચી દેવાનો ઉમળકો આ ગ્રંથ લખવાની અભિપ્રેરણા માટે જવાબદાર છે. લગભગ પાંચ વર્ષ સુધી ચાલેલું સદ્ગ્રંથસેવન મારા જીવનની એક એવી ઘટના છે, જે કદાચ મારા મૃત્યુને પણ ધન્ય બનાવશે. પ્રીતમના શબ્દો પ્રયોજીને કહું તો, ‘રામ-અમલમાં રાતા માતા’ થવું એટલે શું, તેની આછી-પાતળી ઝલક મને પણ ક્યારેક પ્રાપ્ત થયેલી.

ભારતીય સંસ્કૃતિ મૂળે સૂર્ય-સંસ્કૃતિ છે. સૂર્ય સ્વભાવે અને સ્વકર્મે સર્વથા સેક્યુલર છે. ભારતીય સંસ્કૃતિનાં સંતાનો માટે ‘સેક્યુલર’ શબ્દ પરાયો છે.

માતાને જો પ્રેમ પર નિબંધ લખવાનું કહેવામાં આવે તો એ નિબંધ નહીં જામે. માતા હોવું એટલે જ પ્રેમાળ હોવું. ભારતીય હોવું એટલે જ માનવીય હોવું. ભારતીય સંસ્કૃતિ અનેક આપત્તિઓ સામે પણ ટકી ગઈ છે. કવિ ઇકબાલ સાચું કહી ગયા : ‘કુચ્છ બાત હૈ કિ હસ્તી મિત્તી નહીં હમારી.’ રાહુલ સાંકૃત્યાયન જેવા માક્સવાદી અને નિષ્ઠાવંત નાસ્તિક કહે છે. ‘સંપૂર્ણ નાસ્તિક હોવા છતાં પણ ભારતીય સંસ્કૃતિ પ્રત્યે મારો આદર અને અતૂટ સંબંધ એવો ને એવો છે. એટલા માટે હું દાવા સાથે મારી જાતને એ સંસ્કૃતિનો ઉત્તરાધિકારી માનું છું. કોઈની મજાલ નથી કે મને એ હકથી વંચિત કરી શકે અને મારા ઉગ્ર-સ્વતંત્ર વિચારોને કારણે એ સંસ્કૃતિ સાથે મારો સંબંધ-વિચ્છેદ કરી શકે.’ (ધર્મયુગ, રામાયણ-વિશેષાંક, 1-10-1992, પાન-29)

ઉકાંતિમાં કમાનુસાર અમીબા, પેરામેસીમ, દેડકો, મરઘી, ગાય, ચિમ્પાન્ઝી અને છેક છેવટે માનવજીવો પેદા થયા. માનવીય સંસ્કૃતિની ઉકાંતિમાં પણ કદાચ ભારતનું સ્થાન મોખરાનું છે. વિશ્વનો પ્રથમ ગ્રંથ ઋગ્વેદ ગણાય છે, જે સદીઓ પહેલાં ભારતવર્ષમાં રચાયો. ભારતે દુનિયાને શૂન્યની ભેટ વર્ષો પહેલાં ધરી હતી. અંક-પદ્ધતિ (દશાંશપદ્ધતિ) પણ ભારતની જ શોધ ગણાય. યજ્ઞની વેદીને ભારતીય ભૂમિતિનો પ્રારંભ ગણવામાં આવે છે. દર્શનના ક્ષેત્રે માનવીય કક્ષાએ વિચારની ઉકાંતિ થઈ તેમાં વૈદિક ઋષિઓ દ્વારા રચાયેલા મંત્રોનું સ્થાન મહત્ત્વનું ગણાય.

ગ્રીસમાં વિચારની ઉકાંતિ થઈ તે પહેલાં ભારતમાં આરણ્યકો-ઉપનિષદો રચાયાં. વિમાન જેવું કશુંક હોઈ શકે એવું કલ્પન પણ સૌપ્રથમ પુષ્પક વિમાન દ્વારા પ્રગટ થયું. બે કિનારાઓને જોડતો સેતુ હોઈ શકે તેવો ખ્યાલ સૌપ્રથમ રામાયણના ‘સેતુબંધ’ દ્વારા પ્રગટ થયો. લગ્નસંસ્થાની ગરિમા અને પતિ-પત્ની વચ્ચેની એકમેકતા (વન-ટુ-વન રિલેશનશિપ)નો મહિમા પણ સૌપ્રથમ રામ થકી જીવનસ્થ થયો. આજે દુનિયાના લગભગ બધા જ સત્ય દેશોમાં એ સંકલ્પનાને કાયદાનો બંધારણીય આધાર પ્રાપ્ત થયો છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિની સુગંધ આજની નવી પેઢી સુધી પહોંચાડવામાં રામાયણ જેવું મહાકાવ્ય ઘણો ફાળો આપી શકે. આપણા લોકોની એક કુટેવ ભારે હદીલી છે. આપણને આપણા વૈભવ અને વારસાની હોવી જોઈએ તેટલી કદર નથી અને પ્રતીતિ પણ નથી. આટલી લાંબી પ્રસ્તાવનાને અંતે હું શ્રી રામનું સ્મરણ કરીને એમનાં ચરણોમાં વંદન પાઠવું છું. કવિશ્રી ન્હાનાલાલની પંક્તિઓમાં આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિનો મહિમા આવા સુંદર શબ્દોમાં થયો છે.

આકાશ માથે ધ્રુવ તેજ ઢોળે,
એવો તપે છે, ઈતિહાસ ખોળે;
ઝાંખો જૂનો જીર્ણ, છતાં અનસ્ત,
આ આર્યની ભૂમિ તણો પ્રકાશ!

(લેખકકૃત ‘રામાયણ : માનવતાનું મહાકાવ્ય’ અમદાવાદ : આર. આર. શેઠની કંપની, 2003 [પ્રસ્તાવના] પૃ. 13-45માંથી ટૂંકાવીને સાભાર.)

ઓકાતની દૃષ્ટિએ રામ અને રાવણની કોઈ તુલના જ ન થઈ શકે. રામની પાસે કશું જ નથી, જ્યારે રાવણની પાસે તો બધું સામર્થ્ય છે. આવી બાથ ભિડાય જ નહિ. પણ યુદ્ધ માત્ર સેના અને શસ્ત્રોથી જ નથી લડાતું. તેમાં એક ત્રીજું મહત્ત્વનું તત્ત્વ છે મુત્સદ્દીગીરી. તે જો હોય તો થોડી ઓકાતને મોટી કરી શકાય છે અને મોટી સેના સાથે લડીને વિજય મેળવી શકાય છે. બ્રિટનના પ્રધાનમંત્રી ચેમ્બરલેન હતા ત્યારે જર્મની સામે હાર્યા જ કરતા હતા, પણ જ્યારે ચર્ચિલ પ્રધાનમંત્રી પદે આવ્યા કે તરત જ બાજુ બદલાઈ ગઈ. પરાજય વિજયમાં બદલાવા લાગ્યો અને અંતે સંપૂર્ણ વિજય મેળવ્યો. ચર્ચિલે પ્રથમ ઉપાય એ કર્યો હતો કે તેણે બધાં રાષ્ટ્રોની એકતા કરી મિત્ર-રાષ્ટ્રોનો સંઘ બનાવ્યો. હવે શક્તિ વધી ગઈ. આઝાદી પછી આપણે તટસ્થ નીતિ અપનાવી, અર્થાત્ કોઈ મિત્ર જ નહિ. તેનાં માઠાં પરિણામ આપણે પાકિસ્તાન અને ચીન સાથેનાં યુદ્ધોમાં મેળવ્યાં. 1975ની લડાઈ સિવાય આપણે બધાં યુદ્ધોમાં હારતા રહ્યા, કારણ કે યુદ્ધ એકલા હાથે લડતા રહ્યા. યુદ્ધ એકલા હાથે લડાય નહિ. રાષ્ટ્રોનો સમૂહ ભેગો થઈને યુદ્ધ કરે તો જ મોટી શક્તિ સાથે લડી શકાય. શ્રીરામને રાવણ સાથે યુદ્ધ કરવું જ છે. તે માટે શક્તિ વધારવી જરૂરી છે.

- સ્વામી સચ્ચિદાનંદ ‘રામયણનું ચિંતન’ પૃ. 165-166

વાલ્મીકીય રામાયણ : ભારતીય સંસ્કૃતિનો પુણ્યશ્લોક

વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી

પ્રો. ચીમનલાલ પટેલના વાલ્મીકીય રામાયણના સંક્ષેપના સ્વાગતનો એક જ બોલ ઉચ્ચારું: એ રઢિયાળો સંક્ષેપ છે અને ગુજરાતી વાચકને પ્રસન્ન કરશે. એ સર્વે કક્ષા અને વર્ગને માટે છે. આપણી પ્રાચીન પણ સનાતન અને જીવંત સંસ્કૃતિ સાથે તે ભાવનરૂપ અનુસંધાન કરી આપે છે. હું ભાઈ ચીમનભાઈને આ ગ્રંથની રચના માટે અભિનંદન આપું છું. આ સુગ્રંથિત કૃતિ વાલ્મીકિની રસપત્તિને અને ઘૃતિનો તૃપ્તિકર પ્રસાદ અર્પે છે.

કોઈ વાર મનમાં પ્રશ્ન ઊઠે છે કે રામાયણ અને મહાભારત ભારતમાં સર્જાયાં ન હોત તો આ દેશની કોઈ અનન્યતા હોત ખરી? મહાભારત અને રામાયણ દ્વારા તથા મહાન ધર્મોપદેશકો, આચાર્યો, મહાત્માઓ અને સંતોની આજ સુધી વહેતી પરંપરાથી ભારતનો પાંચ હજાર વર્ષનો સૌમ્ય તેજથી ઉજ્જવળ વારસો ધારી પ્રત્યેક ભારતીય વ્યવહાર કરે છે અને વિહરે છે. એના આધ્યાત્મિક પિંડનો એ અપરિહાર્ય અંશ છે. આ જ છે ભારતની અનન્યતા, આ જ છે તેનું અનન્ય આકર્ષણ. આપણાં સામાજિક દોષો અને ખામીઓને ભૂલવા પૂરતું આ અભિમાનનું ઢાંકણ નથી; એ તો આત્મવિસ્મરણ વા આત્મવંચનામાંથી ઉગારનાર પ્રકાશ છે, નવા નવા ઉદ્ધારમાર્ગો પ્રસ્થાન કરવાની પ્રેરણા છે. વેદ ઉપનિષદ દર્શન ભાષ્ય વગેરેમાં ભારતની સાંસ્કૃતિક અનન્યતાનું દર્શન થાય છે. પણ દેશના રોમે રોમે જે રામ ને કૃષ્ણ વસ્ત્યા છે તેમાં જ પ્રજા તરીકે આપણો રાષ્ટ્રીય મહિમા છે.

આજે સવારે પસ્તીવાળો મને 'મંગળપ્રભાત' કરતો કહે, "બાપા રામ રામ"; મેં એ જ બોલથી વંદન ઝીલ્યું. બપોરે એક મિત્રના અણધાર્યા અવસાનના સમાચાર જાણી ખેદના આઘાતમાં "રામ રામ!" બોલાઈ ગયું. સાંજે શ્રી પટેલના આ સંક્ષેપની વાત કરતાં, રામ-સીતાની કરુણ કથાનો જ ઉલ્લેખ કરતાં મારાથી

"રામ રામ" જ બોલાઈ ગયું !!

વનમાં સાથે લઈ જવાની પ્રાર્થના કરતાં સીતા કહે છે : "તમે આજે વનમાં જઈ રહ્યા હો તો હું તમારી પહેલાં નીકળીશ અને તમારી આગળ આગળ ચાલતી માર્ગમાં પડેલા કાંટા ઇત્યાદિ દૂર કરતી રહીશ.... મધુર સુગંધવાળા વનમાં તમારી સાથે આનંદ કરીશ... તમને કોઈ દુઃખનું કારણ નહિ આપું. હું તમારા રક્ષણથી ભયરહિત બની વનમાં, નદીઓ, પર્વતો, વૃક્ષો, હંસ ને પક્ષથી શોભતાં તળાવો આદિ જોવા ઉત્સુક છું... મને છોડીને તમે જશો તો મારું મૃત્યુ નિશ્ચિત છે." આવી આગ્રહી અને આર્જવપૂર્ણ પ્રાર્થના છતાં રામનું મન સીતાને કષ્ટ આપવાનું થતું નથી. "તું અહીં જ મારું મન સુખી થાય તેમ ધર્મપૂર્વક રહે." પણ સીતાનો નિશ્ચય ફરે તેમ નથી. છેવટે રામ અનુકૂળ થાય છે. "જો તું મારી સાથે વનવાસ માટે જ જન્મી છે, તો હું તારો ત્યાગ નથી કરી શકતો." (પૃ. 51-3).

હું બોલી પડ્યો - "રામ રામ!" ખરેખર, રામ સાથે કે રામ વિના સીતા જ વનવાસ માટે જન્મી છે; અને રામ જ સંકટની અવસ્થામાં તેનો ત્યાગ કરવા ઉત્સુક થાય છે! રામ રામ!

સીતા-રામના જીવનના ઇન્દ્રધનુનો એક છેડો આ ઘટનાની ક્ષિતિજે છે. મધ્યબિંદુની ઘટના સીતાહરણ અને સીતાવિયોગ છે. પતિપરાયણ નિર્મળ સીતા અને પ્રતાપી પરાક્રમી રામ નિયતિનાં ભોગ બને છે. કાળબળ રામની પરાક્રમપ્રિયતા અને સીતાની કૌતુકરતિને કરાલ દષ્ટ્રમાં લે છે. રાવણ સીતાને હરી જાય છે. સ્વસ્થ સુખી કુટુંબ, વનમાં પણ માંગલ્ય અનુભવતું કુટુંબ વિધિની કેવી અટપટી ગૂંચમાં ફસાય છે ! તેમાં દોષ કોને દેવો ? કોને ન દેવો ?

સીતાવિયોગ અસહ્ય લાગતાં રામ વિલાપ કરે છે : "પરસ્પર સ્પર્શમાં અવરોધ થાય એ આશંકાથી મેં જેને કંઠે હાર પણ ન પહેરાવ્યો, તેના ને મારા

ભુજ વચ્ચે આજે પર્વતો, નદીઓ અને વૃક્ષો પડ્યાં છે. ” લક્ષ્મણને કહે છે: “અયોધ્યા શું, સ્વર્ગ પણ મને સીતા વિના શૂન્ય જેવું લાગે. માટે તું મને અહીં વનમાં એકલો છોડી આયોધ્યા પાછો જા અને પ્રેમપૂર્વક ભરતને ભેટી મારા તરફથી તેને કહેજે : ‘રામે કહ્યું છે કે તું પૃથ્વીના રાજ્યનું પાલન કર.’ માતાઓ કૌશલ્યા, સુમિત્રા ને કૈકેયીને પણ મારા પ્રણામ કહેજે અને હંમેશાં તેમની સેવામાં તત્પર રહેજે.” (પૃ. 127).

ધનુષ્યને બીજે છેડે આવતી કરુણતા હવે કેવી તીવ્ર લાગે છે! રાક્ષસ-યુવતીઓએ સીતાને “સ્નાન કરાવી ઉત્તમ અંગરાગ ને વસ્ત્રાભૂષણોથી શણગારી. પછી વિભીષણ તેને એક સુશોભિત પાલખીમાં બેસાડી રાક્ષસોના રક્ષણ નીચે યુદ્ધભૂમિમાં લઈ આવ્યો.” “થોડી વાર વિચારશૂન્ય રહી.” રામે અપ્રસન્નભાવે પાસે ઊભેલા વિભીષણને કહ્યું : ‘સીતાને વિનાવિલંબે મારી પાસે આવવા દે.... તેને પાલખીમાંથી ઉતારી પગે ચાલતી મારી પાસે લાવો. તે મને મિત્રવર્ગની સાથે ઊભેલો જ જુએ.’ “બધા સ્તબ્ધ થઈ ગયા.” વાનરોની વચ્ચે લજ્જાથી પોતાનું મોં વચ્ચેથી ઢાંકી તેણે રામની સામે જોયું અને માત્ર ‘આર્યપુત્ર’ એટલું બોલી રડી પડી. (પૃ. 276-7), રામની ઉદાર ભવ્યતા હવે ક્યાં ગઈ?

આ કૃપણતાનો વેગ કેમ આવ્યો? પેલો વિરહાવસ્થાનો વિલાપ સાવ વીસરાઈ ગયો? આયોધ્યાવાસીઓને અને પિતા જેવા જનકને સીતા વિના મહોં બતાવવાની આશંકા ભૂંસાઈ ગઈ? રામ ક્ષુદ્ર થઈ ગયા?

(આમ વાત કરું છું અને મારાથી બોલાઈ ગયું - રામ, રામ, રામ ! રામના જ જીવનની વિધિની કઠોરતા અંગે રામનું જ સ્મરણ થયું. કેવું વ્યાપી ગયું છે રામનું નામ આપણી ભાવનાઓમાં જ નહિ, આપણા પ્રત્યક્ષ-અલ્પપ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાં !)

સદાચારનું રક્ષણ કરવાને દાવો કરનાર રામ સીતાની અવગણના જ નહિ, તેનું અપમાન કરે છે. તેને પાછી મેળવવા તેમણે યુદ્ધ કર્યું નથી, પોતાના અપમાનનો બદલે લીધો છે. રામ જેવા રામ આમ બોલી શકે છે : “તારા ચારિત્ર્ય ઉપર સંદેહ ઉત્પન્ન થયો હોવાથી મારી સામે ઊભેલી તું નેત્રરોગીને દીવો અપ્રિય લાગે તેમ મને અપ્રિય લાગે છે.... તને ઠીક

લાગે ત્યાં તું જા, દશે દિશાઓ તારે માટે ખુલ્લી છે.” (પૃ. 278). રામથી અણધાર્યું વાજબી જ બોલાઈ ગયું. એમને જ દષ્ટિરોગ થયો હતો અને સીતાસત્યનો પ્રકાશ આવેશની ક્ષણે તેમને ગમતો નહોતો.

યજ્ઞશાળામાં બીજી વારની કટુ કર્સોટીની વાત આપણે ખાસ નહિ કરીએ. કર્સોટીમાંથી સીતા પાર ઊતર્યા: ઋષિઓ મહાજન સૌ નગરવાસીને સીતાની પવિત્રતાની જ નહિ, દિવ્યતાની પ્રતીતિ થઈ. સીતાએ પૃથ્વીને પ્રાર્થના કરી :

यथाहं राघवादन्यं मनसापि न चिन्तये ।

तथा मे माघवी देवी विवरं दातुमर्हति ।।

ધરતીએ મમતાથી અને વિધિપૂર્વક માર્ગ આપ્યો. આશ્ચર્યચકિત સભાજનો સમક્ષ સીતાને વિમાનમાં બેસાડી ખોળે લઈ લીધાં. આયોધ્યાવાસીઓ વચ્ચે હવે ફરી વસવું સીતા માટે અત્યંત વસમું અને તુચ્છ હતું.

દ્વિતીય ત્યાગની કથા રામાયણને કરુણ ને વધુ તીક્ષ્ણ કરવા કોઈ કવિએ પાછળથી ઉમેરી હશે, જોકે એમ નિઃશંક ન કહી શકાય. ઉમેરા તો થયા છે; ક્ષેપકો પણ છે; પણ બીજા ત્યાગનો કેન્દ્રવર્તી અંશ વાલ્મીકિનો હોય પણ ખરો. પહેલા અને સાતમા કાંડમાં ઉમેરા ઘણા છે અને તે રામ વિષ્ણુના અવતાર ગણાયા પછીના છે એટલે રામચરિત્રને ઓળખવામાં અને કાવ્યને વિલોકવામાં સાવધાન રહેવાની જરૂર છે જ. રામાયણનો જે સાર રામોપાખ્યાન તરીકે મહાભારતમાં છે તે વાલ્મીકિની મૂળ કૃતિને અનુસરતો હશે. આજના રામાયણની સમગ્ર કથાનો પરિચય કાલિદાસને છે, એટલે ઈશુના પહેલા કે બીજા શતકમાં અખિલ રામાયણ રચાઈ ગયું હશે. વાલ્મીકિનું મૂળ રામાયણ મહાભારતની છેલ્લી વાચના પહેલાંનું હશે. તેનાં ભાવમાધુર્ય, ક્લાસીકલ, અલંકારપ્રાયુર્ય, પ્રકૃતિદર્શન, લયની છટા અને પ્રવાહિતા તેમ જ જ્ઞાન તથા ઉપદેશની સમન્વિત સામગ્રીથી વાલ્મીકિ ભારતના આદિકવિ ગણાયા અને તે જ રીતે કાલિદાસ-ભવભૂતિથી આજ લગીના ભારતીય કવિએ તેમને અર્ધ્ય આપતા રહ્યા છે. રામાયણની પ્રભા અને મધુરતા, એનાં પ્રકૃતિ આલેખન અને જીવનદર્શન ભારત બહાર એશિયામાં જ નહિ. પણ સકળ જગતમાં પ્રસરી ગયાં છે.

રામાયણ વિશે વિન્તરનિત્સ કહે છે : "It is a true 'popular' epic, just like the Mahabharata, because, like the latter, it too became the property of the whole Indian people and, as scarcely any other poem in the entire literature of the world, has influenced the thought and poetry of the nation for centuries.... For more than two thousand years the poem of Rama has kept alive in India, and it continues to live in all grades and classes of people. High and low, prince and peasant, nobleman, merchant and artisan, princesses and shepherdesses, all are quite familiar with the characters and stories of the great epic. The men are elevated by the glorious deeds of Rama and are edified by his wise speeches, the women love and praise Sita as the ideal of conjugal fidelity, the highest virtue of woman."

ભાવપ્રસક્તિ, પરાક્રમ, સહિષ્ણુતા, કૌટુંબિક હૃદયધર્મ, વૃત્તિમંથન વગેરેનું આલેખન જેમ વાયકને લીન કરી દે છે તેમ પ્રસંગાનુસાર રામ, સીતા, કૌશલ્યા, અનસૂયા આદિની જ્ઞાન અને ઉપદેશની વાત પણ વાલ્મીકિની જ્ઞાન અને બુદ્ધિની ઉદાર સંપત્તિનો ચમત્કારક પરિચય કરાવે છે. રામ અને નાસ્તિક જાબાલિ વચ્ચેનો સંવાદ આધુનિક રંગવાળો લાગે છે અને રામની કૌટુંબિક પ્રેમની કસોટીમાં અપાર દબતા તેજોજ્જ્વલ રહે છે. સત્ય અને કરુણા એ જ સનાતન રાજધર્મ છે. બાકી, સત્યધર્મ અને વચનબદ્ધતાને કારણે, બંધુ, માતા અને ગુરુ સુધ્યાંની આગ્રહી વિનંતીને અવગણવી એ રામને કેટલું વ્યથાકર લાગ્યું હશે! શોકગ્રસ્ત બંધુગણ નિષ્ફળ થઈ પાછો જાય છે અને કાવ્યનો ભાવક રામનું સંકલ્પબળ જોઈ આશ્ચર્યમૂઠ્ઠ બની રહે છે. આવી જ અભિવ્યક્તિમાં વાલ્મીકિનું સાચું 'આદિકવિત્વ' પ્રગટ થાય છે. કવિએ નિયતિ, ધર્મનિષ્ઠા અને પુરુષાર્થની અદ્ભુત કથા, પ્રકૃતિની લીલામય રમણીયતા અને ઉચ્ચતમ માનવતા સમન્વિત રૂપમાં આપ્યાં છે. એમની માનવતાનું દર્શન રામાયણનું એક વિશિષ્ટ રમણીય અને પ્રેરણાદાયી

પાસું છે. રામ વનમાં વાસ કરે છે એટલે નિસર્ગની ગોદમાં જ રહે છે. નૈસર્ગિક લીલા જેમ એમને પ્રત્યક્ષ થાય છે, એના બહુવિધ રંગ જેમ એ ઝીલે છે. તેમ અવિદગ્ધ સામાન્ય માનવ કે આદિમાનવનો ગાઢ પરિચય કરવાનું પણ આ વનવાસ નિમિત્ત બને છે. રામને માટે માનવતાના આવિર્ભાવ અને અભ્યાસ માટે કવિ વિવિધ સંદર્ભ રચી આપે છે. અયોધ્યાનાં સામાન્યજન અને સામાન્ય અધિકારીથી માંડી આદિમાનવના વિવિધ સમાજ વચ્ચે એમનું કાર્યક્ષેત્ર આવી રહે છે. રામ સત્યધર્મના અવતાર છે તેમ મૈત્રી, પ્રીતિ અને કરુણાના પણ અવતાર છે; એમની કરુણા સર્વથા વહેતી રહે છે. પ્રીતિ, મૈત્રી, કરુણા ઉપેક્ષાની વૃત્તિઓ રામમાં રઘુવંશના પારંપરિક સંસ્કારમાંથી ઊતરી હતી. એમની વિવેકબુદ્ધિ ક્યાંક શિથિલ થઈ હશે, પણ એકંદરે એ પ્રૌઢ, દઢ અને ક્રિયાશીલ છે. રામના અનિર્ણયમાં કે ભ્રાન્તનિર્ણયમાં કોઈ વાર કુટુંબધર્મ, ક્ષાત્રધર્મ કે રાજધર્મનો તેમનો ખ્યાલ અથવા પોતાના શીલગૌરવની અતિસભાનતા નિર્ણાયક બને છે. વાલિવધ અને સીતાત્યાગના પ્રસંગ આવા છે, પરંતુ એવે વખતેય પ્રબળ ગુણસમૃદ્ધિની કઈ વિકૃતિ હોય, અથવા સર્વ માનવસુલભ મર્યાદાને ધર્મદર્શનનો અજાણતાં અપાતો ઓપ હોય એમ લાગે છે. રામની આ માનવતામાં વાલ્મીકિનાં માનવપ્રેમ અને વ્યાપક માનવદર્શન છે. અરણ્યપ્રસ્થાનને પ્રસંગે રથની પાછળ પાછળ દોડતાં નગરજન માટે રામ મમતા દાખવે છે. સુમંત્ર માટે તેમ ગૃહ માટે મીઠડો ભાવ અને આદર સેવે છે. અયોધ્યા સાથેનો સંપર્ક સાવ તૂટી જતો નીરખી વિલાપ કરતાં રામ સુમંત્ર સારથિને સંભારે છે. રથ છોડીને જતાં રામ-લક્ષ્મણ-સીતાને તેઓ દેખાય ત્યાં સુધી સુમંત્ર નિહાળ્યા કરે છે, એ દશ્ય રામથી ભુલાતું નથી. અયોધ્યા સાથેના કલ્પનાજન્ય યોગનો છેલ્લો અંકોડો છૂટી ગયો છે. આવો સુકુમાર પ્રસંગ અને આવી કોમળ લાગણીનું નિરૂપણ અન્ય ભવ્ય મહાકાવ્યોમાં ભાગ્યે જોવા મળશે.

આસન્નમરણ જટાયુએ સીતાહરણની વાત કરી અને રાવણે યુદ્ધમાં તેની પાંખો કાપી નાખી છે એમ જણાવ્યું. "જટાયુનાં વચન સાંભળી રામની આંખમાં આંસુ આવ્યાં અને ધનુષ્યબાણ ફેંકી દઈ તેઓ એને

(જટાયુને) ભેટી પડ્યા. પછી લક્ષ્મણની સામે જોઈ તેમણે કહ્યું : ‘લક્ષ્મણ, જો આ મારું દુર્ભાગ્ય. રાજ્ય ખોયું, વનવાસ મળ્યો, સીતા ખોઈ અને હવે આ પક્ષીમિત્ર ખોયો. એ દુર્ભાગ્ય અગ્નિને પણ બાળે એવું છે, એનાથી બળેલો હું સમુદ્રમાં પડું તો તે પણ સુકાઈ જાય!’ મૃત્યુ પામેલા જટાયુના દેહને રામે “લક્ષ્મણે તૈયાર કરેલી ચિતા ઉપર મૂક્યો અને તે પોતાને સ્વજન હોય તેમ દુઃખી હૃદયે અગ્નિ પ્રગટાવ્યો.... રામ-લક્ષ્મણ બંનેએ ગોદાવરીમાં સ્નાન કરી જટાયુને જલાંજલિ આપી” (પૃ. 130-1).

વાલિના મૃત્યુ પછી સુગ્રીવ અને તારા બેઉને રામ આશ્વાસન આપે છે. એ આશ્વાસનમાં તેઓ નિયતિ અને કાળનો મહિમા ગાય છે. સુખદુઃખ વિધાતા સર્જે છે, નિયતિ સર્જે છે, કાળ સર્જે છે. માણસ પોતાનાં કર્મમાં પોતાના સ્વભાવને જ અનુસરે છે, અને સ્વભાવ કાઢને વશ વર્તે છે. કાઢ પોતે કાળનું ઉલ્લંઘન નથી કરી શકતો” (પૃ. 157). સ્વભાવની આ વાત ગીતા અને વાલ્મીકિમાં સમાન છે, પણ અહીં રામના ઉપદેશમાં કંઈક વિશેષ છે. સ્વભાવ કાળને વશ છે અને કાળ ક્ષીણ થતો નથી. કોઈ કાળને વશ વર્તતા સ્વભાવની વિરુદ્ધ થઈ શકતું નથી. પ્રાણના રક્ષણનો વિચાર કર્યા વિના યુદ્ધ કરી વાલિએ સ્વધર્મનું પાલન કર્યું છે ને વીરગતિ પામ્યો છે. રામના ઉપદેશમાં રામની કથાના નાટ્યાત્મક તત્ત્વનો પણ જાણે કવિ નિર્દેશ કરે છે. રાજ્યાભિષેકની ઘડીએ કૈકેયી વિધાતાનું કામ કરે છે અને અભિષેકની ઘડી એકાએક વનપ્રસ્થાનની બની જાય છે. પ્રકૃતિની ગોદમાં પ્રસન્નતાથી રહેતાં રામ-લક્ષ્મણ-સીતા માયામૃગની લીલામાં ફસાય છે અને સીતાનું હરણ થાય છે. યુદ્ધને અંતે સીતા પાછાં મળ્યાં તેવો આનંદ-આનંદ પ્રવર્તે ત્યારે રામ તેનું ઘોર અપમાન કરે છે. માનવજીવનની આ અત્યંત કરુણ, અતિશય વિસ્મયકારક તથા શ્રદ્ધાવિદારક કથા છે; તેનો પૂર્ણ રસ, તેનું તીવ્ર સંવેદન અને રહસ્ય સમજવા આપણે રામને માનવ જ ગણવા જોઈએ, વિષ્ણુના અવતાર નહિ. સત્યનિષ્ઠ, કરુણામય, વિપુલપરાક્રમ, લોકાનુરાગી મહામાનવ ગણવા જોઈએ, પણ દેવાધિદેવ નહિ. આવા અભિગમથી જ વાલ્મીકીય રામકથાનું પૂર્ણ ભાવન થાય અને અવ્યય પ્રભાવ પડે. આ અર્થમાં પણ વાલ્મીકિ માનવતાના કવિ છે. જુદા જુદા સંસ્કારનાં,

જુદી જુદી પ્રકૃતિનાં, જુદી જુદી પરંપરામાં ઊછરેલાં જુદી જુદી કક્ષાનાં સ્ત્રીપુરુષો ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થા, પ્રસંગ કે સંકટમાં કેમ વર્તે તેનો વાલ્મીકિને બરાબર ખ્યાલ છે. મનુષ્યના વર્તનને સંકટની કટોકટીમાં પ્રકૃતિ, સંસ્કાર અને વિવેકબુદ્ધિ કેવો વળાંક આપે છે અગર આપી શકે તેનું તેમને જ્ઞાન છે અને તે રામાયણનાં પાત્રોના વ્યવહારમાં આદિથી અંત લગી ચમક ચમક થાય છે. આ જ રામાયણતા કથારસની ભૂમિકા છે. દશરથ, કૈકેયી કે ભરત આવેશ કે અધર્મી સમજની મૂઢતામાં તથા લક્ષ્મણ, સીતા કે ખુદ રામ, વાલિ, સુગ્રીવ કે હનુમાન, ત્રિજટા, ઇન્દ્રજિત, વિભીષણ કે રાવણ કેમ વર્તે તેનું પ્રતીતિજનક ચિત્ર વાલ્મીકિ આપે છે. એમાં જેને વિસંવાદ આવતો હોય તો ક્ષેપકોને કારણે હશે એમ સમજવું ખોટું ભાગ્યે જ ગણાશે. રામાયણમાં વર્ણન યા ઉપદેશની માત્રાનો અતિશય ક્યાંક-ક્યાંક જણાય છે તે પણ ઘણુંખરું આ જ કારણે છે.

રાવણનો અગ્નિસંસ્કાર કરવાની વિભીષણ આનાકાની કરે છે. એ ભાઈ હતો, પણ હકીકતમાં શત્રુ હતો. “હું તેનો અગ્નિસંસ્કાર નહિ કરું તો થોડો સમય જગતમાં લોકો મને નિર્દય કહેશે, પરંતુ પછી તેઓ એના દુર્ગુણો જાણો અને મેં સારું કર્યું એમ કહેશે.” રામ સમજાવે છે : “આ રાક્ષસ અધર્મ ને અસત્યના માર્ગે ચાલતો હતો, પરંતુ તે તેજસ્વી, પરાક્રમી ને યુદ્ધમાં શૂરવીર હતો... શત્રુના મૃત્યુ સાથે વૈરનો અંત આવે છે.... તે તમારો ભાઈ હતો એટલે મારો પણ હતો.” (૬. 274). યુદ્ધને અંતે રામ, વિભીષણ સુગ્રીવ, વાનર સૌને પ્રેમથી મળે છે, આભાર દર્શાવી તેમનું અભિવાદન કરે છે. સીતાને રંજાડનાર રાવણની દાસીઓને મારી નાખવાની અનુજ્ઞા સીતા હનુમાનને આપતાં નથી. એ માનવતાનો જ આગ્રહ રાખે છે. “તેઓ બધી તેમના રાજા રાવણની આજ્ઞામાં હતી. બીજાની આજ્ઞાનું પાલન કરતી દાસીઓ ઉપર ક્રોધ કેમ કરાય ?.. સર્વની ઉપર શ્રેષ્ઠજનોએ કરુણા બતાવવી જોઈએ. એવું કોઈ માણસ નહિ હોય જેણે ક્યારેય કશો અપરાધ નહિ કર્યો હોય. હિંસામાં રાચતા પાપકર્મી રાક્ષસોને પણ દુઃખ આપવું યોગ્ય નથી.” (પૃ 276). ઉપનિષદકાળથી વિકસતી અને કદાચ ગૌતમ બુદ્ધ તથા મહાવીરના ઉપદેશથી

વેગવંત બનતી આ માનવતાની ભાવના અહીં સુસ્પષ્ટ વરતાય છે. આ ભાવના ક્ષાત્રધર્મને અનુકૂળ નથી એમ નથી. આ કોમલ વૃત્તિ હૃદયની પામરતાની લાચારી નથી. સીતા, આવી મૃદુ અને મધુર, તે ગૌરવસભર તેજસ્વિતા ખુદ રામ સંમુખ પ્રગટાવે છે. અરે રામ ! તમે હનુમાન જોડે કહાવ્યું હોત કે તમે મને ત્યજી છે તો વિષપાન કરી લેત; તો આ યુદ્ધની આપત્તિ તમારે વહોરવી ન પડત અને હું આ કૂર અપમાનના વિષપાનમાંથી બચી જાત. “તમે કોઈ ક્ષુદ્ર સ્વભાવના માણસની જેમ કોધવશ બની મને સામાન્ય સ્ત્રી જ સમજી. મારી બાલ્યવયમાં તમે મારું પાણિગ્રહણ કરી મને સ્વીકારી હતી તે પ્રતિજ્ઞાનો તમે દ્રોહ કર્યો છે.” (પૃ. 277). પિતાનું વચન પાળવા વનવાસ સેવ્યો તે શું પાણિગ્રહણની પ્રતિજ્ઞા તોડવા ? હવે સીતા પાસે પ્રતિકારનું અહિંસાત્મક કયું શસ્ત્ર હતું ? “એવો કોઈ માણસ નહિ હોય. જેણે ક્યારેય કશો અપરાધ નહિ કર્યો હોય” એ સીતાની વાતનું તેમને જ પ્રત્યક્ષ નિદર્શન મળ્યું. શું થાય ? લક્ષ્મણ, તેમણે કહ્યું, તમે ચિંતા તૈયાર કરો – જનમેદની સમક્ષ થયેલા મારા ઘોર અપરાધનું નિવારણ મારા અગ્નિપ્રવેશમાં જ છે. રામના કથનનું રામના જ વર્તનમાં નિદર્શન મળે છે. માણસ કંઈ જ કરતો-કરાવતો નથી. પ્રકૃતિદત્ત સ્વભાવનું જ પ્રવર્તન હોય છે અને એ સ્વભાવ કાઢને અધીન છે અને કાળ કોઈને આધીન નથી.

આ કેવી કરુણગર્ભ રૌદ્ર નાટ્યાત્મક ઘટના કવિએ રચી આપી છે ! વસ્તુનિષ્ઠ છતાં ભાવનામય; અગ્નિજ્વાળા જેવી તીક્ષ્ણતમ છતાં તેજોજ્જ્વલ; ધરતી ઉપર પ્રસ્થાપિત છતાં અપાર્થિવ. અહો ! નિયતિની મંથરા સર્વત્ર છે; સીતાની તેજરેખા સર્વત્ર હો ! શું સીતાનું રામ સાથેનું અરણ્યપ્રસ્થાન ઝેર થઈ ગયું ? ના, અગ્નિએ જ સીતાના જીવનવિષને અમૃત બનાવ્યું !

વાલ્મીકિના મહાકાવ્યમાં થયેલા ઉમેરા અને ક્ષેપકોને કંઈક અવગણીએ તો રામાયણમાં આદિથી અંત સુધી, પ્રારંભથી ઉપસંહાર સુધી જે અનવદ્ય કલાકૃતિનું સૌંદર્ય સરજાય છે, જે સમરસતા અને એકાગ્રતા છે તે ભારતના કોઈ પણ પ્રાચીન મહાકાવ્યમાં નથી. એના પ્રત્યેક અંગની રમણીયતા અને એની સમગ્રતાનું બુદ્ધિગમ્ય અને કલ્પના પ્રત્યક્ષ સૌંદર્ય રામાયણને

ભારતીય કાવ્યપ્રવાહમાં અનન્ય સાધારણ સ્થાન આપે છે - મહાભારત કરતાં નોખું અને કલાદૃષ્ટિએ ઉચ્ચતર. આથી જ વાલ્મીકિ આદિકવિ છે. કવિઓના કવિ છે, ભારતના વાયુમંડળમાં અને તેની ધરતીની રજેરજમાં વસેલા કવિ છે. રામકથામાં માનવજીવનની સનાતન કથા છે, સનાતન અને અણઉકેલ સમસ્યા છે; ગૂઢ ધન અને સંમોહક વ્યથાથી રામ-સીતાના જીવનપટને આપણે પ્રત્યક્ષ કરીએ છીએ

‘ઓર્નેટ પોએટ્રી’ (ornate poetry)નો પ્રથમ કવિ વાલ્મીકિ, તે અર્થમાં વાલ્મીકિ પ્રથમ કવિ એમ કહેવું વાજબી હોય તોપણ એ વિશેષણ કવિની પ્રતિભા અને સ્થાનનો આછો જ ખ્યાલ આપે, ‘ઓર્નેટ’ એટલે અલંકારવિભૂષિત નહિ, પણ અલંકારરસિક ગણીએ તો પણ ઈષ્ટ સૌંદર્યસાધક, ચમત્કારસાધક ઉક્તિવિશેષની વાત છે એમ સમજવું જોઈએ. શ્રી ચીમનભાઈ પટેલના આ વાલ્મીકીય રામકથાના ક્રિષ્કંધાકાંડમાં પંપાસરોવરની અદ્ભુત સૌંદર્યલક્ષ્મીનું વિગતે વર્ણન છે, પણ તે પ્રસ્તુત છે, કાવ્યરૂપ છે, રામની ભાવાવસ્થા અને નિસર્ગશ્રી પરસ્પર પોષક છે. વસંતવર્ણન પૂરણ નથી, આગંતુક નથી, રામની વિધુરાવસ્થાનું, તેની સોરામણ અને ઝંખનાનું ઘોતક છે. વસંતનું સૌંદર્ય તે આંખથી જોતા નથી, હૃદયથી જુએ છે. “લક્ષ્મણ, પંપાતટ ઉપરની આ સુંદર વનઘટા જે, ગિરિશૃંગો જેવાં આ ઊંચાં-ઊંચાં વૃક્ષો કેવાં શોભી રહ્યાં છે ! પરંતુ વસંતની આ શોભા ભરતના વિયોગથી અને સીતાના હરણથી દુઃખી થઈ રહેલા મને વધુ પીડે છે. આ કાળવર્ધની વસંતઋતુમાં વૃક્ષે વૃક્ષે પુષ્પો કેવાં ખીલી રહ્યાં છે અને ચંદન જેવો શીતળ પવન સુગંધી વનોમાં ગુંજતા ભ્રમરોના ગુંજનને ચારે દિશામાં ફેલાવી રહ્યો છે” (પૃ. 136). ત્વયા સહ નિવત્સ્યમિ વનેષુ મધુગન્ધિષુ કહેનાર ક્યાં છે ? ક્યાં હશે ?

એ સીતા તે રાવણની શોકસ્વરૂપ અશોકવાટિકામાં છે. હનુમાન તેને કેવી જુએ છે ? “ક્ષીણ થઈ ગયેલી શ્રદ્ધા જેવી અને ભગ્ન બનેલી આશા જેવી, આપત્તિગ્રસ્ત સિદ્ધિ સમી અને ડહોળાઈ ગયેલી બુદ્ધિ જેવી...” (પૃ. 188) “ડહોળાઈ ગયેલી બુદ્ધિ” – અણધાર્યું આ વચન કેવું માર્મિક છે ! સીતાએ જ રામચારિત્ર્યના રહસ્યની વાત અને જાણે આગામી

સંકટની આગાહી કરી હતી. રામમાં શું ક્ષાત્રધર્મ કે રાજધર્મની સભાનતાને ખરેખર કંઈક અતિરેક હશે : ગુણવિશેષનો વિકાર પણ ઘોર કરુણતા સર્જી શકે. સુતીક્ષ્ણના આશ્રમમાંથી દંડકારણ્યમાં જતાં, કુદરતની શોભા નીરખતાં, એક વાર સીતાએ વાત માંડી : “રામ, કામમાંથી ત્રણ પ્રકારનાં અધર્માચરણ ઉદ્ભવે છે - મિથ્યાભિમાન, પરસ્ત્રીગમન અને અકારણ હિંસા. મિથ્યાવચન તમે કદી ઉચ્ચાર્યું નથી અને ઉચ્ચારશો પણ નહિ. ધર્મનો નાશ કરનારી પરસ્ત્રી અભિલાષા તો તમારામાં ક્યાંથી જ સંભવે ? સત્ય ને ધર્મ તમારામાં હંમેશાં પ્રતિષ્ઠિત છે. તે જિતેન્દ્રિયમાં જ સંભવે અને હું જાણું છું કે તમે જિતેન્દ્રિય છો, પરંતુ મોહથી પ્રેરાતી વિનાકારણ જીવહિંસાનું જે ત્રીજું અનિષ્ટ છે તે તમારા વિશે ઉપસ્થિત થયું છે.” (5. 95). આ ઉપસ્થિતિથી સીતા અસ્વસ્થ છે. સીતાની આ ઉક્તિમાં રામાયણનો મને કોઈ ગંભીર મર્મ ભાસે છે.

કોઈ ગુણસંપત્તિનું અતિભાન વા અન્ય કોઈ ચારિત્ર્યક્ષતિ ટ્રેજેડીનું નિર્માણ કરે છે. ધીરોદાત્ત અને પરાક્રમશીલ પુરુષોના જીવનમાં ક્રિયાશીલ બનતી આવી એક-બે ક્ષતિ એમનું અને એમનાં પરિવારનું પારાવાર દુઃખ સર્જે છે, ક્વચિત્ પ્રજાકીય વિનાશમાં પણ પરિણમે છે; મનુષ્યે શોધેલાં જીવનમૂલ્યો આવા વિનાશભાવનમાં અશ્રદ્ધેય બની જાય છે. ક્ષાત્રધર્મ, રાજધર્મ, લોક-આરાધનના અને કુટુંબના પારંપરિક ધર્મનું તેમ જ સત્યવચનબદ્ધતાનું અભિમાન રામ-સીતાના જીવનમાં રૌદ્ર કટુતા સર્જે છે એમ થોડુંક તો લાગે છે. જગતને રાક્ષસોથી ભયમુક્ત કરવાનો રામનો ઉત્સાહાતિશય સીતાએ જોયો હતો. રામનું એકવચનીપણું પણ જગપ્રસિદ્ધ છે, પણ નિયતિ આનો જ સ્વભાવક્ષતિ તરીકે ઉપયોગ કરતી નથી લાગતી ? માયામૃગના વિકટ પ્રસંગે સીતા જે ધૃતિભ્રંશ અને વિવેકભ્રંશ દાખવે છે તે તેના રામપ્રેમની અતિશયતાની વિકૃતિ છે. ક્ષતિ ગુણવિશેષનો વિકાર હોય છતાં એ કારણકાર્યની શુંખલામાંથી માનવીને બચાવી શકતી નથી. આવા વિધિયકને અતિક્રમીને જ માણસે આત્માસન લેવું રહ્યું, કોઈ આધ્યાત્મિક મૂલ્ય શોધવું રહ્યું. આપત્તિ, દુઃખ અને અપાર વ્યથામાં પણ માનવઆત્માની ગગનગામી ઉજ્જવળતાનું ભાવનાત્મક

તત્ત્વ નિહિત છે; અને તે રામ અને સીતામાં પ્રતીત થાય છે. તેમના હૃદયની શ્રદ્ધા અને ઋજુતાની ઉજ્જવળતામાં જ તેમનો અને માનવનો વિજય છે. તેથી જ સીતા અને રામ દિવ્ય છે.

ટ્રેજેડીનું તત્ત્વ નાટકમાં જ હોય એમ નથી. ત્યાં કદાચ તેનું એકાએક તીક્ષ્ણ દર્શન થાય, પણ આ આઘાતક તત્ત્વ, વાર્તા, નવલકથા અને મહાકાવ્યમાં પણ હોય છે. મહાભારત અને રામાયણ બેઉમાં ટ્રેજેડીનાં તત્ત્વો છે. ઇતિહાસ-પુરાણના સુદીર્ઘ કથાકાવ્યને અંગ્રેજીમાં ‘એપિક’ કહે છે તેવાં ‘એપિક’ મહાભારત અને રામાયણ છે. પણ આપણી ભાષામાં તેમને શાસ્ત્રસંમત મહાકાવ્ય કહેવા કરતાં બૃહત્-કથાકાવ્ય કે બૃહત્કાવ્ય કહેવાં જોઈએ. રામની કથા મૂળે તો કુટુંબકથા છે, કુટુંબકલેશમાંથી ઉદ્ભવી છે, પણ એનાં વિકાસ અને વર્ધન એવાં છે કે સ્થળકાળમાં, જીવનસંદર્ભોમાં, માનવસમાજના સંપર્કોમાં, નીતિઅનીતિ અને પુરુષાર્થના પ્રશ્નોમાં તે અટપટી ને અટપટી, બૃહત્ ને બૃહત્ થતી જાય છે. વિશાળ સ્થળકાળમાં વિસ્તરતી પ્રકૃતિનું જેમ ચિત્રવિચિત્ર, મંગલ અને હૃદયંગમ દર્શન થાય છે તેમ ચિત્રકૂટથી લંકા સુધીની મંદગતિ યાત્રામાં વિવિધ સમાજજીવનનો અંતઃપ્રવેશ મળે છે. આ પરિચયમાં પડવું રામને માટે અનિવાર્ય ધર્મ થયો છે, તેમાં તેમના પુરુષાર્થનું પ્રવર્તન છે. વર્ણન, ઉપદેશ, ચર્ચા, અનેક જનનો સંપર્ક, અનેક જનની લઘુકથાઓ વગેરેની ઘટા-ઘટામાં પણ રામ-સીતા-લક્ષ્મણને વાયકને સંપર્ક તૂટતો નથી, બલકે ઊલટું થાય છે. સ્થળકાળમાં પ્રસરતું એ અખિલ વિશ્વ, પ્રકૃતિ અને જનમંડળનું વિશ્વ, રામમય અનુભવાય છે. એના એકેએક અંશમાં રામ-સીતા-લક્ષ્મણ-હનુમાનનું નામ અંકિત થયું છે. રામ સઘળે વિરાજે છે. સર્વત્ર એમનું દર્શન થાય છે. રામ એ હવે પરમ સત્તા, પરમ કરુણાનું નિરંતર સ્મરણીય નામ છે. ભગવાનનું ઉપાસ્ય અર્ચનીય મૂર્ત સ્વરૂપ રામ છે. તા. 7-1-1982 ‘મૈત્રી’, વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી આદર્શ સોસાયટી સૂરત 395001

(સૌજન્ય : વાલ્મીકીય રામકથા/ ચી. ના. પટેલ, 1982 પ્રારંભિક પૃ. 7થી 16)

રામકથાની વૈશ્વિક વ્યાપકતા અને પાંચ તીર્થકરોની જન્મભૂમિ અયોધ્યા

કુમારપાળ દેસાઈ

રામકથાનાં કેટકેટલાં રૂપ! મૌખિકરૂપે ગવાતી ગાથાઓ રૂપે મળે, એ મહાકવિ વાલ્મીકિએ રચેલા મહાકાવ્યરૂપે મળે, એ સાહિત્ય ગ્રંથોમાં અને શિલ્પ-સ્થાપત્યમાં મળે, ચિત્રો અને સિક્કાઓમાં મળે.

રામકથાની વ્યાપકતા એ રીતે અનોખી છે કે એમાંના માનવીય સ્પંદનો સહુ કોઈને સ્પર્શતા રહ્યાં છે. એની ઘટનાઓ જાણે આપણા પરિવારની ઘટનાઓ હોય એવું સહુને લાગ્યું છે. એમાં સંસારની ઊર્ધ્વતા અને જીવનની પવિત્રતાનો મધુર સંદેશ ગૂંથી લેવામાં આવ્યો છે.

ગુજરાતને તો રામકથાના મહિમાની વાત કરવાની જ ન હોય. વિશ્વવંદ સંત મોરારિબાપુએ રામકથાને જગતના જન-જનની કથા બનાવી છે. આ કથાએ કેટલાય લોકોનાં હૈયાનું પરિવર્તન કર્યું છે. જમાને જમાને ‘રામાયણ’ના કથાઘટકોમાં રસ, ભાવ કે ભક્તિનો ઉમેરો થતો રહ્યો છે. એકેય યુગ એવો નહીં હોય કે જ્યાં ભારતમાં કોઈ ને કોઈ સંત-મહાત્મા કે કથાકાર દ્વારા રામકથા કહેવાઈ ન હોય!

સોળમા-સત્તરમા સૈકામાં રામાયણના અનુવાદો અરબી-ફારસીમાં પણ થયા છે. બગદાદના હારુન-અલ-રશીદે ભારતીય પંડિતોને રોકીને રામાયણનો અરબી ભાષામાં અનુવાદ કરાવ્યો. શહેનશાહ અકબરે અબ્દુલ કાદર બદૌની પાસે રામાયણનો ફારસીમાં અનુવાદ કરાવ્યો હતો. અંગ્રેજી, લેટિન, ઇટાલિયન, ફ્રેન્ચ, જર્મન અને રશિયન જેવી ભાષાઓમાં પણ એના અનુવાદો અને અભ્યાસો થયા છે. જૈન પરંપરામાં પણ આચાર્ય વિમલસૂરિ કૃત ‘પઉમચરિય’ અને ગુણભદ્રકૃત ‘ઉત્તરપુરાણ’માં વિસ્તારથી આ કથા મળે છે. આ કથાની અદ્ભુતતા અને અદ્વિતીયતાના મહાપ્રભાવને કારણે સંસ્કૃત અને બીજી ભાષાઓમાં વિવિધ રામાયણો લખાયાં છે. ગુજરાતીમાં વડોદરાના

સુલતાનપુરમાં 19મા શતકમાં લખાયેલી ગિરધરકૃત ‘ગિરધર રામાયણ’ અતિ પ્રસિદ્ધ છે અને ઘેર-ઘેર ગવાય છે.

આ રામકથા ભારતની બહારના દેશોમાં પ્રાચીન કાળથી પ્રસરેલી છે. એની વિસ્તૃત છણાવટ તો ફાધર ડૉ. બુલ્કેએ કરી છે અને એમણે બતાવ્યું છે કે રામકથા સમગ્ર ભારત દેશના લોકોનાં હૈયામાં તો હજારો વર્ષોથી ગૂંજે છે, ભારતની બહાર તિબેટ, અફઘાનિસ્તાન, તુર્કિસ્તાન, શ્રીલંકા, બ્રહ્મદેશ, મલાયા, સુમાત્રા, કંબોડિયા, ચીન, ઇન્ડોનેશિયા જેવા દેશોમાં પણ પણ વ્યાપી વળી છે. એના પર દષ્ટિપાત કરીએ.

વર્તમાન સમયમાં તિબેટમાં પ્રચલિત એવી રામકથાનો પ્રારંભ રાવણના જીવનથી થાય છે અને એનો અંત રામ અને સીતાના પુનર્મિલનમાં આવે છે. આની નોંધપાત્ર વાત એ છે કે તિબેટની રામકથા પર વાલ્મીકિ રામાયણ કરતાં જૈન પરંપરાના રામાયણનો પ્રભાવ સવિશેષ જણાય છે.

તિબેટમાં પ્રચલિત રામકથા પ્રમાણે દશરથ રાજાને માત્ર બે જ રાણી હતી - (1) જ્યેષ્ઠા અને (2) કનિષ્ઠા. એમાં ભગવાન વિષ્ણુ કનિષ્ઠા રાણીના કુંવર ‘રામન’ તરીકે અવતાર ધારણ કરે છે. ‘રામન’ના જન્મ પછી જ્યેષ્ઠાની કૂખે લક્ષ્મણ ત્રણ દિવસ પછી જન્મે છે. તિબેટના રામાયણ પ્રમાણે, સીતા તે રાવણની દીકરી છે, પરંતુ પોતાને ત્યાં જન્મેલી આ દીકરી ભવિષ્યમાં પોતાના વધનું કારણ બનશે, એવી આગાહી સાંભળતાં રાવણ એનો ત્યાગ કરાવે છે. એ બાળકી ભારતનાં ખેડૂતોના હાથમાં આવે છે. તેઓ એ તેજસ્વી બાલિકાને ઉછેરે છે અને એનું નામ લીલાવતી રાખવામાં આવે છે. એનું અપર નામ જીતા (સીતા) પાડવામાં આવે છે.

તિબેટી રામાયણ મુજબ સરખી ઉંમરના બે ભાઈઓ રામ અને લક્ષ્મણમાંથી કોને રાજ્ય સોંપવું

એની સમસ્યા દશરથ આગળ ઉપસ્થિત થાય છે, કારણ કે લક્ષ્મણ જ્યેષ્ઠા રાણીનો પુત્ર છે. આ કલહને કારણે રામ સ્વેચ્છાએ ગાદીનો અસ્વીકાર કરી વનવાસ સ્વીકારે છે. વનવાસમાં જતાં પહેલાં સીતાના પાલક પિતાના અનુરોધથી રામ સીતા સાથે લગ્ન કરે છે, પરંતુ તેઓ જ્યાં રાજધાની અયોધ્યાને છોડીને નગરમાં બહાર અશોકવાટિકામાં આવે છે, ત્યાં જ રાવણ સીતાનું અપહરણ કરી જાય છે.

તિબેટના રામાયણ પ્રમાણે વાલી અને સુગ્રીવ વચ્ચે થયેલા દ્વંદ્વયુદ્ધ વખતે બંને ભાઈઓ એકસરખા દેખાતા હોવાથી સુગ્રીવને ઓળખવા માટે એના પૂંછડે દર્પણ બાંધવામાં આવે છે અને લવ અને કુશનો જન્મ થયા પછી રામ સીતાનો ત્યાગ કરે છે.

તુર્કસ્તાનમાં રામાયણ મળે છે. પ્રાચીન કાળમાં હિંદુ, જૈન અને બૌદ્ધ એ ત્રણે પરંપરાના ધર્મપ્રવાહો, ઇસ્લામ ધર્મ હજુ ઉદયમાં આવ્યો નહોતો, ત્યારે જમીનમાર્ગે આગળ વધતાં વધતાં ઠેઠ અફઘાનિસ્તાન, તુર્કસ્તાન સુધી પહોંચ્યા હતા. અફઘાનિસ્તાનમાં વિશાળ બૌદ્ધ ગુફા છે એ એનો પુરાવો છે. જૈન પુરાણોમાં પણ એ પ્રદેશમાં મુનિઓ વિચરતા હોવાનો ઉલ્લેખ મળે છે. રામકથા એ રીતે તુર્કસ્તાન સુધી પહોંચેલી છે. તુર્કસ્તાનનું રામાયણ ‘ખોતેની રામાયણ’ તરીકે જાણીતું છે. એની કથા ઉપર તિબેટના રામાયણનો તથા ભારતના બૌદ્ધ ધર્મનો વિશેષ પ્રભાવ પડેલો છે.

આ રામાયણમાં રામકથાનો પ્રારંભ કંઈક જુદી જ રીતે થાય છે. ધર્મપ્રચારર્થે નીકળેલા શાક્યમુનિ ભગવાન બુદ્ધ પોતાનાં વ્યાખ્યાનમાં રામની કથા કહે છે. આ રીતે રામકથાની શરૂઆત થાય છે. આ રામાયણમાં કેટલીક ઘટના વાલ્મીકિ રામાયણ પ્રમાણે છે અને કેટલીક ઘટનામાં રામ અને પરશુરામની કથાની સેળભેળ થયેલી જણાય છે.

‘ખોતેની રામાયણ’માં પણ દશરથ રાજાને બે જ પુત્રો રામ અને લક્ષ્મણ બતાવાયા છે. સીતા તે રાવણની દીકરી છે. રામ અને લક્ષ્મણ વનવાસ માટે નીકળે છે, તે દરમિયાન બંનેના સીતા સાથે વિવાહ થાય છે. એ આ રામાયણની એક વિચિત્રતા છે.

પ્રાચીન કાળથી ભારત અને ચીન વચ્ચે

દરિયાઈ માર્ગે પરસ્પર સંપર્ક ચાલતો હતો. બૌદ્ધ ધર્મના પ્રચાર પછી, વિશેષતઃ રાજા કનિષ્કના સમયમાં બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર ચીન, કોરિયા, જાપાન સુધી પહોંચ્યો હતો. મહાવિભાષા નામના એક બૌદ્ધ ધર્મગ્રંથમાં વાલ્મીકિ રામાયણની કથા વર્ણવાઈ છે. એ રીતે એ ગ્રંથ દ્વારા ચીનમાં પણ રામકથા પ્રચલિત બની હતી. વળી, પ્રાચીન કાળના પ્રખ્યાત ચીની મુસાફર હ્યુએન સાંગ ભારતની યાત્રા કરીને ચીન પાછા ફર્યા ત્યારે સાથે વાલ્મીકિ રામાયણની નકલ પણ લઈ ગયા હતા અને ત્યાં એમણે એનો ચીની ભાષામાં અનુવાદ કર્યો હતો.

રામકથાનો ઘણો મોટો પ્રભાવ પ્રાચીનકાળથી સિયામમાં પડેલો છે. સિયામમાં જૂના સમયમાં અયોધ્યા નામની નગરી હતી અને એના રાજાઓ રામ પહેલો, રામ બીજો એમ રામના નામધારી હતા. સિયામમાં બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર થયા પછી બંધાયેલાં કેટલાંક બૌદ્ધ મંદિરોમાં પણ બહારના ભાગમાં દીવાલોમાં રામકથા ચિત્રાંકિત કરવામાં આવી છે.

સિયામમાં મુખ્યત્વે બે રામકથા પ્રચલિત છે. (1) રામકિયેન અને (2) રામજાતક, રામકિયેન વાલ્મીકિ રામાયણને અનુસરે છે, એમ છતાં એના ઉપર કંબોડિયાના ‘રામ-કૈઅર’ની તથા જાવાના ‘સેરિ-રામ’ની કેટલીક અસર જોવા મળે છે. રામકિયેનમાં કેટલાક પ્રસંગો ભિન્ન છે અને કેટલાક નવા છે, જેમ કે વિભીષણની પુત્રી બેંજકાયા, રામને ભ્રમમાં નાખવા માટે સીતાનું રૂપ ધારણ કરી નદીમાં મૂતદેહની જેમ તરે છે. સેતુબંધનું કામ ચાલુ થાય છે તે સમયે રાવણ રામ પાસે જઈ યુદ્ધ ન કરવા વિનંતી કરે છે. રાવણ બ્રહ્મા પાસે જઈને રામની વિરુદ્ધ ફરિયાદ કરે છે, ત્યારે બ્રહ્મા, રામ સીતાને બોલાવી સાચી વાત જાણે છે અને તે પછી બ્રહ્મા રાવણને આજ્ઞા કરે છે કે એણે રામને સીતા પાછી સોંપી દેવી, પરંતુ રાવણ રામને સીતા સોંપતો નથી એટલે પોતાની આજ્ઞાનો ભંગ થતાં બ્રહ્મા રાવણને શાપ આપે છે.

‘રામકિયેન’નું ભારતીય દષ્ટિએ એક નબળું પાસું એ છે કે એમાં હનુમાનજીના પાત્રને ઊતરતી કક્ષાનું આલેખાયું છે. સિયામમાં સોળમાં સૈકામાં

‘રામજાતક’ નામનો રામકથા વિશે સમર્થ ગ્રંથ લખાયો છે. એમાં રામ અને રાવણ તે કાકા-કાકાના દીકરા છે. લક્ષ્મણ અને શાન્તા એક જ માતાનાં સંતાનો છે. એમાં રામને બહુપત્નીવાળા બતાવ્યા છે. વનવાસ દરમિયાન સીતાની શોધ કરવા નીકળે છે. ત્યારે રામ સુગ્રીવની બહેન સાથે તથા વાલીની વિધવા સાથે લગ્ન કરે છે. વળી, સીતા સાથે રામનાં લગ્ન થયાં તે પહેલાંની પત્નીથી રામને ચાર પુત્રો હતા. એ પુત્રો પણ રાવણ સામેના યુદ્ધમાં રામ સાથે જોડાય છે.

‘રામજાતક’ નામ સૂચવે છે તેમ બૌદ્ધ જાતકકથા અનુસાર આ ગ્રંથ લખાયો છે. એટલે એમાં રામ તે બુદ્ધ, લક્ષ્મણ તે આનંદ, દશરથ તે શુદ્ધોદન, સીતા તે ભિક્ષુણી ઉપ્યલવણ્ણા અને રાવણ તે દેવદત્ત તરીકે બતાવ્યા છે. એ રીતે હિંદુ રામકથાને બૌદ્ધ રામકથા તરીકે વર્ણવાઈ.

રાવણની ભૂમિ શ્રીલંકામાં રામકથા ન હોય એમ બને જ નહીં. સિંહલદ્વીપ શ્રીલંકામાં ‘સિંહલી રામાયણ’ પ્રચલિત હતું. એમાં રાવણ વિશે પ્રમાણમાં અલ્પ ઉલ્લેખ આવે છે. એમાં લંકાદહન હનુમાનજી દ્વારા નહીં, પણ વાલી દ્વારા બતાવાયું છે અને વાલી સીતાને રામ પાસે લઈ આવે છે. જ્યારે બ્રહ્મદેશમાં રામાયણની કથા સીધી ભારતમાંથી જવાને બદલે સિયામ દ્વારા પહોંચી છે, કારણ કે ડુંગરો અને ગાઢ જંગલોમાંથી બ્રહ્મદેશ સીધા પહોંચવાનો માર્ગ ત્યારે નહોતો, દરિયાઈ માર્ગે શ્રીલંકા અને સિયામ પહોંચવાનું જેટલું સહેલું હતું. તેટલું જમીનમાર્ગે બ્રહ્મદેશ પહોંચવાનું સરળ નહોતું. અઢારમા સૈકામાં બ્રહ્મદેશના રાજાઓ સિયામના રાજ્ય ઉપર ચડાઈ કરીને જે કેટલાક યુદ્ધ કેદીઓ બ્રહ્મદેશમાં લઈ આવેલા, તે યુદ્ધકેદીઓએ રામાયણની કથા ઉપરથી નાટકના પ્રયોગો કર્યા હતા.

એ રીતે બ્રહ્મદેશમાં રામ કથા પ્રચલિત બની હતી.

બ્રહ્મદેશના યૂતો નામના કવિએ એ વખતે ‘રામયાગન’ નામના સરસ કાવ્યની રચના કરી હતી. ત્યારથી રામકથા ત્યાં વધુ પ્રચલિત બની હતી. રામકથા પરથી તૈયાર થયેલાં નાટકો અહીં

‘યામ-પ્વે’નામથી ઓળખાય છે, જે અતિ લોકપ્રિય છે. અભિનેતાઓ રામ, રાવણ વગેરે રામાયણનાં પાત્રોનાં મહોરાં નાટક કરતી વખતે પહેરતાં, પરંતુ તે મહોરાં પહેરતાં પહેલાં એની પૂજાવિધિ કરતા. બ્રહ્મદેશની રામકથા ઉપર સિયામની રામકથા ‘રામ-કેર’નો ઘણો બધો પ્રભાવ હોવાથી તે એને જ અનુસરે છે. જાવા અને કંબોડિયામાં અને એવા તે અનેક દેશોમાં રામકથા મળે છે.

રામકથા એ માત્ર ભારતનો સાંસ્કૃતિક વારસો નથી, પરંતુ વિશ્વસમસ્તની મોંઘી મૂડી છે.

□

પાંચ તીર્થકરોની જન્મભૂમિ અયોધ્યા

હિન્દુ ધર્મ અને જૈન ધર્મનાં તાણાવાણા એકબીજા સાથે પ્રગાઢ રીતે સંકળાયેલા છે. રામજન્મભૂમિ તરીકે અયોધ્યા નગરી મહાતીર્થનું ગૌરવ પામી છે, તો એ જ રીતે જૈન ધર્મના ચોવીસ તીર્થકરોમાંથી પાંચ-પાંચ તીર્થકરોનો જન્મ આ અયોધ્યાની પાવન ભૂમિ પર થયો છે. જૈન ધર્મમાં ચોવીસ તીર્થકરોમાંથી પાંચ-પાંચ તીર્થકરોનાં કલ્યાણકો અહીં આવ્યાં છે. દરેક તીર્થકરના જીવનની ચ્યવન(માતાના ગર્ભમાં આવવું), જન્મ, દીક્ષા, કેવળજ્ઞાન અને નિર્વાણ એ પાંચ ઘટના અલૌકિક ગણાય છે. આ ઘટનાને કલ્યાણકો કહેવાય છે અને જે ભૂમિ પર આ પાંચ કલ્યાણક થયા હોય તે ભૂમિ કલ્યાણકભૂમિ કહેવાય છે. એ સંદર્ભમાં અયોધ્યાનું વિશેષ મહત્ત્વ એ માટે છે કે અહીં જૈન ધર્મના પ્રથમ તીર્થકર ભગવાન ઋષભદેવના ત્રણ કલ્યાણકોની આ ભૂમિ છે. એ પછી બીજા તીર્થકર શ્રી અજિતનાથ, ચોથા તીર્થકર શ્રી અભિનંદન સ્વામી, પાંચમા તીર્થકર શ્રી સુમતિનાથ અને ચૌદમા તીર્થકર શ્રી અનંતનાથ ભગવાનનાં ચાર- ચાર કલ્યાણકોથી એટલે કે ચ્યવનકલ્યાણ, જન્મકલ્યાણક, દીક્ષાકલ્યાણક અને કેવળજ્ઞાન કલ્યાણકની આ પવિત્ર ભૂમિ છે. એમ તીર્થકરોના જીવનની મહત્ત્વપૂર્ણ એવી આ ઓગણીસ કલ્યાણકોની મહાન પવિત્ર નગરી છે.

ચોવીસમા તીર્થકર ભગવાન મહાવીર સ્વામીના

સમયે આ નગરી 'સાકેતપુરી' તરીકે ઓળખાતી હતી અને ત્રીજા સૈકામાં થયેલા શ્રી પાદલિપ્તસૂરિ કે જેમના નામ પરથી ગુજરાતનું પાલિતાણા નગર વસ્યું છે, તેમનો જન્મ અયોધ્યામાં થયો હતો. એક નોંધપાત્ર બાબત એ છે કે બારમી-તેરમી સદીમાં શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિજી અયોધ્યાના જિનમંદિરમાંથી પ્રાચીન અને પ્રભાવક ચાર મૂર્તિઓ લઈને ગુજરાતમાં સેરિસા તીર્થની સ્થાપના માટે જતા હતા અને એમાંની ત્રણ પ્રતિમાઓની સેરિસા તીર્થમાં સ્થાપના કરવામાં આવી.

છેક 14મી શતાબ્દીમાં આચાર્યશ્રી જિનપ્રભસૂરિએ લખેલા 'વિવિધ તીર્થકલ્પ' નામના મહત્ત્વના ગ્રંથમાં પ્રાચીનકાળમાં અયોધ્યામાં બનેલી મહત્ત્વની ઘટનાઓનું આલેખન કર્યું છે. એ સમયે અયોધ્યાનગરી એક નહીં, બલકે આઠ નામોથી પ્રસિદ્ધ હતી. એ આઠ નામો છે ઈક્વાકુ ભૂમિ, કોશલ, કોશલા, વિનીતા, અયોધ્યા, અવધ્યા, રામપુરી અને સાકેતપુરી.

પ્રાચીનકાળમાં 'ઈક્વાકુ ભૂમિ' તરીકે ઓળખાતી આ અયોધ્યા નગરીનું જૈન ધર્મમાં ઘણું મહત્ત્વ છે. સાથે પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખો મળે છે તે મુજબ વિમલવાહન આદિ સાત કુલકરો આ ભૂમિમાં થયા હતા. છેલ્લા કુલકર નાભિરાજના સમયમાં સમાજની સ્થિતિ તદ્દન જુદા પ્રકારની હતી, એ સમયે સ્ત્રી-પુરુષોનાં યુગ્મો સાથે જ જન્મતાં, એકબીજાને પરણતાં અને નિર્વાણની અનંત શાંતિ પણ સાથે જ અનુભવતાં. આજના જેવા દુઃખ કે સંતાપ નહોતા. એમના સમયમાં પ્રથમ વરસાદ વરસવા લાગ્યો. વૃક્ષ અને વેલ પોતાની મેળે ઊગવા માંડ્યાં.

એવા સમયે નાભિરાજના પુત્ર ઋષભદેવનો અયોધ્યામાં જન્મ થયો. નાભિ કુલકરની સૂચનાથી લોકોએ તેમને રાજા બનાવ્યા. તેમના રાજ્યાભિષેક સમયે યુગલિકોએ પડિયામાં પાણી ભરી લાવી રાજા ઋષભદેવના અંગુઠે અભિષેક કર્યો. આ વિનયથી આ નગરીનું નામ 'વિનીતા' પડ્યું. શ્રી ઋષભદેવે પોતાના અનુભવજ્ઞાનથી લોકોને સંસારચાત્રાની રીત શીખવી. નીતિના પાયારૂપે લગ્ન અને ગૃહજીવનની

સ્થાપના કરી બતાવી. એમના પુત્ર ભરત ચક્રવર્તી સમ્રાટ થયા અને સંશોધકો સ્વીકારે છે કે આ દેશનું ભારત નામ ભરત પરથી પડ્યું છે. એમના બીજા પુત્ર બાહુબલિ અત્યંત બળવાન હતા, જેમની કર્ણાટકના શ્રવણબેલગોડામાં આવેલી ભવ્ય પ્રતિમા વિશ્વપ્રસિદ્ધ છે.

રાજા શ્રી ઋષભદેવે સંસાર-વ્યવહારની વ્યવસ્થા કરી. કૃષિ, શિલ્પ, લિપિ અને વિદ્યાની શાખા-પ્રશાખાઓ વિકસાવી. ઋષભદેવની પુત્રી બ્રાહ્મીના નામ ઉપરથી એશિયાની સૌથી પ્રાચીન બ્રાહ્મી લિપિ અસ્તિત્વમાં આવી. એમની બીજી પુત્રી સુંદરી બોંતેર કલામાં પ્રવીણ હતી. આ રીતે જ્ઞાન અને સંસ્કારનો સૌ પહેલો પ્રકાશ આ ભૂમિમાંથી સર્વત્ર પ્રસર્યો. શ્રી ઋષભદેવે અહીં જ દીક્ષા લઈ શ્રમણસંસ્કારનું જ્ઞાન વિસ્તાર્યું હતું. રાજા ઋષભદેવની દીક્ષાએ એક નવીન ઘટનાનું સર્જન કર્યું. અહીં ત્યાગ કરનાર વ્યક્તિ પોતાની સાથે પત્નીને રાખતા નહીં કે કોઈ આશ્રમ નિર્માણ કરતા નહીં. વળી વિવેકી આ રીતભાતથી અહીંના નિવાસીઓ ઘણા સંસ્કારી ગણાતા. આ જ કારણે આ નગર 'આદિતીર્થ' અને 'આદિનગર' તરીકે ખ્યાતિ પામ્યું. વળી અહીંથી ઉત્તર દિશામાં બાર યોજન દૂર આવેલા અષ્ટાપદ પર્વત ઉપર ભગવાન આદિશ્વરનું નિર્વાણ થયું હતું. એ નિર્વાણ ભૂમિમાં ભરત ચક્રવર્તીએ 'સિંહનિષદ્યા' નામનું ઊંચું અને વિશાળ જિનમંદિર બંધાવ્યું હતું. અયોધ્યા નિવાસીઓ આ અષ્ટાપદની નજીકની ભૂમિમાં કીડા કરતા હતા. એક ઉલ્લેખથી જણાય છે કે, અયોધ્યામાં જીવંતસ્વામીની પ્રતિમા હતી. આ રીતે પણ આ નગરની આદિતીર્થ તરીકેની નામના સાર્થક હતી.

વિ. સં. 1370માં ઘોઘરા અને સરયૂ નદીના સંગમ પર 'સ્વર્ગદ્વાર' હોવાનો ઉલ્લેખ મળે છે અને ત્યાં ભવ્ય જિનાલય હતું. ભરત ચક્રવર્તીએ પણ અહીં ચારેય દિશામાં પ્રતિમાઓ અને સ્તૂપનું નિર્માણ કર્યું હતું. આજે અયોધ્યામાં દિગંબર અને શ્વેતાંબર જિનાલયો છે, જેની પ્રતિમાઓ અગિયારમી સદી પછીની લાગે છે. આ મંદિરનો અનેક વખત જિર્ણોદ્ધાર થયાનું જોવા મળે છે અને શ્વેતાંબર

મંદિરનો છેલ્લો જિર્ણોદ્ધાર આચાર્ય ભગવંત શ્રી વિજયનિત્યાનંદસૂરિજીની નિશ્રામાં પુનઃ થયો હતો.

આજે અહીં બે જિનમંદિર ઉપરાંત પ્રાચીન જિનમંદિર અને પાંચ ટૂક છે. જિનમંદિરોની દ્રષ્ટિએ જોઈએ તો અયોધ્યાના સ્ટેશનથી બજાર તરફ જતાં લગભગ દોઢ માઈલ દૂર આવેલા કટરા મહોલ્લામાં ઘોઘરા નદીના કિનારે જૈન તીર્થધામ આવેલું છે. કોટની મધ્યમાં શ્રી અજિતનાથ ભગવાનનું દેવાલય નવા સ્વાંગમાં શિખર અને ભૂમિગૃહથી શોભી રહ્યું છે. સામે સમવસરણના આકારની ઢેરીમાં શ્રી ચંદ્રપ્રભુ અને શ્રી અજિતનાથપ્રભુ બિરાજે છે. ખૂણા પરની ઢેરીઓમાંથી પાદુકા અને બિંબો લાવીને અહીં તેમજ મૂળ મંદિરમાં પધરાવ્યાં છે. શ્યામવર્ણી સાત પાદુકાઓમાં - ચાર-ચાર, પાંચ-પાંચ જોડી પગલાં આલેખ્યાં છે, જે ભગવાનનાં કલ્યાણકોનું સ્મરણ કરાવે છે. અહીં ચાર દેવીઓની સુંદર મૂર્તિઓ છે. ભોંયરામાં પબાસન અને દાદાજીની પાદુકા છે. મંદિરનો જિર્ણોદ્ધાર થયો છે. આ રીતે જૈન ધર્મમાં છેક પ્રાચીનકાળથી અયોધ્યા નગરીનો મહિમા ધર્મતીર્થ તરીકે જોવા મળે છે.

1992ની છઠ્ઠી ડિસેમ્બરે બાબરી મસ્જિદની ઘટના બન્યા પછી એની બહારની દિવાલ પરથી એક ક્વિન્ટલ વજનનો પિત્તળનો એક ઘંટ મળ્યો હતો અને કસોટી પથ્થરનો એક સ્તંભ પણ હતો, જેની નીચેના ભાગમાં કળશ કોતરવામાં આવ્યો હતો. એમાંથી મળેલી કાળા પથ્થરની ચાર ફૂટ ઊંચી પ્રતિમા એ એક જૈન પ્રતિમા હતી. અત્યારે અયોધ્યા અને નંદીગ્રામમાં ચાર સ્થળોએ ખોદકામ કરવામાં

આવ્યું છે અને જન્મભૂમિ તરીકે ગણાતા ચાળીસ ફૂટના ટીલાનું સૌથી પ્રથમ ખોદકામ કરવામાં આવ્યું. અયોધ્યાથી ચૌદ માઈલ દૂર આવેલા નંદીગ્રામમાં ખોદકામ લગભગ પૂરું થઈ ગયું છે. એમાંથી એક નાની કાયોત્સર્ગ મુદ્રા ધરાવતી પ્રાચીન જૈન પ્રતિમા મળી છે.

આજે અયોધ્યામાં ભગવાન ઋષભદેવના પુત્ર ચક્રવર્તી ભરત દ્વારા સર્જિત સ્થળ પર ભવ્ય મંદિર બની રહ્યું છે અને એક નિર્માણ 720 મૂર્તિઓ ધરાવતા મંદિરનું પણ થઈ રહ્યું છે. વિશેષ વાત તો એ છે કે અયોધ્યા પાસે વહેતી સરયૂ નદીના તટ પર તીર્થકરોની પાંચ ટૂક એટલી જ દર્શનીય છે. ત્રણ વર્ષ પૂર્વે ભારત સરકારે અયોધ્યામાં કલાત્મક જૈન મંદિર, મ્યુઝિયમ અને ભોજનશાળા માટે પાંચ એકર જમીન આપી છે. આજે રાજગંજમાં તીર્થકરોના સ્થાને ચાર જિનમંદિરો નિર્માણ પામી રહ્યાં છે. જેથી પાંચ તીર્થકરોનાં ઓગણીસ જન્મકલ્યાણકોનું આ આદિતીર્થ પ્રાચીન ઇતિહાસ, ભારતીય સંસ્કૃતિ, સુંદર શિલ્પકાર્ય તેમજ પ્રગાઠ ધર્મભાવનાને પ્રગટાવતું સ્થાન બની રહેશે.

(સૌજન્ય : ‘ગુજરાત સમાચાર’ તા. 11-1-24 પૃ.8 અને 22-1-24 પૃ.1)

કુમારપાળ દેસાઈ
17/બી, ચન્દ્રનગર સોસાયટી,
જયભિખ્રુ માર્ગ, પાલડી
અમદાવાદ-7
મો. 98240 19925

અહલ્યા, ઇન્દ્ર અને ગૌતમથી સંસાર ખદબદી રહ્યો છે. ફરક એટલો છે કે બધી જગ્યાએ ખરા સમયે ગૌતમ આવી પહોંચતા નથી અને ગૌતમ જેવા બધા ત્રિકાળદર્શી નથી હોતા. પરમેશ્વરે પડદો નાખી મૂક્યો છે, તેથી એક ‘ગુપ્ત રામાયણ’ પણ ચાલતી રહે છે. ગૌતમને એટલો પ્રચંડ આઘાત લાગ્યો કે તેમણે પોતાના હાથે પોતાના આશ્રમને આગ લગાડી દીધી. સંપત્તિ અને વૈભવ ત્યાં સુધી જ સુખ આપે છે, જ્યાં સુધી તમારી લાગણીઓની હત્યા નથી થઈ જતી. વિશ્વાસઘાતથી મોટી બીજી કોઈ હત્યા નથી. જ્યારે વર-કન્યા પરસ્પર લગ્નગ્રંથિથી જોડાય છે ત્યારે બન્ને એકબીજાને પોતાનું શરીર સમર્પિત કરી દેવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે. હવે આ તન-મન તમારાં છે. મારો કશો હક્ક ન રહ્યો. આવું પારકું શરીર તે પરપુરુષ કે પરપત્નીને ક્ષણિક સુખ માટે આપતાં થઈ જાય તો તે વિશ્વાસઘાત - વચનભંગ કહેવાય. વિશ્વાસઘાતી - મહાપાપી.

- સ્વામી સચ્ચિદાનંદ ‘રામયણનું ચિંતન’ પૃ. 61

‘રામાયણ’ના રચયિતા આદિકવિ મહર્ષિ વાલ્મીકિ અને ‘રામાયણ’માં રામરાજ્ય

પ્રિ. ડૉ. મણિભાઈ ઈ. પ્રજાપતિ

રામનગરી અયોધ્યામાં 22મી જાન્યુઆરીએ, નવનિર્મિત રામમંદિરમાં રામલલ્લાના બાળસ્વરૂપની પ્રાણપ્રતિષ્ઠાનો જાજરમાન ભવ્ય મહોત્સવ ઉજવાયો, એ સંદર્ભમાં ભગવાન શ્રીરામને કેન્દ્રમાં રાખીને જેમણે આદિકાવ્ય ‘રામાયણ’ની રચના કરી છે, તે મહર્ષિ વાલ્મીકિનું સ્મરણ કરીએ અને એમના જીવનનું ભાવન કરીએ

‘રામાયણ’નું માહાત્મ્ય : ભારતવર્ષનું અજરામર એવું મહાકાવ્ય એટલે રામાયણ, એના રચયિતા વાલ્મીકિ ‘આદિકવિ’ના બિરુદથી વિભૂષિત થયા. રામાયણની રામકથા તો માત્ર ભારતમાં જ નહિ, વિદેશોમાં પણ પ્રસરી. રામાયણનો સાંસ્કૃતિક પ્રભાવ આજે પણ જાવા, સુમાત્રા, બોર્નિયો, થાઈલેન્ડ, મલેશિયા વગેરે દેશોમાં વર્તાય છે. આમાંના કેટલાક દેશોમાં તો રામાયણોની પણ રચના થઈ છે. થાઈલેન્ડના થાઈ-રામાયણનું નામ છે : ‘રામકિયેન’ (રામકીર્તિ). આની રચના ત્યાંના ‘રામ’ નામના રાજાએ કરેલી ! મલેશિયા અને ઈન્ડોનેશિયા જેવા ઈસ્લામી દેશોમાં પણ રામાયણો રચાયાં છે. વાલ્મીકિ - રચિત ‘રામાયણ’ની આ વૈશ્વિકતા છે. પરિણામે વાલ્મીકિ પણ દેશ-કાળનાં બંધનોથી પર બની ગયા, ‘વિશ્વકવિ’ બની રહ્યા, સૌ કોઈના હૈયામાં વસી ગયા.

‘રામાયણ’ની રચના ક્યારે અને કેવા સંજોગોમાં થઈ? આદિકવિ વાલ્મીકિના જન્મ-સમય-સ્થળ વગેરેની પ્રમાણભૂત માહિતી આજે આપણને પ્રાપ્ત થતી નથી. તત્કાલીન સમાજમાં પ્રવર્તતાં અનિષ્ટ, અનાચાર, દુરાચાર વગેરે જોઈને એને દૂર કરવાનો કોઈ માર્ગ શોધવાની મથામણ વાલ્મીકિ કરવા લાગ્યા. તે સમયે, તેમની પાસે નારદમુનિનું આગમન થતાં તેમણે પોતાની મૂંઝવણનો પ્રશ્ન કર્યો, ‘હે નારદજી, સાંપ્રતકાળે જગતમાં એવો કોઈ નરશ્રેષ્ઠ છે જે સદ્ગુણી, શૂરવીર, ધર્મજ્ઞ, કૃતજ્ઞ, સત્યવક્તા અને પોતાના સંકલ્પોમાં દૃઢ

હોય?’ આના ઉત્તરમાં પરમજ્ઞાની નારદે ‘રામ’ને માનવશિરોમણિ સિદ્ધ કરવા રામના જન્મથી આરંભીને વનવાસ, સીતાહરણ, હનુમાન-સુગ્રીવ મિલન, સેતુબંધ, રાવણવધ કરીને વિજયી બની અયોધ્યામાં પુનરાગમન અને રામના રાજ્યાભિષેક સુધીની ‘રામકથા’ વાલ્મીકિ આગળ રજૂ કરી દીધી. આમાંથી એ પણ સમજાય છે કે વાલ્મીકિની પૂર્વે પણ રામકથાના કેટલાક અંશો પ્રચલિત થયા હશે. વાસ્તવમાં તો મહર્ષિ વાલ્મીકિ એવું કોઈ આદર્શ ચરિત આલેખીને સમાજ સમક્ષ મૂકીને તત્કાલીન દૂષણોને દૂર કરવા માગતા હતા, તેથી જ તેમણે નારદને ‘નરશ્રેષ્ઠ’ વિશે પ્રશ્ન કર્યો હશે.

નારદે વિદાય લીધા પછી વાલ્મીકિ સ્નાન કરવા માટે તમસા નદી તરફ જવા નીકળ્યા. એ સમયે તેમણે હૃદયદ્રાવક કરુણ દશ્ય જોયું. એક વૃક્ષ ઉપર કૌંચ અને કૌંચીનું પંખી-યુગલ પ્રેમકીડામાં મસ્ત હતું. તે જ સમયે એક પારધીએ પોતાના બાણથી તેમાંના નર-કૌંચને વીંધી નાખ્યો. નારી-કૌંચી વિલાપ કરવા લાગી. એના વિલાપની ચીસો વાલ્મીકિના કાળજા સોંસરવી નીકળી ગઈ અને એકાએક તેમના મુખમાંથી પારધીને શાપ આપતો અનુષ્ટુપછંદમાં રચાયેલો એક શ્લોક નીકળી પડ્યો :

મા નિષાદ પ્રતિષ્ઠાં ત્વમગમઃ શાશ્વતીઃ સમાઃ ।

યત્કૌંચમિથુનાદેકમવધીઃ કામમોહિતમ્ ॥

(વા. રામાયણ, બાલકાંડ, 2.15)

‘હે દુષ્ટ પારધી ! તું લાંબા સમય સુધી પ્રતિષ્ઠા કે શાંતિ પામીશ નહિ, કેમ કે, તેં પ્રણયમગ્ન કૌંચયુગલમાંથી એકનો વધ કર્યો છે.’

કૌંચયુગલના વિયોગથી વાલ્મીકિના સંવેદનશીલ હૃદયનો ‘શોક’ જાણે ‘શ્લોક’માં પરિણમ્યો. અનુષ્ટુપછંદની કવિતા બની ગઈ. આમ, મુખમાંથી આવી વેદનાની કવિતા નીકળતાં વાલ્મીકિને

પતિવિયોગમાં વિલાપ કરતી સીતાનું સ્મરણ થયું અને કરુણરસપ્રધાન રામાયણ રચવાની અંતઃપ્રેરણા થઈ. રામાયણના કેટલાક અભ્યાસી કૌંચયુગલમાં રામ-સીતાનું પ્રસન્ન દાંપત્ય નીહાળે છે અને એમને વિયોગ બનાવનાર રાવણ જાણે પારધી છે.

કૌંચવધની કરુણ ઘટના પછી, સ્નાન કરીને મહર્ષિ વાલ્મીકિ આશ્રમે પાછા ફર્યા. રામાયણના બાલકાંડ પ્રમાણે વાલ્મીકિનો આશ્રમ તમસા તથા ગંગાની પાસે હતો. જ્યારે અધ્યાત્મ-રામાયણ, આનંદરામાયણ વગેરે પાછળથી લખાયેલાં રામાયણોમાં તે આશ્રમ ચિત્રકૂટ પાસે બતાવ્યો છે.

બ્રહ્માજીના આદેશથી વાલ્મીકિએ ‘રામાયણ’ની રચના કરી : કૌંચવધથી જેમનામાં અંતઃપ્રેરણા સ્ફુરી, તે વાલ્મીકિના આશ્રમમાં બ્રહ્માજી પધાર્યા અને વાલ્મીકિને આદેશ આપ્યો : ‘હવે તમે નારદ પાસેથી સાંભળેલી પેલી રામકથા ઉપર આધારિત એક ઉત્તમ ગ્રંથ ‘રામાયણ’ની રચના કરો. આવું કહેવા જ હું તમારી પાસે આવ્યો છું.’ બ્રહ્માજીએ વાલ્મીકિને કવિત્વનું વરદાન પણ આપ્યું, એટલું નહિ વાલ્મીકિ દ્વારા રચાનાર એ ભાવિ મહાકાવ્ય રામાયણ વિશે ભવિષ્યવાણી ભાખી :

યાવત્ સ્થાસ્યન્તિ ગિરયઃ સરિતશ્ચ મહીતલે ।

તાવદ્ રામાયણકથા લોકેષુ પ્રચરિષ્યતિ ॥

(વા. રામાયણ, બાલકાંડ, 2-38)

‘ધરતીના પટ ઉપર જ્યાં સુધી પર્વતો અને નદીઓ રહેશે, ત્યાં સુધી એટલે કે સનાતનકાળ સુધી રામાયણની કથા લોકોમાં પ્રચાર પામતી રહેશે.’

‘રામાયણ’ના ઉત્તરકાંડની કથા પ્રમાણે, રામે સીતાનો ત્યાગ કર્યો. કેટલાક અભ્યાસીઓનો એવો મત છે કે રામ જેવા રામ સીતાનો ત્યાગ ન જ કરે. રામાયણના ઉત્તરકાંડમાં આ સીતાત્યાગની વાત કોઈકે પાછળથી ઉમેરી છે. આ વિવાદનો વિષય છે. ઉત્તરકાંડ પ્રમાણે, રામે ત્યજેલી સીતાને વાલ્મીકિએ પોતાના આશ્રમમાં આશ્રય આપ્યો હતો. તે સમયે સીતાજી ગર્ભવતી હતાં. તેમણે બે જોડિયા પુત્રોને જન્મ આપ્યો. નામ હતાં : લવ અને કુશ. વાલ્મીકિએ આ

બંને પુત્રોને પાળીપોષીને તેમને વિદ્યાદાન આપ્યું અને પોતે રચેલ રામાયણની કથા પણ તેમને શીખવી. આ રામકથાનું ગાન લવ-કુશ સર્વત્ર કરતા, જાહેરમાર્ગો ઉપર પણ ગાન કરતા. એક વાર તે બંને અયોધ્યામાં પહોંચી ગયા અને તે ગાન સાંભળી શ્રીરામ મંત્રમુગ્ધ થઈ ગયા અને આ બંને પોતાના જ પુત્રો છે એવું એમને જ્ઞાન થયું. રામે સીતાને પોતાની પાસે બોલાવી લીધાં. વાલ્મીકિ સીતા સાથે રામસભામાં આવી પહોંચ્યાં, પણ સીતાજી તો ભૂમિમાં સમાઈ ગયાં. ધરતી પુત્રી ધરતીમાં અદૃશ્ય થઈ ગઈ !

ઋષિ વાલ્મીકિ સંબંધી કેટલીક વિશેષ વિગતો :

વાલ્મીકિ રામાયણના યુદ્ધકાંડના ફલશ્રુતિના અધ્યાયમાં વાલ્મીકિનો નિર્દેશ થયો છે. રામાયણના ઉત્તરખંડમાં ઉલ્લેખ પ્રમાણે મહર્ષિ વાલ્મીકિ પ્રયેતસ ઋષિના પુત્ર હતા. તે જાતિથી બ્રાહ્મણ અને અયોધ્યાના દશરથ રાજાના મિત્ર હતા. વાલ્મીકિ રામાયણના બાલકાંડમાં તેમને તપસ્વી, મહર્ષિ અને મુનિ કહ્યા છે. એમનો આશ્રમ તમસા અને ગંગા નદી પાસે હતો. તેમને આશ્રમના ‘કુલપતિ’ કહ્યા છે. પ્રાચીન ભારતીય પરંપરા પ્રમાણે કુલપતિ તે ઋષિને કહેતા હતા કે જે દશહજાર વિદ્યાર્થીઓનું પાલન-પોષણ કરતાં-કરતાં તેમને શિક્ષા આપે.

મહાભારત તેમજ પુરાણોમાં વાલ્મીકિને ‘ભાર્ગવ’ (ભૃગુવંશમાં ઉત્પન્ન) કહ્યા છે. ભાર્ગવ ચ્યવન નામના ઋષિ વિશે એવી કથા પ્રસિદ્ધ છે કે તપસ્યા કરતી વખતે તે એટલા બધા સમય સુધી સ્થિર રહ્યા કે એમનું શરીર ‘વાલ્મીક’ (રાફડો)થી આચ્છાદિત થઈ ગયું ! આ કથા ‘વાલ્મીકિ’ નામ સાથે મળતી આવે છે. તેથી ભાર્ગવ ચ્યવનની કથા મહર્ષિ વાલ્મીકિ સાથે પણ જોડાઈ ગઈ ! વાલ્મીક-રાફડાની કથાનો વિસ્તાર ઉત્તરવર્તી રામાયણોમાં તેમજ સ્કંદપુરાણમાં થયો છે. એવી પણ કથા છે કે જન્મથી તો વાલ્મીકિ બ્રાહ્મણ હતા, પણ કિરાતોની સાથે રહેવાથી તે ચોરીઓ કરવાનું, લૂંટારા જેવું કામ કરતા. ‘વાલિયો લૂંટારો’ કહેવાનું. અંતે એમને પ્રાયશ્ચિત્ત થયું અને ‘મરા’, ‘મરા’ કહીને રામનો જપ કરવા લાગ્યા અને લૂંટારામાંથી મહર્ષિ

વાલ્મીકિ થયાં!

રઘુનંદન અયોધ્યાધિપતિ શ્રીરામને આપણે વંદન કરીએ :

રાઘવં રામચન્દ્રં ચ રાવણારિં રમાપતિમ્ ।
રાજીવલોચનં રામં તં વન્દે રઘુનન્દનમ્ ॥

‘રઘુકુળના વંશજ રામચન્દ્ર, રાવણના શત્રુ અને સીતાપતિ એવા કમળનયન શ્રીરામને હું વંદન કરું છું.’

‘રામરાજ્ય’ના રાજા રામ:

રઘુપતિ રાઘવ રાજા રામે અન્યાય, અધર્મ અને આસુરી તત્ત્વોનો સંહાર કરીને આર્ય અને અનાર્ય સંસ્કૃતિનો સમન્વય કર્યો, ‘રામરાજ્ય’નો આદર્શ પ્રસ્થાપિત કર્યો. મહર્ષિ વાલ્મીકિએ પોતાના આદિ મહાકાવ્ય ‘રામાયણ’માં રામને પણ નરશ્રેષ્ઠ અને નરેન્દ્ર (રાજા) રૂપે રજૂ કરીને અંતે એમનામાં ‘નારાયણ’ સ્વરૂપને પ્રગટાવ્યું છે. રામાયણના આરંભે જ આ વાત સ્પષ્ટ કરી છે. પાછળનાં રામાયણમાં ‘મર્યાદા પુરુષોત્તમ’ શ્રીરામ વિષ્ણુના અવતાર મનાયા. આવા રાજર્ષિ રામે તો ‘રાજસિંહાસન’ને ‘ધર્મસત્તા’ જેવું પવિત્ર માનીને, જે રાજતંત્ર પ્રવર્તિત કર્યું, તે ‘રામરાજ્ય.’ આપણા ધર્મશાસ્ત્રકારોએ ધર્મના પરિવેશમાં રાજનીતિ પ્રસ્તુત કરીને ઉત્તમ શાસન-વ્યવસ્થાનો આગ્રહ રાખ્યો છે. આવી રાજનીતિનાં દર્શન ‘રામરાજ્ય’માં થાય છે.

રાજસિંહાસનની ધર્મસત્તા:

રાજા ‘રામ’ અને તેમની નગરી ‘અયોધ્યા’, આ બે શબ્દોના અર્થ સમજાય, તોપણ રામરાજ્યની વિભાવના સ્પષ્ટ થાય. ‘રામ’ એટલે રમણ કરનારા, આનંદ આપનાર, મનમોહક વગેરે. રામ આવા ગુણોને કારણે લોકાભિરામ, પ્રજારંજક બન્યા. કુલગુરુ વશિષ્ઠે પાડેલું એમનું નામ શ્રીરામે સાર્થક કર્યું. ‘રામરાજ્ય’માં રાજા યુદ્ધપ્રિય નહીં, પણ શાંતિપ્રિય હોય. ‘અયોધ્યા’ નગરીમાં કદાપિ યુદ્ધ થયું નહોતું, તેથી તે ‘અયોધ્યા’ કહેવાઈ. આજે જ્યારે વિશ્વની મહાસત્તાઓ વચ્ચે યુદ્ધની વાતો થાય છે ત્યારે ‘અયોધ્યા’નું સ્મરણ કરવું રહ્યું. અયોધ્યાના રાજા દશરથે રાજકાર્યમાં કુશળ

અને શૂરવીર એવા જયેષ્ઠ પુત્ર રામનો રાજ્યાભિષેક કરવાનો નિર્ણય પ્રજાની અનુમતિ મેળવીને કર્યો. રામરાજ્યમાં તો રાજતંત્ર ઉપર પ્રજાનું નિયંત્રણ હોય. ભરતને રાજગાદી મળે એવી કૈકેયીની માગણી આવી. પિતૃભક્ત અને રાજ્યલિપ્સાથી પર શ્રીરામે પિતાની આજ્ઞાનુસાર સહર્ષ વનવાસ સ્વીકાર્યો. કૈકેયીપુત્ર ભરતે પણ રાજગાદીથી દૂર રહીને પ્રિય બંધુ શ્રીરામની ચરણપાદુકાઓને રાજગાદી પર સ્થાપી. રામરાજ્યમાં તો સત્તાની લાલસા ન હોય. વનવાસ દરમિયાન રામે દંડકારણ્યમાં વિભિન્ન ઋષિ-આશ્રમોમાં રહીને અનેક રાક્ષસોનો સંહાર કર્યો, યજ્ઞાદિ ધાર્મિક કાર્યોનું રક્ષણ કર્યું. જંગલ-ઝાડીઓમાં રહેનારી જાતિઓ સાથે મીઠા સંબંધ બાંધીને આર્ય-અનાર્ય પ્રજાનો સમન્વય કર્યો, વનવાસીઓનું કલ્યાણ કર્યું. શ્રીરામે તો ‘વન’ને પણ ‘સુરાષ્ટ્ર’ બનાવી દીધું ! દંડકારણ્યની ભૂમિને ભયમુક્ત કરીને સુજલામ્-સુફલામ્ કરીને વનવાસ પૂર્ણ કરીને આવેલા રામનો અયોધ્યાની ગાદી પર રાજ્યાભિષેક થયો, તેમણે પ્રજાને સર્વ વાતે સુખી કરી. રામનો પ્રજા પર જેવો પ્રેમ હતો, તેવો જ પ્રેમ પ્રજાજનોને પણ રામ ઉપર હતો (અયોધ્યાકાંડ). પૃથ્વીને નિઃક્ષત્રિય બનાવવાની પ્રતિજ્ઞા લેનાર પરશુરામ સમક્ષ રામે ‘આદર્શ ક્ષત્રિયરાજા’નો આદર્શ પ્રસ્થાપિત કર્યો. રામ એક રાજા તરીકે, પ્રજાના સંતોષ માટે પ્રાણપ્રિયા સીતાનો ત્યાગ કરીને રાજધર્મની સાથે પત્નીધર્મ નિભાવે છે. ‘અધ્યાત્મ રામાયણ’ (ઉત્તરકાંડ, સર્ગ-4માં) રામરાજ્યનું વર્ણન છે : ‘ત્રિલોકનાથ રમાપતિ રાઘવ ધરતી પર શાસન કરતા હતા ત્યારે ધરતી ધનધાન્યથી સંપન્ન થઈ ગઈ અને વૃક્ષો ફળફૂલોથી લચી પડ્યાં’ ઈ.સ. પૂર્વે 2350-1950નો કાળ ભારતીય ઇતિહાસમાં અયોધ્યાના રઘુવંશીય રાજાઓનો સુવર્ણકાળ, જેના વૈભવની ઉચ્ચતમ સીમ રામના રાજ્યકાળમાં થઈ. આપણી આર્ય ભૂમિ જ્યારે વૈભવ અને ન્યાય-નીતિના શિખરે પહોંચી હતી, તેના સમયનું ચિત્ર તે રામાયણ અને રાજા રામનું ‘રામરાજ્ય.’ રામે ગુરુ વશિષ્ઠ પાસેથી ‘શસ્ત્ર’ અને ‘શાસ્ત્રો’ની શિક્ષા પ્રાપ્ત કરી હતી, એમનામાં જ્ઞાન અને કર્મનો સમન્વય થયો. ‘રામચરિતમાનસ’ના રાજા આવા સર્વથા-સર્વ વાતે નિર્ગુણ હોય.

ગોસ્વામી તુલસીદાસ કૃત 'રામચરિતમાનસ'માં રામરાજ્યનો આદર્શ:

તુલસીના 'માનસ'ના ઉત્તરકાંડમાં રામરાજ્યનું ચોપાઈ-દોહાઓમાં વર્ણન છે.

1. સવ નર કર વિ પરસ્પર પ્રીતિ, ચલહિં નિરત શ્રુતિ નીતિ । બધાં લોકો પરસ્પર પ્રીતિ રાખતાં હતાં, વેદમાં નિર્દિષ્ટ નીતિ-મર્યાદા પ્રમાણે પોતપોતાના ધર્મનું પાલન કરતાં હતાં.
2. રાજ્યમાં સત્ય, શૌર્ય, દયા અને દાન એ ચારેય ચરણથી પરિપૂર્ણ ધર્મ પ્રવર્તતો હતો.
3. લોકો દંભ-કપટ-રહિત, ધર્મપરાયણ, પુણ્યાત્મા અને જ્ઞાની હતાં.
4. રાજનીતિમાં શત્રુને જીતવા માટે સામ, દામ, દંડ અને ભેદ એમ ચાર ઉપાય કરાય છે, પરંતુ રામરાજ્યમાં તો કોઈ શત્રુ જ નહોતા તેથી જીતવાની વાત માત્ર મનને જીતવા માટે થતી.
5. રાજ્યમાં હાથી, સિંહ, પશુ-પંખી પરસ્પર વેરઝેર ભૂલીને એકસાથે રહેતાં.
6. ધરતી ધન-ધાન્યથી સભર રહેતી.
7. બધા ભાઈઓ રામની સેવા કરે છે, રામ પણ બધા ભાઈઓને હાર્દિક પ્રેમ કરે છે.
8. એ કાળે ત્રેતાયુગ હોવા છતાં સતયુગના જેવી સ્થિતિ હતી.
9. પ્રાતઃકાળે સરયૂમાં સ્નાન કરીને બ્રાહ્મણો

અને નગરજનો એકસાથે સભામાં બેસે છે. વશિષ્ઠજી વેદ અને પુરાણોની કથા સાંભળાવે છે. રાજા રામ પણ તે ધ્યાનથી સાંભળે છે.

10. અયોધ્યામાં તો આઠેય સિદ્ધિઓ અને સમસ્ત સુખ-સંપત્તિઓ રહે છે.

11. શ્રીરામની લીલા અને તેમના રાજ્યની સુખસમૃદ્ધિનું વર્ણન શેષજી અને સરસ્વતી પણ કરી શકે નહીં. રામ રાજ કર સુખ સંપદા, બરનિ ન સકરઈ ફનીસ સારદા... ।

'રામચરિત' અને 'રામરાજ્ય' હજારો વર્ષથી માનવજાત માટે પ્રભાવક અને પ્રેરક કહ્યું છે. શ્રીરામના આદર્શ ચરિત્ર અને આદર્શ રાજ્યની આ વૈશ્વિક અને શાશ્વતી લોકપ્રિયતા છે. બ્રહ્માજીનું પણ કથન છે :

યાવત્ સ્થાસ્યન્તિ ગિરયઃ સરિતશ્ચ મહીતલે ।

તાવદ્ રામાયણકથા લોકેષુ પ્રચરિષ્યતિ ।।

ધરતી પર જ્યાં સુધી પર્વતો અને નદીઓ રહેશે, ત્યાં સુધી એટલે કે સનાતનકાળ સુધી રામકથા લોકોમાં પ્રચાર પામતી રહેશે. ભારતીય 'લોકશાહી'ની કેટલીક મર્યાદાઓ દૂર કરવાનો આદર્શ છે - 'રામરાજ્ય.'

પ્રિ. ડૉ. મણિભાઈ ઈ. પ્રજાપતિ

11, નીલકંઠ બંગ્લોઝ, નાગલપુર,

નીલકંઠ મહાદેવ રોડ,

મહેસાણા-2

મો. 98796 32816

બધા માણસો એકસરખા નથી હોતા. બુદ્ધિ-બળ અને બીજા સામર્થ્યની દૃષ્ટિએ ઘણો ભેદ હોય છે. તે તો ઠીક પણ માણસોમાં 'મોરલ'ની દૃષ્ટિએ પણ ત્રણ પ્રકારના ભેદ હોય છે : (1) વચન પાળનારા, (2) વચન તોડીને પલટી ખાનારા અને (3) વચનના પાલનથી બચવા માટે છીંડાં શોધનારા. આમાં જે પ્રથમ કક્ષાના માણસો કહ્યા છે અર્થાત્ વચન પાળનારા તેમને 'રોયલ બ્લડ' કહેવાય છે. ફના થઈ જાય, નષ્ટ-ભ્રષ્ટ થઈ જાય, પણ વચન પાળીને જ રહે. વચન આપવું સરળ છે પણ તેને પાળી બતાવવું સરળ નથી હોતું. વચન આપવા તથા પાળવાનાં ચાર મહત્ત્વનાં ક્ષેત્રો હોય છે : (ક) રાજકીય ક્ષેત્ર, (ખ) ધાર્મિક ક્ષેત્ર, (ગ) વ્યાપારિક ક્ષેત્ર અને (ઘ) પ્રેમનું ક્ષેત્ર. આ ચારે ક્ષેત્રોમાં ઇતિહાસ બેઠો હોય છે. જે લોકો કષ્ટ ઉઠાવીને કે હાનિ ભોગવીને પણ વચન પાળે છે તેમની પ્રતિષ્ઠા જામતી હોય છે. તે પ્રજા રોયલ થતી હોય છે. જે લોકો જરાક હાનિ દેખાતાં પલટી ખાઈ જતા હોય છે તે વચનભંગ થઈને હાનિથી તો બચી જતા હોય છે, પણ તેમની પ્રતિષ્ઠા નથી જામતી. તે રોયલ પ્રજા ન કહેવાય.

- સ્વામી સચ્ચિદાનંદ 'રામયણનું ચિંતન' પૃ. 77

રામાયણનો સમય, સાંસ્કૃતિક પ્રભાવ

અને તેની સમીક્ષિત આવૃત્તિ

ડૉ. રાજેન્દ્ર નાણાવટી

રામાયણનો રચનાકાળ

મૂળ રામાયણની રચના અને તેના રચનારના સ્થળ અને સમય વિશે વિદ્વાનોએ કેટલાંક અનુમાનો કર્યા છે ખરાં. શ્વેગેલ અને ગોરેશિયો જેવા વિદ્વાનો મૂળ રામાયણનો રચનાકાળ ઈ.સ.પૂર્વે અગિયારમી-બારમી સદીનો માને છે. યાકોબી 'આદિ' - રામાયણની રચના ઈ.સ.પૂર્વે આઠમીથી છઠ્ઠી સદીમાં થઈ હોવાનું ધારે છે. મેકડોનલ, વિલિયમ્સ, સી.વી. વૈદ વગેરેને પણ એમ લાગે છે કે રામાયણમાં બૌદ્ધ ધર્મનો કશો નિર્દેશ નથી તેથી તે બૌદ્ધ ધર્મની ઉત્પત્તિ પહેલાં રચાયું હોવું જોઈએ. બુલ્કે બતાવે છે કે બૌદ્ધ તિપિટક અને જાતકોની રચના કરનારાઓ રામકથાનાં સ્વતંત્ર આખ્યાનોને જાણે છે ખરા, પણ રામાયણની તેમને જાણ નથી. એટલે રામાયણ ઈ.સ.પૂર્વેની પાંચમી સદી પછી રચાયું હોવાનો સંભવ છે.

પ્રો. વિન્ડરનિટ્ઝે રામાયણના કાળના પ્રશ્નની વિસ્તૃત સમીક્ષા કરીને આવાં તારણો કાઢ્યાં છે: (1) રામાયણને એનું અત્યારનું પ્રચલિત સ્વરૂપ ઈસવીસનના બીજા શતક સુધીમાં પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યું હતું. (2) રામાયણના બે પ્રક્ષિપ્ત કાંડો અને વચલા પાંચ કાંડો વચ્ચે લાંબો સમયગાળો પસાર થયો હોવો જોઈએ. (3) બૌદ્ધ તિપિટક રામાયણને નહિ, રામકથાનાં સ્વતંત્ર આખ્યાનોને જ જાણે છે. (4) પણ રામના પાત્રાલેખનમાં બૌદ્ધધર્મવિચારનો પ્રભાવ જોઈ શકાય ખરો. (5) તેથી, પ્રાચીન આખ્યાનો પરથી ઈ.સ.પૂર્વે ત્રીજી સદીમાં વાલ્મીકિએ મૂળ રામાયણની રચના કરી હોય એવો સંભવ જણાય છે.

પ્રો. વાર્ડર જુદા દષ્ટિબિન્દુએથી આ તારણનું સમર્થન કરે છે. ઈ.સ.પૂર્વે 410માં લિચ્છવી મગધસમ્રાટ શિશુનાગે અવન્તિ જીત્યું અને મગધ સામ્રાજ્યનો પાયો નાખ્યો. મગધ સામ્રાજ્યને માટે એ સમૃદ્ધિનો કાળ હતો. લલિતકળાઓ પણ ત્યારે રાજ્યાશ્રય પામી. મગધની રાજધાની પાટલીપુત્રમાં દેશભરમાંથી

કવિઓ આવતા. પ્રશિષ્ટ સાહિત્યનાં લક્ષણો સૌપ્રથમ અહીં જ પ્રગટ્યાં. શિશુનાગના અનુગામી સમ્રાટોમાં ગાદીવારસા માટે વારંવાર યુદ્ધો થતાં, ભાઈઓની હત્યા થતી, આંતર્યુદ્ધો ખેલાતાં, રાજવંશોની ઊથલપાથલ થતી, જુલ્મગાર નંદ અને ઉદારચરિત અશોક બંને પ્રકારના સમ્રાટો આવી ગયા; કૌટિલ્યનું ઝીણવટભર્યું કે ચુસ્ત રાજ્યતંત્ર કે અશોકની ઉદારતા અને ન્યાયપ્રિયતા બંને સામ્રાજ્યમાં સ્થિરતા સ્થાપવામાં સમાન રીતે નિષ્ફળ નિવડ્યાં, પણ અશોકે ઈ.સ.પૂર્વે 261માં બૌદ્ધ ધર્મ સ્વીકારીને પછી રાજ્યશાસનમાં જે ઔદાર્ય અને ન્યાયપ્રિયતા પ્રગટ કરી તે ત્યાર પછીના રાજાઓને માટે આદર્શ બની રહી. સુન્દર, લોકપ્રિય, ન્યાયી, ધર્મપ્રેમી, વીરશત્રુવિજેતા રાજા રામના પાત્રમાં વાલ્મીકિ કદાચ સૌપ્રથમ વાર અશોકના આ આદર્શને પ્રતિબિંબિત કરે છે અને એમ આડકતરી રીતે અપ્રતિમ કુશળતાથી આશ્રયદાતાની પ્રશંસા કરે છે. આમાંથી પ્રો. વાર્ડરનો એવો મત સમજાય છે કે રામાયણની રચના વાલ્મીકિએ પાટલીપુત્રમાં (કે મગધ સામ્રાજ્યમાં) ઈસુ પૂર્વેની ત્રીજી સદીમાં કરી.

રામાયણનો સાંસ્કૃતિક પ્રભાવ

રામાયણે આજે સદીઓથી ભારતની પ્રજાના હૃદયમાં સ્થિર સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. ધર્મનિષ્ઠ રાજા અને એકપત્નીવ્રતી ઉત્તમ પુરુષના આદર્શ તરીકે રામ આજેય પૂજાય છે, તો સીતા અખંડ પત્નીધર્મનો આદર્શ પૂરો પાડે છે, લક્ષ્મણ ભ્રાતૃસ્નેહનો આદર્શ છે તો હનુમાન સેવકનો આદર્શ છે. આખું રામાયણ સ્નેહનિષ્ઠ કુટુંબજીવનની ભાવનાનો ભવ્ય આદર્શ આપે છે. આ આદર્શ ભારતની સંસ્કૃતિ અને એનું માનસ ઘડવામાં પણ ઊંડી અસર કરી છે. મહર્ષિ અરવિંદ કહે છે તેમ 'રામાયણમાં મનુષ્યના ચારિત્ર્યની કોમલતમ ભાવનાઓનાં ઉચ્ચતમ શિખરો સાકાર થયેલાં છે. નૈતિક આદર્શોમાં રહેલી જડતા અને સામાન્યતા રામાયણે

દૂર કરી છે, દાંપત્યના, કુટુંબસ્નેહના, ભ્રાતૃપ્રેમના, પિતૃપ્રેમના ભાવો જેવી સ્વાભાવિક અને તેથી સામાન્ય લાગતી લાગણીઓને રામાયણે એક પ્રકારની ઉચ્ચ દિવ્યતા અર્પી છે. રાજવી નેતાનો ધર્મ અને એને અનુસરનાર પ્રજાની વફાદારી, મહાનની મહત્તા અને સામાન્યજનની સચ્ચાઈ અને એના મૂલ્યનું રામાયણે ગૌરવ કર્યું છે. નૈતિક બાબતોને એણે આદર્શની આભા દ્વારા આંતરિક સૌંદર્ય આપ્યું છે. ભારતીય માનસના નૈતિક અને કલાત્મક અંશો રામાયણમાં એકરૂપ બની ગયા છે. રાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિમાં રહેલા ઘણા ઉત્તમ અને મધુર અંશો રામાયણે અર્પેલા છે."

સાચું તો એ છે કે આખાં ભારતદેશની પ્રજા પર આટલા લાંબા સમય સુધી આટલો ઊંડો પ્રભાવ રામાયણ સિવાય બીજા કોઈ ગ્રંથે પાડ્યો નથી. રામલીલાના ખેલો તો હજુ આજેય ભારતનાં કેટલાંય ગામડાંઓમાં (અને હવે તો શહેરોમાં) પ્રચલિત છે. હનુમાનની દહેરીઓ પણ ગામડે-ગામડે જડવાની જ. મેકડોનલે સાચું જ કહ્યું છે: Probably no work of world literature, secular in its origin, has ever produced so profound an influence on the life and thought of a people as Ramayana. (એક સમગ્ર પ્રજાના જીવન અને માનસ ઉપર રામાયણે જેવો પ્રગાઢ પ્રભાવ પાડ્યો છે તેવો તો વિશ્વભરના સાહિત્યમાં ધર્મનિરપેક્ષ રીતે ઉદ્ભવેલા બીજા કોઈ ગ્રંથે ક્યારેય નહીં પાડ્યો હોય.) ભારતીય જનજીવનના એકેએક ક્ષેત્રમાં મહાભારતનો પ્રભાવ કેવો વ્યાપી વળ્યો છે તે અંગેનું ડૉ. દાંડેકરનું વિધાન રામાયણને પણ એટલી જ યોગ્ય રીતે લાગુ પાડી શકાય તેમ છે. તેઓ કહે છે તેમ, ભારતનાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓ, દેશના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધીનાં, તરુણ અને વૃદ્ધ, ધનવાન કે ધનહીન, ઊંચ કે નીચ, સામાન્ય કે ભદ્ર હજુ આજેય આ મહાકાવ્યમાંથી આનંદ, પ્રેરણા અને માર્ગદર્શન મેળવે છે. ભારતની ઘરડી દાદી પોતાનાં પૌત્રોને રોજ સાંજે જે વાર્તાઓ કહેશે તેમાં સૌથી પહેલી વાર્તા આ મહાકાવ્યોની હશે. ભારતની શાળાઓમાં કુમારો-કન્યાઓને નીતિના જે પાઠ શિખવાડાય છે તેનાં ઉદાહરણો ઘણુંખરું રામાયણ-મહાભારતની કથાઓમાંથી હોવાનાં. કાવ્યોના નાયકોને

હજુ આજેય આ દેશના યુવકો પોતાના આદર્શો તરીકે જુએ છે. ભારતનો એક અભણ ગ્રામજન કે કોઈ અનુભવી રાજપુરુષ પણ મુશ્કેલીના અને માઠ દિવસોમાં આ ગ્રંથોમાંથી આશાનો સંદેશ મેળવશે. આ વીરકાવ્યોની કથાઓમાં ભારતના પ્રાચીન-અર્વાચીન અનેક સાહિત્યકારોને પોતાની સર્જકપ્રતિભા વ્યક્ત કરવા માટે સર્વોત્તમ સાધન સાંપડ્યું છે. આપણાં પ્રચલિત લોકગીતો, પ્રવાસી ચારણો વડે ગવાતાં આખ્યાનો, ભારતની વિવિધ ભાષાઓમાંના અનેક જાણીતા સાહિત્યગ્રંથો, અરે, છેક આ જમાનાનાં ચલચિત્રો પણ ઘણી વાર રામાયણ-મહાભારતમાંથી વસ્તુ અને પ્રેરણા મેળવે છે. ભારતના વૈયક્તિક કે સામાજિક જનજીવનનો એકે વિભાગ એવો નથી જે આ મહાન વીરકાવ્યોથી પ્રભાવિત ન થયો હોય.

ભારતમાં જ નહીં, ભારતની બહાર પણ અનેક દેશોમાં રામાયણકથાના માધ્યમ દ્વારા ભારતની સંસ્કૃતિ ફેલાઈ છે. ભારત કરતાંયે વધારે તે દેશોમાં રામાયણે તે દેશોની ચિત્ર-શિલ્પ-નૃત્ય વગેરે કલાઓ પર પણ ઊંડો પ્રભાવ પાડ્યો છે. ડૉ. હરિયપ્પા બતાવે તેમ, કોઈ પણ રાષ્ટ્ર એકતા સાધે છે પરંપરાનો વારસો મેળવીને અને જાળવીને અને ભારતની પરંપરાનો આદર અને એમાં અચલ શ્રદ્ધા આલેખાયાં છે આપણાં રામાયણ, મહાભારત અને પુરાણોમાં તથા સચવાયાં છે આપણાં મંદિરોનાં ગગનચુંબી શિખરોમાં. તેમાંયે આદર્શ ચરિત્રાલેખન અને હૃદયસ્પર્શી કથાનક તથા વાલ્મીકિની કવિત્વશક્તિને કારણે રામાયણે તો લગભગ અમર કહી શકાય તેવી લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરી છે. રામાયણમાં જ કહ્યું છે:

યાવત્સ્થાસ્યન્તિ ગિરયઃ સરિતશ્ચ મહીતલે ।

તાવદ્ રામાયણકથા લોકેષુ પ્રચરિષ્યતિ ॥

રામાયણની સમીક્ષિત આવૃત્તિ

મુદ્રણકળા વિશ્વભરમાં છેલ્લી બે-ત્રણ સદીઓમાં જ અસ્તિત્વમાં આવી અને વ્યાપક પ્રચાર પામી છે. એ પૂર્વે દોઢેક હજાર વર્ષો સુધી ભારતમાં સાહિત્યનો પ્રચાર મોટે ભાગે લેખનકળા દ્વારા જ થયો છે. એથીયે પ્રાચીનકાળમાં તો તમામ સાહિત્ય કેવળ મુખપરંપરા દ્વારા જ સચવાતું હતું.

આપણે જોયું છે કે આખ્યાનકાવ્યનો ઉદભવ અને વિકાસ, એમાંથી વીરકાવ્યોરૂપે રામાયણ-મહાભારતનું નવસર્જન અને ત્યાર પછી કેટલીક સદીઓ સુધી તેમની જાળવણી કેવળ મુખપરંપરા દ્વારા જ થઈ છે. એ કાળમાં સૂતો, માગધો, કુશીલવો વગેરે નામોથી ઓળખાતા આખ્યાનકારોએ આ કાવ્યો જાળવ્યાં. આ પરંપરા મૌખિક હતી એટલે બોલાતી ભાષાની લાક્ષણિકતાઓ તેમજ ગવાતા છંદોની અસ્થિરતાઓનું પ્રતિબિંબ એમાં પડ્યું હશે જ. વ્યાકરણની મોકળાશ, સંધિની શિથિલતા, છંદનાં ચરણોનાં માપ અને પાદાન્ત શ્રુતિઓની અનિયમિતતા જેવાં લક્ષણો મૌખિક પરંપરાના પાઠમાં દેખાય તે સ્વાભાવિક હતું. એ મૌખિક પરંપરાને લીધે જ બંને વીરકાવ્યોમાં કેટલાંક પ્રક્ષેપો-પરિવર્તનો પણ થયાં હશે.

યાકોબીના મત પ્રમાણે ઈ.સ.ની પાંચમી-છઠ્ઠી સદી આસપાસ આ બંને વીરકાવ્યો લિખિત સ્વરૂપમાં મુકાયાં. મૌખિક પરંપરાના કાળ દરમિયાન એ કાવ્યોમાં જે લાક્ષણિકતાઓ વિકસી, જે સુધારા-વધારા, પ્રક્ષેપો-પરિવર્તનો થયાં તે બધાં એના લિખિત સ્વરૂપમાં પણ ઊતર્યાં જ હશે. ત્યાર પછી એ બંને વીરકાવ્યોની લિખિત તેમજ મૌખિક પરંપરાઓ સમાન્તર ચાલતી રહી અને ઘણી વાર પરસ્પર પ્રભાવ પણ પાડતી રહી.

આ બંને વીરકાવ્યો આપણા આખા દેશમાં અત્યંત લોકપ્રિય અને સંસ્કારપ્રેરક હતાં. કોઈ પણ ગ્રંથની જેટલી લોકપ્રિયતા વધારે તેટલી તેની નકલો વધારે થાય અને જેટલી નકલો વધારે તેટલી તેમાં સુધારાવધારાની શક્યતા પણ વધે. એ સમયે સાહિત્ય કાળો કે તાડપત્રો કે ભૂજપત્રો પર લખાતું, જળવાતું અને ઉત્તરોત્તર પેઢીઓને સોંપાતું. એક વાર લિખિત સ્વરૂપમાં મુકાયા પછી રામાયણ-મહાભારતની તો અસંખ્ય નકલો થઈ. અનેક સદીઓ દરમિયાન દેશભરમાં અસંખ્ય લહિયાઓએ બંને કાવ્યોની પોતાના પ્રદેશની લિપિઓમાં તેમજ દેવનાગરીમાં સેંકડો, બલકે હજારોની સંખ્યામાં નકલો કરી. બંને કાવ્યો કદમાં ખૂબ મોટાં છે, રામાયણના 24,000 શ્લોકો છે, મહાભારતના તો એક લાખ શ્લોકો છે, તેથી ઘણી વાર લહિયાઓ આખા કાવ્યની નહીં તો એકાદ કાંડ કે પર્વની પણ નકલ કરતા. આ બધા લહિયાઓ

સંસ્કૃત ભાષાના પંડિતો હોય એ જરૂરી કે સંભવિત નહોતું. ઘણે ભાગે તો સંસ્કૃતનો સાધારણ પરિચય ધરાવનારા અને શુદ્ધ અને સ્પષ્ટ લેખનવાળા લહિયાઓ જ આવો પરિશ્રમ કરતા.

આથી ‘આ બંને ગ્રંથોમાં સમય જતાં પાઠ-વિકૃતિઓ દાખલ થવા માંડી. શતકોના ગાળામાં હસ્તપ્રત-લેખકોને હાથે પદોમાં, ચરણોમાં, શ્લોકોમાં અને શ્લોકાવલીઓમાં પાઠ-પરિવર્તનો થતાં ચાલ્યાં. કોઈ સ્થળે વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ શુદ્ધિને ખાતર તો કોઈ સ્થળે છંદોયોજનાની દૃષ્ટિએ પાઠાંતરો યોજાવા લાગ્યાં; તેમ વર્ણનવિષયની દૃષ્ટિએ શક્ય અને સરસ લાગે તેવા ઉમેરાઓ પણ કરાતા રહ્યા.’ લહિયાઓને કથાનકમાં જ્યાં વિસંગતિઓ જણાઈ ત્યાં તે દૂર કરવા તેમણે અહીં તહીં વિગતો બદલી કે ઉમેરી, કથાનાં પાત્રો પાછળથી અવતારી ગણાવા લાગ્યાં તે દૃષ્ટિએ તેમાં ભક્તિપૂર્વક વર્ણનો-વિશેષણો પણ ઉમેર્યાં અને એમ આ કાવ્યોને ‘સુધારવાના’ પ્રયત્નો અનેક લહિયાઓએ સ્વતંત્રપણે, પોતપોતાની રીતે અનેક સદીઓના ગાળા દરમિયાન કર્યા.

આને કારણે કાવ્યોના મૂળ પાઠમાં અસંખ્ય પાઠભેદો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં. મૂળ પાઠ મેળવવાનો પ્રશ્ન ઊભો થયો અને આ બંને ગ્રંથોની સમીક્ષિત આવૃત્તિઓ તૈયાર કરાવી જોઈએ એવો મત ભારપૂર્વક વ્યક્ત થવા લાગ્યો.

1919માં પૂનાની ભાંડારકર ઓરિયેન્ટલ રિચર્સ ઇન્સ્ટિટ્યૂટે મહાભારતની સમીક્ષિત આવૃત્તિ તૈયાર કરવાનું કામ હાથ ધર્યું. ડૉ. વિષ્ણુ એસ. સુકથણકર આ કાર્યના મુખ્ય સંપાદક થયા. આદિપર્વની એમણે તૈયાર કરેલી સમીક્ષિત આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનારૂપે એમણે ‘પ્રોલેગોમેના’ નિબંધ લખ્યો અને એમાં તેમણે મહાભારતના સંદર્ભમાં હસ્તપ્રતોને આધારે મૂળ પાઠ સુધી પહોંચાડવાના કાર્યનું સ્વરૂપ, એની વિશાળતા, એની જટિલતા, એની મુશ્કેલીઓ, એની સંપાદનપદ્ધતિની વિશેષતાઓ વગેરેનો વિસ્તારથી સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપ્યો તેમજ મહાભારતનો સમીક્ષિત પાઠ નક્કી કરવા માટે એમણે સ્વીકારેલા નિયમોને ઝીણવટપૂર્વક સમજાવ્યા. ડૉ. સુકથણકરનો આ નિબંધ તથા આદિપર્વની પાઠસમીક્ષાનું એમનું કાર્ય રામાયણ

તથા અન્ય પુરાણોની સમીક્ષિત વાચના તૈયાર કરવાના કામમાં માર્ગદર્શક ઉદાહરણરૂપ બની રહ્યાં.

એમાંથી પ્રેરણા લઈને વડોદરાની મ.સ.યુનિવર્સિટીએ 1951માં પોતાના પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિરમાં રામાયણ વિભાગ સ્થાપ્યો અને પ્રો. ગોવિંદલાલ હ. ભટ્ટને તેના મુખ્ય સંપાદક અને અધ્યક્ષ નીમ્યા. (1965માં તેઓનું અવસાન થયું, પછી ડૉ. યુ.પી.શાહે એ સ્થાન સંભાળ્યું હતું.) શ્રી ભટ્ટે ત્રણેક વર્ષ પૂર્વતૈયારીઓ કરી, દેશવિદેશમાંથી રામાયણ અંગેની સામગ્રી, જુદી જુદી લિપિઓમાં લખાયેલી અનેક હસ્તપ્રતો કે તેને અંગેની માહિતી, તેની નકલો કે ફોટોકોપી તેમજ અન્ય સમર્થનાત્મક સામગ્રી એકઠી કરી, જાતે પૂના જઈ મહાભારતની સમીક્ષિત વાચના અંગેની કામગીરીનો પ્રત્યક્ષ પરિચય મેળવ્યો; પછી 1954માં ગુડી પડવાના દિવસે મ.સ.યુનિવર્સિટીના વાઈસ-ચેન્સેલર શ્રીમતી હંસાબેન મહેતાએ સંકલનપત્રમાં બાલકાંડનો પહેલો શ્લોક લખીને રામાયણ વિભાગની પાઠસંકલનની કામગીરીનો વિધિસર આરંભ કર્યો. 1960માં ગુડી પડવાના દિવસે પ્રો. ભટ્ટ સંપાદિત બાલકાંડની સમીક્ષિત આવૃત્તિના ગ્રંથનું પ્રકાશન થયું. ઝડપથી ડૉ. પરશુરામ લક્ષ્મણ વૈદ્ય સંપાદિત અયોધ્યાકાંડ, પ્રો. પ્રહ્લાદ સી. દિવાનજી સંપાદિત અરણ્યકાંડ, આચાર્ય ડોલરરાય માંકડ સંપાદિત કિષ્કિન્ધાકાંડ, પ્રો. ગૌરીપ્રસાદ ઝાલા સંપાદિત સુંદરકાંડ તેમજ ડૉ. પરશુરામ વૈદ્ય સંપાદિત યુદ્ધકાંડનાં પ્રકાશનો થતાં ગયાં. છેલ્લે ડૉ. ઉમાકાન્ત પ્રેમાનંદ શાહ સંપાદિત ઉત્તરકાંડનું પ્રકાશન 1975માં થયું.

રામાયણની સમીક્ષિત આવૃત્તિ તૈયાર કરવાના કાર્યની વિશાળતા તથા મુશ્કેલીઓનો ખ્યાલ પ્રો. ભટ્ટે બાલકાંડની પ્રસ્તાવનામાં આપેલી માહિતી ઉપરથી આવે છે. રામાયણ વિભાગે હસ્તપ્રતો મેળવવા જે સર્વેક્ષણ કર્યું તેમાંથી જણાયું કે દેશવિદેશમાં સમગ્ર રામાયણ કે તેના અમુક અંશોની હસ્તપ્રતોની સંખ્યા બે હજારથી પણ વધારે છે. સમીક્ષિત આવૃત્તિના કાર્ય માટે મોટી સંખ્યામાં હસ્તપ્રતો મેળવી પછી તેમાંથી લિપિની દૃષ્ટિએ, પ્રાચીનતાની દૃષ્ટિએ તથા શુદ્ધિની દૃષ્ટિએ 86 હસ્તપ્રતો બાલકાંડના સંપાદન માટે પસંદ

કરવામાં આવી. તેમાં કાશ્મીરની શારદા લિપિની 1, નેપાળની નેવારી લિપિની 2, મૈથિલીની 3, બંગાળીની 4, દેવનાગરીની 45, તેલુગુની છ, કન્નડની 1, નન્દિનાગરીની 3, ગ્રંથની 10 અને મલયાલમની 9 પ્રતો હતી. (આ બધી પ્રતોમાં સૌથી પ્રાચીન પ્રત નેપાળના કાઠમંડુના બીર ગ્રંથાલયમાં સચવાયેલી સંવત 1076 એટલે કે ઈ.સ. 1020ની નેવારી લિપિની પ્રત છે. દુર્ભાગ્યે તે ખંડિત દશામાં છે.) આ પ્રતોની પણ ફરી ચકાસણી કરાઈ. કેટલીક પ્રતો બીજી અમુક પ્રતો સાથે સમાનતા ધરાવતી અને તેથી કશા સ્વતંત્ર મૂલ્ય વિનાની હતી તેને પડતી મુકાઈ; કન્નડ અને નન્દિનાગરીની પ્રતો પણ સામાન્યપણે તેલુગુ પ્રતોને મળતી જ હતી તેથી તે છોડી દેવાઈ અને અંતે વ્યાપક દૃષ્ટિએ તથા શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ માત્ર 37 પ્રતો બાલકાંડના સંપાદન માટે ઉપયોગમાં લેવાઈ. એમાં શારદાની 1, નેવારીની 2, મૈથિલીની 3, બંગાળીની 4, દેવનાગરીની 15, તેલુગુની 3, ગ્રંથની 4 અને મલયાલમની 4 પ્રતો હતી. (આમાં દેવનાગરી લિપિની પ્રતો ઘણી મોટી સંખ્યામાં છે તેનું કારણ એ કે દેવનાગરી લિપિ ભારતના બધા જ પ્રદેશોમાં પ્રચલિત હતી. તેથી ઘણી વાર દેવનાગરી પ્રત પ્રાદેશિક લિપિવાળી પ્રતો સાથે સંબંધ ધરાવતી હોય કે પ્રાદેશિક પાઠ પરંપરાને અનુસરતી હોય એમ પણ બન્યું છે.)

સમીક્ષિત પાઠનો નિર્ણય કરવા માટે આ 37 પ્રતોમાં મળતાં પાઠંતરો ઉપરાંત રામાયણનાં ઉત્તરની તિલકટીકા, તથા દક્ષિણના રામાનુજ (આશરે 1400 ઈસવી), મહેશ્વરતીર્થ, ગોવિંદરાજ, કતકયોગીન્દ્ર જેવા ટીકાકારોએ સ્વીકારેલાં પાઠંતરોનો પણ વિચાર કરવામાં આવ્યો. તદ્દુપરાંત કેટલીક સમર્થનાત્મક સામગ્રી - જેવી કે કાલિદાસના રઘુવંશમાં સર્ગ 11-15માં આવતી રામાયણકથા, મહાભારતના આરણ્યકપર્વમાં મળતું રામોપાખ્યાન, ક્ષેમેન્દ્રની રામાયણમંજરી, હરિવંશ તથા વિષ્ણુપુરાણ, અગ્નિપુરાણ જેવાં પુરાણોમાં મળતાં રામાયણકથાનાં સ્વરૂપો-વર્ગેરેનો પણ યોગ્ય ઉપયોગ કરાયો અને આ બધાને આધારે બાલકાંડની સમીક્ષિત આવૃત્તિ તૈયાર કરાઈ. સમીક્ષિત આવૃત્તિના પ્રકાશિત થયેલા ગ્રંથમાં પૃષ્ઠોના ઉપલા ભાગમાં આ બધી સામગ્રીના અભ્યાસ-તોલન-સંકલન પરથી સંપાદકે નિશ્ચિત કરેલો

મૂળ પાઠ અપાય છે તથા તેની નીચે જ તે જ પાને તે તે શ્લોકોનાં વિવિધ પ્રતોમાં તથા ટીકાકારોની કે અન્ય સામગ્રીઓમાં મળતાં પાઠાન્તરોની સંપૂર્ણ પાઠસામગ્રી સંક્ષેપમાં આપવામાં આવે છે.

લિપિને ધોરણે રામાયણની પાઠપરંપરાને બે મુખ્ય વિભાગમાં વહેંચી શકાય: ઉત્તરની પરંપરા અને દક્ષિણની પરંપરા. ઉત્તરની પરંપરામાં ત્રણ પેટા વિભાગો અથવા શાખાઓ અથવા વાચનાઓ મળે છે: (1) ઉત્તર પૂર્વની અથવા ગૌડીય શાખા. એમાં નેવારી, મૈથિલી અને બંગાળી લિપિમાં લખાયેલી પ્રતોનો સમાવેશ થાય છે. (2) ઉત્તર પશ્ચિમ શાખા. એમાં કાશ્મીરની શારદા લિપિમાં લખાયેલી પ્રતોનો સમાવેશ થાય છે. (3) પશ્ચિમ શાખા, જેમાં રાજસ્થાન-ગુજરાતમાં લખાયેલી દેવનાગરી પ્રતોનો સમાવેશ થાય છે. (ઉત્તરપૂર્વ અને ઉત્તરપશ્ચિમની શાખાઓમાં તે તે પ્રાદેશિક પાઠપરંપરાને અનુસરતી દેવનાગરી પ્રતોનો પણ સમાવેશ સમજી લેવાનો છે.) દક્ષિણની પરંપરાની પણ ત્રણ શાખાઓ કે વાચનાઓ મળે છે: (1) તેલુગુ, (2) ગ્રન્થ અને (3) મલયાલમ. (એમાં પણ તે પ્રદેશની દેવનાગરી પ્રતોનો સમાવેશ સમજી લેવાનો છે.)

રામાયણના સમીક્ષિત સંપાદનના કાર્યને માટે આ વર્ગીકરણ સ્વીકારાયું છે. ગૌડીય, ઉત્તર પશ્ચિમી અને પશ્ચિમી એ ત્રણે શાખાઓના મૂળમાં એક પાઠપરંપરા હોવાનો સંભવ છે જેને આપણે ઉત્તરની પરંપરા તરીકે ઓળખાવી છે. તે જ રીતે તેલુગુ, ગ્રન્થ અને મલયાલમ શાખાઓમાં અવાન્તર-ભેદો હોવા છતાં એ ત્રણેના મૂળમાં એક સમાન પાઠપરંપરા હોવાનો સંભવ છે, જેને આપણે દક્ષિણની પરંપરા તરીકે ઓળખાવી છે.

આ સદીના આરંભે યાકોબીએ રામાયણની (1) દક્ષિણની, (2) ગૌડીય અને (3) ઉત્તર પશ્ચિમની એ ત્રણ પાઠપરંપરાઓનું તુલનાત્મક પરીક્ષણ કરીને એ ત્રણેના પરસ્પર ભેદો આ રીતે બતાવ્યા હતા: (1) દરેક પાઠપરંપરા સમાન શ્લોકોની બાબતમાં બાકીની બંને કે એક પરંપરા કરતાં અનેકવાર જુદી પડે છે. (2) માત્ર શ્લોકો જ નહીં, વધારે લાંબા ખંડો કે સર્ગો પણ ઘણી વાર આ ત્રણમાંથી ગમે તે એક કે બે જ પરંપરાઓમાં મળતા હોય છે (ત્રણેમાં સમાન

નથી હોતા). (3) કેટલીક વાર શ્લોકોના ક્રમ પણ આ ત્રણે પરંપરાઓમાં બદલાતા હોય છે.

આવા ભેદોનો વિગતવાર અભ્યાસ કરીને ડૉ. યાકોબીએ તારવ્યું હતું કે ત્રણે પરંપરામાં દેખાતા ભેદો કરતાં ત્રણેમાં દેખાતી સમાનતાઓનું મહત્ત્વ ઘણું વધારે છે; આવી સમાનતા સૂચવે છે કે આ બધી ભિન્ન-ભિન્ન પરંપરાઓનું કોઈક એક જ મૂળ હોવું જોઈએ. એ મૂળ પાઠમાં પહેલવહેલી મૌખિક પરંપરાના કાળ દરમિયાન થયેલા સુધારાવધારાઓ લેખિત સ્વરૂપમાં મુકાયા હશે અને એ બધા સુધારા તથા શૈલીલક્ષણો પાછળની લેખિત પરંપરાના કાળમાં સચવાઈ રહ્યા હશે.

પ્રો. ગોવિન્દલાલ ભટ્ટે પણ તારવ્યું છે કે “ઉત્તર અને દક્ષિણની બે પરંપરાઓ વચ્ચે ભિન્નતા હોવા છતાં એ બન્નેના પોતમાં એક અભિન્ન પાઠ રહ્યો છે એમ જાણી શકાય છે. એ મૂળ રામાયણનો પાઠ પુનઃ હસ્તગત કરવાના હેતુથી આ (સમીક્ષિત આવૃત્તિ તૈયાર કરવાની) પ્રવૃત્તિ હાથ ધરાઈ છે.”

બીજું મહત્ત્વનું તારણ પ્રો. ભટ્ટે એ આપ્યું છે કે ઉત્તરની ત્રણે વાચનાઓમાં પરસ્પર ભિન્નતા દેખાય છે, જ્યારે દક્ષિણની ત્રણે વાચનાઓમાં, પડતી મુકાયેલી કન્નડ અને નન્દિનાગરી લિપિની પ્રતોમાં તેમજ રામાનુજ આદિ ટીકાકારોએ સ્વીકારેલા પાઠોમાં ઘણે મોટા ભાગે એકસૂત્રતા જળવાયેલી દેખાય છે. સરવાળે દક્ષિણની આખી પરંપરામાં રામાયણના પાઠની એકસૂત્રતા જળવાયેલી છે.

યાકોબીએ ત્રણ પાઠપરંપરાઓની તુલના કરીને તારવ્યું હતું કે દક્ષિણાત્ય પાઠ ગૌડીય અને ઉત્તર પશ્ચિમ પાઠ કરતાં કેટલેય સ્થળે વધારે પ્રાચીન છે અને ઉત્તરની પરંપરાની શાખાઓમાં જે પાઠભેદો દેખાય છે તેનાં કારણો શોધવાં મુશ્કેલ નથી. રામાયણના કાંડોનું જેમ જેમ સંપાદન થતું ગયું તેમ તેમ યાકોબીના અભિપ્રાયનું સમર્થન થતું ગયું છે. એક તો આપણે ઉપર જોયું તેમ આખી દક્ષિણાત્ય પરંપરા ઘણે અંશે મૂલગત રીતે સમાન રહી છે. જુદી જુદી શાખાઓમાં કે હસ્તપ્રતોમાં પાઠાન્તરો-રૂપાંતરો-પ્રક્ષેપો થયાં હોવા છતાં એ બધાંની પાછળ સમાન પાઠપરંપરાનું અસ્તિત્વ વરતાય છે, જ્યારે ઉત્તરની

પરંપરામાં તો ત્રણ સ્વતંત્ર શાખાઓનો સ્વીકાર કરવો જ પડે છે. બીજું, “ઉત્તર પરંપરાના આ પ્રવાહોમાં એક લક્ષણ સ્પષ્ટ રીતે નજરે આવે છે: તે એ છે કે ઉત્તર પરંપરાના પાઠભેદો અને પાઠાન્તરો ઘણા મોટા ભાગે શુદ્ધીકરણ (Correction), સરલીકરણ (Simplification), પરિમાર્જના (refinement), બૃહણ (amplification) વગેરે પ્રક્રિયામાંથી ઉદ્ભવતા હોય એમ દેખાય છે. બીજી રીતે આ જ વાત કરીએ તો દક્ષિણાત્ય પાઠપરંપરા વધારે પ્રાચીન છે. અર્થાત્ તેમાં પાણિનીયવ્યાકરણની દષ્ટિએ પરસ્મૈપદ-આત્મનેપદની અનિયમિતતા, પ્રાથમિકદ્વૈતીયિક પ્રત્યયોની સંકીર્ણતા, ઘસ્તન ભૂતકાળ અને અઘતન ભૂતકાળના રૂપોમાં અકાર વિનાના પ્રયોગો (Augmentless forms of the Imperfect and Aorist tenses), કારકવિભક્તિઓની સ્થળભેળ, સંધિનિયમોનું શૈથિલ્ય, સન્ત્યભાવ (hiatus), બેવડી સંધિ (double crasis), છંદોયોજનામાં વૈવિધ્ય, છન્દોનુસાર શ્રુતિનું લઘુકરણ-ગુરુકરણ વગેરે લક્ષણો દેખાય છે.” ભાષા તથા છંદની આ અનિયમિતતા તો મૌખિક પરંપરાના મૂળ પાઠનું લક્ષણ છે અને એ મૂળ પાઠ મેળવવાનું સમીક્ષિત આવૃત્તિનું લક્ષ્ય છે. “આ પરિસ્થિતિમાં રામાયણના સમીક્ષિત સંપાદનમાં દક્ષિણાત્ય પરંપરાને પ્રાચીન ગણીને તેના અનુસંધાનમાં પાઠયોજનાની પ્રવૃત્તિ કરાઈ છે. એ સ્પષ્ટ રીતે જ શાસ્ત્રીય અને યોગ્ય ગણાય.” તેથી “ઉદ્દેશ્ય અને દક્ષિણાત્ય પરંપરાઓ વચ્ચે ભેદ હોય ત્યાં સામાન્ય નિયમ તરીકે દક્ષિણાત્ય પાઠ સ્વીકારવાનો સિદ્ધાન્ત અનુસરાયો છે.”

પ્રો. ભટ્ટે તેમની પ્રસ્તાવનાને અંતે સમીક્ષિત પાઠ નક્કી કરવા માટે એમણે સ્વીકારેલા સિદ્ધાંતોનો નિર્દેશ કર્યો છે તે પણ અહીં જોવા જોઈએ.

1. એક પાયાનો નિયમ એ છે કે રામાયણનો સમીક્ષિત પાઠ નક્કી કરવા માટેનો આધાર કેવળ હસ્તપ્રતો જ છે; ઉચ્ચતર વિવેચના અહીં વચ્ચે લાવવામાં આવી નથી, તેમજ પાઠનિર્ણયમાં અંગત રાગદ્વેષને અળગા રાખવામાં આવ્યા છે.
2. ઉત્તર અને દક્ષિણ બંને પરંપરાઓ સંમત હોય, તો તે પાઠ સ્વીકારવો.
3. ઉત્તર અને દક્ષિણની પરંપરાઓ જુદી પડે ત્યાં

દક્ષિણની પરંપરાના પાઠનું મૂલ્ય ઊંચું ગણવું, કેમ કે દક્ષિણ પરંપરા વધારે પ્રાચીન પાઠ જાળવતી જણાય છે, પરંતુ જો ઉત્તર અને દક્ષિણની પરંપરા જુદી પડે અને દક્ષિણનો પાઠ સંદર્ભમાં અયોગ્ય કે અસંગત હોય તો ઉત્તર પરંપરાનો પાઠ સ્વીકારવો.

4. જ્યારે બંને પરંપરાઓમાં કે બેમાંથી ગમે તે એકમાં પણ અમુક અંશ પડતો મુકાયો હોય ત્યારે એ અંશ શંકાસ્પદ છે તેથી ન સ્વીકારવો.
5. જ્યારે કોઈ અંશ ઉત્તરની કે દક્ષિણની કોઈ પણ શાખામાં છોડી દેવાયો હોય અને સંદર્ભની દષ્ટિએ જરૂરી ન હોય ત્યારે એ અંશને પડતો મૂકવો.
6. જ્યારે કોઈ અંશ આખી શાખામાં નહિ તો પણ ઘણી હસ્તપ્રતોમાં પડતો મુકાયો હોય અને આવી હસ્તપ્રતો પરસ્પર ગાઢ સંબંધ ન ધરાવતી હોય, કે એમનો એકબીજી પર પ્રભાવ પડેલો ન જણાતો હોય તો એવા અંશને દ્વૈતીયિક અથવા પ્રક્ષિપ્ત ગણીને પડતો મૂકવો.
7. જ્યારે બંને પરંપરાઓના પુરાવાઓનું સરખું જ ગૌરવ હોય અને બંને વચ્ચે નિર્ણય ન થઈ શકતો હોય ત્યારે એટલા અનિર્ણિત અંશ નીચે તરંગરેખા પ્રયોજવી.
8. પાઠસુધાર શક્ય હોય ત્યાં સુધી ટાળવો. પાઠસુધારને બદલે શક્ય હોય ત્યાં અર્થઘટનને મહત્ત્વ આપવું.

આ સિદ્ધાંતોને અનુસરીને વિદ્વાન સંપાદકોએ હસ્તપ્રતોની તથા અન્ય સમર્થનાત્મક સામગ્રીના વિશાળ પુરાવાઓનો સૂક્ષ્મ, તટસ્થ અને તુલનાત્મક અભ્યાસ કરીને, તેને પરિણામે મૂળ કાવ્યનો જે સંભવિત પાઠ તારવ્યો તે રામાયણની સમીક્ષિત વાચના, સમીક્ષિત આવૃત્તિ. વડોદરાની મ.સ.યુનિવર્સિટી સાથે સંલગ્ન સંશોધનસંસ્થા પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરે આ સદીના આખા ત્રીજા ચરણમાં ભગીરથ પુરુષાર્થ વડે આ કાર્ય પાર પાડ્યું. આ કાર્યે આ સંસ્થાને વિશ્વભરમાં વિદ્વાનોનો આદર તથા ભારે પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરાવી છે.

(સૌજન્ય: રામાયણ/રાજેન્દ્ર નાણાવટી. ગાંધીનગર. સંસ્કૃત સાહિત્ય અકાદમી, 1998; (ભારત સ્વાતંત્ર્ય સુવર્ણ જયંતી સંસ્કૃત શ્રેણી; પ્રધાન સંપા. ડૉ. ગૌતમ પટેલ) પૃ.14-15, 55-63.)

સંસ્થા સમાચાર

યુનિવર્સિટી / કોલેજ વિભાગ

શ્રી અરવિંદ સાધના શિબિર

■ બી. પી. કોલેજ ઓફ બિઝનેસ એડમિનિસ્ટ્રેશન, ગાંધીનગરના ૬૧ વિદ્યાર્થીઓ શ્રી અરવિંદ સાધના કેન્દ્ર, ગાંધીનગરના નિમંત્રણથી તા. ૬ ફેબ્રુઆરીના રોજ શિબિરમાં જોડાયા હતા. વિદ્યાર્થીઓને અરવિંદ અને શ્રી માતાજી વિષયક સાહિત્ય નિઃશુલ્ક આપવામાં આવ્યું હતું, તેમજ શ્રી અરવિંદ સાધના કેન્દ્રના ડૉ. જ્યોતિબેન થાનકીએ શ્રી અરવિંદ, શ્રી માતાજી, ઓરોવિલ્લ-માતૃ મંદિર તેમજ પોલિડેરી આશ્રમ વિશે તલસ્પર્શી માર્ગદર્શન આપ્યું હતું.

ઇન્ટર્નશિપ કાર્યક્રમ

■ એસ. એસ. પટેલ કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન અને આર. એચ. પટેલ ઇંગ્લિશ મીડિયમ બી.એડ. કોલેજના તાલીમાર્થીઓ માટે પ્રાયોગિક કાર્યના ભાગરૂપે ૪ માસનો ઇન્ટર્નશિપ કાર્યક્રમ વિવિધ શાળાઓમાં ચાલી રહ્યો છે. આ અંતર્ગત કોલેજના અધ્યાપકો દ્વારા ૪૦ જેટલી શાળાઓની મુલાકાત લઈ આચાર્યશ્રી અને મેન્ટર શિક્ષક પાસેથી વિદ્યાર્થીઓની કામગીરી અંગે માહિતી મેળવી હતી. જે તાલીમાર્થીઓ દૂરની શાળાઓમાં ઇન્ટર્નશિપ કરી રહ્યા છે તેમના વિશે ઝૂમ મીટિંગ કરી જાણકારી મેળવવામાં આવી હતી.

પુસ્તક પરબ

■ ફેકલ્ટી ઓફ એજ્યુકેશન અને શ્રી મોહનલાલ પટેલ સાહિત્ય વર્તુળના ઉપક્રમે પૂ. શ્રી માણેકલાલ એમ. પટેલ સાહેબની પુણ્યતિથિ પ્રસંગે તા. ૧૨/૦૧/૨૪ના રોજ પુસ્તક પરબ કાર્યક્રમનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. જેમાં સર્વ વિદ્યાલય કેળવણી મંડળની વિવિધ શાળાઓ અને કોલેજોમાંથી ઉપસ્થિત રહેલા વિદ્યાર્થીઓને ગ્રંથપાલશ્રી સુરજીતભાઈ વાઘેલા અને શ્રી દક્ષાબેન પટેલે વિવિધ વિષયોનાં પુસ્તકો, સામયિકો વગેરેનું વાંચન કરવાથી તેમજ શાળા/કોલેજ/ સાર્વજનિક ગ્રંથાલયોની નિયમિત મુલાકાત લેવાથી થતા ફાયદાઓ વિશે સમજાવ્યા હતા.

■ રાષ્ટ્રના ૭૫મા પ્રજાસત્તાકપર્વ (તા. ૨૬ જાન્યુઆરી, ૨૦૨૪)ની ઊજવણી સર્વ વિદ્યાલય કેળવણી મંડળ, ગાંધીનગર શાખાના પ્રમુખશ્રી મને દાતાશ્રી વિષ્ણુભાઈ પી. પટેલના મુખ્ય મહેમાનપદે મંડળ સંચાલિત ગાંધીનગરની શાળા/કોલેજો અને યુનિવર્સિટીના સંયુક્ત ઉપક્રમે એમ. બી. પટેલ ઇંગ્લિશ મીડિયમ સેકન્ડરી એન્ડ હાયર સેકન્ડરી સ્કૂલ તથા શ્રી અશ્વિનભાઈ એ. પટેલ કોમર્સ કોલેજના યજમાનપદે સેક્ટર-૨૩માં સ્થિત કડી કેમ્પસમાં કરવામાં આવી હતી. સન્માનનીય મુખ્ય મહેમાન શ્રી વિષ્ણુભાઈ પી. પટેલે ધ્વજવંદન કરાવ્યા બાદ પ્રજાસત્તાકપર્વની હાર્દિક શુભેચ્છાઓ પાઠવીને તેમજ આપણા બંધારણના ઘડવૈયાઓનું સાદર સ્મરણ કરવાની સાથે મંડળ સંચાલિત શાળા/કોલેજોના વિકાસમાં મહત્ત્વપૂર્ણ યોગદાન આપનાર સર્વશ્રી પૂ. દાસકાકા, પૂ. વકીલ ધનાભાઈ પટેલ, પૂ. માણેકલાલ સાહેબ અને પૂ. ડૉ. કનુભાઈ પટેલનાં સેવાભાવના અને કર્તવ્યનિષ્ઠાની યાદ તાજી કરીને આ સૌને અભિવંદના પાઠવી હતી. પ્રસંગોચિત ઉદ્બોધનમાં યુવાનોને રાષ્ટ્રની અણમોલ ધરોહર ગણાવીને વિકસિત ભારત માટે લક્ષ્યપ્રાપ્તિનો સંકલ્પ અનિવાર્ય ગણાવ્યો અને તેની પૂર્તિ માટે યુવાનોની ભૂમિકા મહત્ત્વપૂર્ણ ગણાવી હતી. વધુમાં વિદ્યાર્થીઓને સારો વિદ્યાભ્યાસ કરવા, સ્વચ્છતા અને પર્યાવરણની જાળવણી કરવા, ટ્રીફિકના નિયમોનું પાલન કરવા અપીલ કરવાની સાથે જ ઉમદા વ્યક્તિત્વ ઘડતર માટે મહાપુરુષોનાં જીવનચરિત્રોનું વાંચન કરવા શીખ આપી હતી. આ સમારોહમાં કડી સર્વ વિશ્વવિદ્યાલયનાં કાર્યકારી ડાયરેક્ટર અને એલ.ડી.આર.પી. એન્જિનિયરિંગ કોલેજના પ્રિ. ડૉ. ગાર્ગી રાજપરા, કુલસચિવ શ્રી એસ. કે. મંત્રાલા, કેમ્પસ ડાયરેક્ટર ડૉ. કેયૂર શાહ, પ્રિ. ડૉ. વિજ્ઞા ઓઝા, પ્રિ. અર્પિત કિશ્ચિયન ઉપરાંત વિવિધ શાળા/કોલેજોના પ્રિન્સિપાલશ્રીઓ/ડાયરેક્ટરશ્રીઓ, યુનિવર્સિટીના અધિકારીશ્રીઓ સહિત સમગ્ર સ્ટાફ, વિદ્યાર્થીઓ, નાગરિકો વગેરે મોટી સંખ્યામાં ઉપસ્થિત રહ્યાં હતાં. આ પ્રસંગે એમ. બી. પટેલ સેકન્ડરી એન્ડ

હાયર સેકન્ડરી સ્કૂલ અને એસ. વી. ઈંગ્લિશ મીડિયમનાં વિદ્યાર્થીઓએ બેન્ડની ફોરમેશની પ્રસ્તુતિ કરી હતી.

■ સર્વ વિદ્યાલય કેમ્પસ, કડીમાં મંડળના મંત્રીશ્રી ડૉ. રમણભાઈ પટેલના વરદહસ્તે ધ્વજવંદન કરાવવામાં આવ્યું હતું. આ પ્રસંગે NCC અને NSS યુનિટો દ્વારા પરેડ યોજાયા બાદ રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ વિવિધ રમતગમત તથા કલાનાં ક્ષેત્રોમાં વિજેતા બનનાર વિદ્યાર્થીઓનું સન્માન કરવામાં આવ્યું હતું. મંડળના ચેરમેનશ્રી વલ્લભભાઈ પટેલે પ્રસંગોચિત ઉદ્બોધનમાં જણાવ્યું હતું કે આવનાર સમય ટેક્ નોલોજીનો છે, ભવિષ્યમાં મનુષ્યનું કામકાજ AI દ્વારા કરાશે, જેથી દરેક વ્યક્તિ ટેક્ નોલોજીનો ઉપયોગ કરી આગળ વધે. તિરંગાયાત્રા થકી રાષ્ટ્ર ભક્તિ ઉજાગર કરવા માટે વિદ્યાર્થીઓને અભિનંદન આપીને પ્રજાસત્તાક પર્વ નિમિત્તે વિદ્યાર્થીઓની શૈક્ષણિક કારકિર્દી ઉજવવા બની રહે તે માટે શુભેચ્છાઓ પાઠવી હતી. આ મહોત્સવમાં ક.પા. કે.ઉ.મં.ના પ્રમુખશ્રી ડૉ. મણિભાઈ એસ. પટેલ, સંસ્થાના સર્વે મંત્રીશ્રીઓ, આમંત્રિત મહેમાનશ્રીઓ, કડીના નાગરિકો, સર્વ વિદ્યાલયનો સમગ્ર સ્ટાફ, વિદ્યાર્થીઓ વગેરે ઉપસ્થિત રહ્યાં હતા

ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થી સંમેલન

■ બી. પી. કોલેજ ઓફ બિઝનેસ એડમિનિસ્ટ્રેશનના ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થીઓના સ્નેહમિલનનું આયોજન તા. ૭ ફેબ્રુઆરી, ૨૦૨૪ના રોજ કરવામાં આવ્યું હતું, જેમાં ૧૭૫ જેટલા વિદ્યાર્થીઓ હાજર રહ્યા હતા. આ પ્રસંગે ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થીઓ માટે બિઝનેસ ફોરમની પણ રચના કરવામાં આવી હતી, જેના અનુસંધાને ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થીઓને ૧૦ સ્ટોલ બનાવી આપવામાં આવ્યા હતા. ઉપાચાર્ય ડૉ. જયેશ તન્નાએ સ્વાગત પ્રવચનમાં કડી સર્વ વિશ્વવિદ્યાલય તેમજ કોલેજની સ્થાપનાથી લઈ આજ સુધીની સિદ્ધિઓ વગેરે વિશે વાત કરી હતી.

યુવા દિવસ

■ બી. પી. કોલેજ ઓફ બિઝનેસ એડમિનિસ્ટ્રેશન, ગાંધીનગરના રાષ્ટ્રીય સેવા યોજનાના ઉપક્રમે સ્વામી વિવેકાનંદની જન્મજયંતી એટલે કે રાષ્ટ્રીય યુવા દિવસ અને કડી સર્વ વિશ્વવિદ્યાલયના શિલ્પી માનનીય માણેકલાલ સાહેબની પુણ્યતિથિના ઉપલક્ષ્યમાં યુવા દિવસ ઉજવણીના કાર્યક્રમનું આયોજન કરવામાં આવ્યું

હતું, જેમાં NSSના સ્વયંસેવકો સહિત કોલેજના ૨૫૦ વિદ્યાર્થીઓ જોડાયા હતા. ૨૭ વિદ્યાર્થીઓએ સ્વામી વિવેકાનંદ અને સ્વ. માણેકલાલ એમ., પટેલ સાહેબના જીવન અને કાર્યો વિશે પોતાના વિચારો રજૂ કર્યા હતા. આચાર્યશ્રી ડૉ. રમાકાન્ત પૃષ્ઠિએ સ્વામીજીનાં જીવનમૂલ્યોને આત્મસાત કરીને વ્યવહારમાં ઉતારવા, જ્યારે ઉપાચાર્યશ્રી ડૉ. જયેશ તન્નાએ હંમેશાં કર્તવ્યનિષ્ઠ બની કારકિર્દીમાં આગળ વધવા જણાવ્યું હતું.

રમતોત્સવ

■ એસ. વી. કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન અને સૂરજબા કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન, કડીમાં તા.૨૦/૦૧/૨૦૨૪ના રોજ રમતોત્સવનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. જેમાં ૧૫૨ જેટલા તાલીમાર્થીઓએ ભાગ લીધો હતો. આ રમતોત્સવને આચાર્યશ્રી ડૉ. ભાવિક એમ. શાહ દ્વારા મશાલ પ્રગટાવીને તથા તાલીમાર્થીઓ દ્વારા મશાલ માર્ય કરીને ખુલ્લો મુકવામાં આવ્યો હતો. રમતોત્સવમાં ફેરમ, ચેસ, બેડમિન્ટન્ટ, ૧૦૦ મીટર દોડ, ગોળાફેક, લીબું-ચમચી, કોથળાકૂદ, લાંબીકૂદ, ત્રિપગી દોડ, સ્લોસાઈકલિંગ, દોરડાકૂદ, રસ્સાખેંચ, જેવી સ્પર્ધાઓનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. વિજેતા તાલીમાર્થીઓને મેડલ તથા સર્ટિફિકેટ આપી પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવ્યાં હતાં.

રક્તદાન શિબિર

■ પૂજ્ય માણેકલાલ એમ. પટેલ સાહેબની ૮૫મી જન્મજયંતી નિમિત્તે સર્વ વિદ્યાલય, કડી તથા ગાંધીનગરનાં પરિસરોમાં છેલ્લાં ૧૩ વર્ષથી રક્તદાન શિબિરનું આયોજન કરવામાં આવે છે. રક્તદાન મહાદાનની ભાવના સાથે રાષ્ટ્રનાં જરૂરતમંદ નાગરિકોને સમયસર રક્ત મળી રહે તે હેતુથી યોજાયેલ ૧૩મી રક્તદાન શિબિરમાં કડી કેમ્પસ ખાતે ૮૩૮ અને ગાંધીનગર કેમ્પસ ખાતે ૫૬૪ થઈ કુલ ૧૫૦૩ રક્ત યુનિટો એકત્રિત કરવામાં આવી હતી. એકત્રિત કરેલ રક્ત યુનિટો માનવકલ્યાણ અર્થે રેડકોસ, અમદાવાદ, રેડકોસ, કલોલ અને સર્વોદય બ્લડબેંક ખાતે મોકલી આપવામાં આવી હતી. સર્વ વિદ્યાલય પરિવાર દ્વારા વર્ષ ૨૦૧૨થી ૨૦૨૪ સુધીમાં કુલ ૧૧૮૭૨ જેટલી રક્તની બોટલો એકત્રિત કરવામાં આવી છે. આ પ્રસંગે મંડળના ચેરમેનશ્રી વલ્લભભાઈ એમ. પટેલ, પ્રમુખશ્રી, ડૉ. મણિભાઈ પટેલ, મંત્રીશ્રીઓ ડૉ. જયંતીભાઈ

પટેલ, શ્રી ખોડભાઈ પટેલ, શ્રી જગદીશભાઈ પટેલ, શ્રી સંજયભાઈ પટેલ અને ભગીની સંસ્થાના સર્વ પ્રિન્સિપાલશ્રીઓએ રક્તદાનનું પ્રતીક એવા સફેદ અને લાલ ફુગાઓને ખુલ્લા આકાશમાં ઉડાડી દીપ પ્રાગટ્ય કર્યા બાદ રક્તદાતાઓને રક્ત યુનિટની બેગ આપી રક્તદાન શિબિરની શરૂઆત કરાવી હતી.

રાષ્ટ્રીય ગણિતદિવસ

■ ગણિતશાસ્ત્રી શ્રીનિવાસ રામાનુજનના જન્મદિવસ તા. ૨૨ ડિસેમ્બરને ભારતભરમાં રાષ્ટ્રીય ગણિત દિવસ તરીકે ઉજવવામાં આવે છે. આ નિમિત્તે એસ. વી. કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન, કડીના સ્ટ્રેલેશન ગ્રૂપના તાલીમાર્થીઓને ફાળવેલ શાળાના અધ્યાપકશ્રીઓના માર્ગદર્શન હેઠળ વિવિધ શાળાઓ, જેમ કે, બુડાસણ અને કુંડાળની ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળાઓ, કરણનગર, ધરમપુર માથાસુર અને સરસાવની ઉચ્ચ પ્રાથમિક તેમજ ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓમાં રાષ્ટ્રીય ગણિતદિવસની ઉજવણી કરવામાં આવી હતી. પ્રાર્થના કાર્યક્રમમાં રામાનુજનના જીવન પ્રસંગો જણાવ્યા બાદ દિવસ દરમિયાન રામાનુજન વિષયક ગણિત કાવ્યો, રામાનુજનનાં જીવન પર વક્તવ્યો, ચાર્ટ તૈયાર કરવા, બુલેટિન બોર્ડ સજાવવા, ક્વિઝ સ્પર્ધા, નાટકપ્રદર્શન, રામાનુજન જીવન-કવન વિશેની PPT તેમજ તેમનાં જીવનના ગાણિતિક પ્રસંગોનું ફિલ્મ નિદર્શન જેવા વિવિધ કાર્યક્રમો તાલીમાર્થીઓ દ્વારા યોજવામાં આવ્યા હતા. કાર્યક્રમનું આયોજન આચાર્યશ્રી ડૉ. ભાવિક એમ. શાહના માર્ગદર્શન તેમજ પ્રેરણા હેઠળ કરવામાં આવ્યું હતું.

વાઘબ્રંટ ગુજરાત સમિત

■ બી. પી. કોલેજ ઓફ બિઝનેસ એડમિનિસ્ટ્રેશનના ૧૫૦ જેટલા વિદ્યાર્થીઓએ ૧૧ જાન્યુઆરીના રોજ 'વાઈબ્રન્ટ ગુજરાત સમિટ'ની મુલાકાત લેતાં ગુજરાતના મુખ્યમંત્રી શ્રી ભૂપેન્દ્રભાઈ પટેલનું પ્રેરક વક્તવ્ય સાંભળવાનો અવસર પ્રાપ્ત થયો હતો, તેમજ સેમીકંડક્ટર વ્યવસાય બાબતે ગુજરાતમાં સંભાવનાઓ બાબતે ઉદ્યોગપતિઓના વિચાર-વિમર્શ જાણવા મળ્યા.

વુમન કેવલપમેન્ટ સેલ

■ વુમન કેવલપમેન્ટ સેલ, ગાંધીનગર દ્વારા વિદ્યાર્થીનીઓ અને વિદ્યાર્થીઓમાં પ્રવર્તતી અંધશ્રદ્ધા અને કુરૂઢિઓ વિશેની માન્યતાઓ દૂર કરવા માટે જાગૃતિ

અભિયાન કાર્યક્રમનું આયોજન તા. ૪ જાન્યુઆરીના રોજ બ્રહ્માણી કૃપા હોલ, સેક્ટર-૨૩, ગાંધીનગર ખાતે કરવામાં આવ્યું હતું, જેમાં ૩૦૦ જેટલાં વિદ્યાર્થીનીઓ અને વિદ્યાર્થીઓએ ભાગ લીધો હતો. નિસર્ગ કોમ્યુનિટી સાયન્સ સેન્ટર, ગાંધીનગરના મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી ડૉ. અનિલકુમાર પટેલ અને હાર્દિકભાઈ ભટ્ટે વિવિધ વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગો દ્વારા અંધશ્રદ્ધાનું નિર્મૂલન કર્યું હતું. આ પ્રસંગે WDCના ચેરપર્સન પ્રો. સુનીતાબેન લીલાણી, એજ્યુકેશન ફેકલ્ટીનાં ડીન પ્રો. વીણાબેન પટેલ વગેરે ઉપસ્થિત રહ્યાં હતાં.

વ્યાખ્યાન

■ ફેકલ્ટી ઓફ એજ્યુકેશન અને શ્રી મોહનલાલ પટેલ સાહિત્ય વર્તુળના ઉપક્રમે તા. ૮/૨/૨૪ના રોજ નાટકની વિભાવના અને નાટ્યકાર દલપતરામના શ્રેષ્ઠ નાટક 'મિથ્યાભિમાન' વિશેના વ્યાખ્યાનનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. સદર કાર્યક્રમમાં તજ્જ્ઞ તરીકે ચિલ્ડ્રન યુનિવર્સિટીના પ્રા. ડૉ. સંજયભાઈ પટેલે નાટક એટલે શું ? નાટકમાં કથાવસ્તુ, પાત્રાલેખનકલા, ભાષાશૈલી, સંવાદકલા કેવાં હોવાં જોઈએ તે વિશે અને તેના પરિપ્રેક્ષ્યમાં 'મિથ્યાભિમાન' વિશે વિશદ સમજ આપી હતી. આ કાર્યક્રમમાં સર્વ વિદ્યાલય કેળવણી મંડળની વિવિધ શાળાઓના ગુજરાતી વિષયના શિક્ષકો, કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ તેમજ ફેકલ્ટી ઓફ એજ્યુકેશનનાં ડીન પ્રો. વીણાબેન પટેલ ઉપસ્થિત રહ્યાં હતાં.

શિક્ષક સજ્જતા કાર્યશિબિર

■ એસ. વી. કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન અને સૂરજબા કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન, કડી દ્વારા ભાવિ શિક્ષકોના ઘડતર હેતુ તા. ૧૨ થી ૧૫ ફેબ્રુઆરી દરમિયાન Educate, Motivate, Innovate - Empowering Future Teachers' કાર્યક્રમનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું, જેમાં લાડોલના સી.આર.સી. શ્રી સંજયકુમાર બી. પટેલે 'રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ ૨૦૨૦ અને શાળા શિક્ષણના વર્તમાન પ્રવાહો', આર. સી. સરકારી કોમર્સ કોલેજના ડૉ. પાર્થ રશ્મિકાંત ભટ્ટે 'શિક્ષણનીતિ ૨૦૨૦ અને ભારતીય શિક્ષણનું ભવિષ્ય', ઊંઝા મહિલા બી.એડ. કોલેજના આચાર્યશ્રી ડૉ. આશિષ ઠાકરે 'શિક્ષણમાં ડ્રામેટિક આર્ટની મૂળભૂત બાબતો', સરકારી બી.એડ. કોલેજ, મેઘરજના પ્રા. ડૉ. દેવાંગ એન. મહેતાએ 'Resume

Writing અને ઇન્ટરવ્યૂ કૌશલ્યો', એ. જી. ટીચર્સ કોલેજના પ્રા. ડૉ. ગણપતભાઈ પટેલે દ્વારા 'શિક્ષણમાં ટેક નોલોજીકલ ટુલ્સના વિવિધ ઉપયોગો' અને મૈત્રી વિદ્યાપીઠ મહિલા કોલેજ, સુરેન્દ્રનગરના પ્રા. ડૉ. દુષ્યંત અલગોતર દ્વારા 'ટેટ-ટાટ શિક્ષક કારકિર્દીનો રાજ માર્ગ' વિશે વિસ્તૃત જાણકારી આપી હતી. કાર્યક્રમનું આયોજન અને સંકલન આચાર્ય ડૉ. ભાવિક એમ. શાહ દ્વારા કરવામાં આવ્યું હતું.

શૈક્ષણિક મુલાકાત

■ એસ. એસ. પટેલ કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન અને આર. એચ. પટેલ ઇંગ્લિશ મીડિયમ બી.એડ. કોલેજના તાલીમાર્થીઓએ ગાંધીનગર સ્થિત ઇન્દ્રોડાપાર્કની મુલાકાત લઈ નેચર પાર્ક, ડાયનાસોર મ્યુઝિયમ, સર્પ ઉદ્યાન, વિવિધ પક્ષીઓની પ્રજાતિઓ, વેલ માછલીનું હાડપીંજર, વિવિધ વનસ્પતિઓ, જીવોની જીવનશૈલી વગેરે વિશે માહિતી મેળવી હતી. વિદ્યાર્થીઓ સાથે પ્રા. ડૉ. વિભાબેન દ્વિવેદી અને ડૉ. કાજલબેન જોડાયાં હતાં.

સર્વ નેતૃત્વ

■ સર્વ નેતૃત્વના તાલીમાર્થીઓ માટે ફોલોઅપ સેશનનું આયોજન તા. ૧૨ ડિસેમ્બર, ૨૦૨૪ના રોજ બ્રહ્માણી કૃપા હોલ, સેક્ટર-૨૩ ખાતે યોજાયું, જેમાં ૨૦૦થી વધારે પૂર્વ - તાલીમાર્થીઓ જોડાયા હતા. વક્તા તરીકે દીપકભાઈ તેરૈયા અને ઉમાબેન તેરૈયા દ્વારા સારા વિચારો કેળવી સંતુષ્ટ અને પ્રસન્ન જીવન જીવવાનું માર્ગદર્શન આપવા ઉપરાંત રાજ્યના જુદા-જુદા વિસ્તારોમાં જઈ લોકોમાં મતદાન જાગૃતિ લાવવાનો પ્રયત્ન કરવા જણાવ્યું હતું.

■ સર્વ નેતૃત્વ ટીમના યુવાનો દ્વારા છેલ્લા ૯ વર્ષથી 'મિશન સેફ સ્કાય' કડી અને ગાંધીનગરમાં હાથ ધરવામાં આવે છે, જેમાં ઉત્તરાયણના દિવસોમાં પક્ષીઓ અને મનુષ્યોના જીવ જોખમમાં ન મુકાય એ માટે નક્કર પ્રયાસો કરવામાં આવે છે. આ વર્ષે નગરના વિવિધ જાહેર સ્થળોમાં જઈને રેલી, બેનરો તેમજ સૂત્રોચાર દ્વારા ચાંઈના દોરીનો ઉપયોગ ન કરવા અને પક્ષીઓને ઘાતક દોરીથી રક્ષણ આપવા માટે નાગરિકોને અપીલ કરવામાં આવી તથા નગરજનોને સવારે ૫ થી ૯ સાંજે ૫ થી ૭ પતંગ ન ઉડાડવા માટે વિનંતી કરવામાં આવી હતી.

■ વિશ્વમાં ભારતીય સંસ્કૃતિને ગૌરવવંતી કરનાર તેમજ વૈશ્વિક સ્તરે વિભિન્ન સમુદાયોના પ્રેરણાસ્ત્રોત એવા ભારતવર્ષની મહાનવિભૂતિ સ્વામી વિવેકાનંદની જન્મજયંતી એટલે કે 'રાષ્ટ્રીય યુવાદિવસ'ની તા. ૧૨ જાન્યુઆરીના રોજ સર્વ નેતૃત્વ ટીમ દ્વારા ઉજવણી કરવામાં આવી, જેમાં કે.એસ.વી.ની વિવિધ કોલેજોના વિદ્યાર્થીઓ જોડાયા હતા. કાર્યક્રમના પ્રારંભે સ્વ. શ્રી માણેકલાલ સાહેબની પુણ્યતિથિ નિમિત્તે તેમને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પણ કરવામાં આવી હતી. ત્યાર બાદ ડૉ. ધર્મેન્દ્ર પટેલ દ્વારા સ્વાગત પ્રવચન કરવામાં આવ્યું હતું. વક્તા તરીકે ઉપસ્થિત રામકૃષ્ણ મિશન, ગાંધીનગરના અધ્યક્ષ શ્રી રજનીકાન્ત ભટ્ટે યુવાનોને પ્રેરણા આપતા સ્વામી વિવેકાનંદના જીવન પ્રસંગો વર્ણવ્યા હતા સાથે સફળ જીવન માટે સારી આદતો કેળવી એકાગ્રતા, દેશપ્રેમ, નિઃસ્વાર્થ સેવા, એકતા, સર્વધર્મ સમભાવ જેવાં મૂલ્યો સાથે જીવન જીવવા તેમજ જગતનું કલ્યાણ એ જ સાચો ધર્મ વિશે પ્રેરણા પૂરી પાડી હતી. કાર્યક્રમના અંતે સ્વદેશી મંત્રના ઉચ્ચારણ સાથે પૂર્ણ અને વિકસિત ભારત બનાવવા દૃઢ સંકલ્પ લેવડાવામાં આવ્યો હતો, તેમજ સ્વામી વિવેકાનંદ વિશેનાં પુસ્તક અને પોસ્ટરનું નિઃશુલ્ક વિતરણ કરવામાં આવ્યું હતું.

■ કડી સર્વ વિશ્વવિદ્યાલયની ૧૮ કોલેજોના ૬૮ વિદ્યાર્થીઓ માટે તા. ૫થી ૯ ફેબ્રુઆરી, ૨૦૨૪ દરમિયાન ૮૫મી નિઃશુલ્ક સર્વ નેતૃત્વ શિબિર સર્વ વિદ્યાલય, કડી ખાતે યોજવામાં આવી, જેમાં જાણીતા કોર્પોરેટ મેનેજમેન્ટ ટ્રેનર સુરેશ પટેલે યુવાનોને જીવન ઉપયોગી તાલીમ આપી હતી, તેમજ આજનો યુવાન વિકસિત ભારત માટે કેવી રીતે પોતાનું યોગદાન આપી શકે છે તેનું માર્ગદર્શન પૂરું પાડ્યું હતું. અતિથિવક્તા મિસ વર્લ્ડ યોગીની પૂજા પટેલ અને રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા સન્માનિત નિષ્ઠાબેન ઠાકરે પ્રેરક વક્તવ્યો દ્વારા પ્રેરણા પૂરી પાડી હતી. શિબિરમાં વિવિધ વિષયો જેમ કે, હું કોણ છું? એક સંતાન, એક વિદ્યાર્થી અને એક નાગરિક તરીકે મારી શું જવાબદારી છે. તેની સમજ સાથે ખુશીપૂર્વક જીવન જીવવા માટેની સમજ અને માર્ગદર્શન પૂરું પાડવામાં આવ્યું હતું. તાલીમાર્થીઓને ઉવારસદ સ્થિત દિવ્યાંગ વિદ્યાર્થીઓ માટે કાર્યરત સદ્વિચાર પરિવાર સંસ્થાની મુલાકાત કરાવાઈ હતી.

ખેલ મહાકુંભ

■ શ્રીમતી આર. એન. પટેલ પ્રાથમિક શાળા, ગાંધીનગરના વિદ્યાર્થીઓએ ખેલ મહાકુંભ-૨૦૨૪માં ઝોન કક્ષાએ અંડર-૧૪ કબડ્ડી સ્પર્ધામાં ભાઈઓ તથા બહેનોની ટીમે પ્રથમ ક્રમ મેળવ્યો. કબડ્ડીની ભાઈઓની ટીમ જિલ્લાકક્ષાએ પ્રથમ ક્રમે વિજેતા થતાં રાજ્યકક્ષા માટે પસંદગી પામી, જ્યારે બોબોની ટીમ (ભાઈઓ) તૃતીય ક્રમે, વિજેતા થઈ. આ ઉપરાંત નીચેના વિદ્યાર્થીઓ જિલ્લાકક્ષાએ વિજેતા થતાં રાજ્યકક્ષા માટે પસંદગી પામ્યા છે : અન્ડર ૧૧ : મરાઠી માહી દિશાંતભાઈ (૫-એ) - લાંબીકૂદમાં દ્વિતીય; અન્ડર ૧૪ : લઢેર સુનિલ દશરથભાઈ (૮-ડી) - ૧૦૦ મીટર દોડમાં દ્વિતીય તથા ગોળા ફેંકમાં દ્વિતીય; યાદવ કુલદીપ રામવ્રજભાઈ (૮-સી) - લાંબીકૂદમાં પ્રથમ અને ઊંચીકૂદમાં પ્રથમ; પટેલ કુંજન અરવિંદભાઈ (૮-સી) ચક્રફેંકમાં દ્વિતીય; પટેલ સ્વર્ણ સંદીપભાઈ (૮-ડી) - ઊંચીકૂદમાં પ્રથમ તથા લાંબીકૂદમાં દ્વિતીય; ગોસ્વામી જેનીલ કુલદીપભાઈ (૮-એ) - ચક્રફેંકમાં દ્વિતીય.

■ શ્રી જે. બી. પ્રાથમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓ ખેલ મહાકુંભની નીચેની સ્પર્ધાઓમાં પ્રથમ નંબરે વિજેતા થયા : ઝોનકક્ષા : ૨૦૦ મીટર દોડ - પટેલ કલ્પ કનુભાઈ - (૮-ઈ) ૧૫૦૦ રૂપિયા પુરસ્કાર; યોગાસનો- વાઘેલા દેવર્ષ પ્રકાશભાઈ (૭-ઈ) ૧૫૦૦ રૂપિયા પુરસ્કાર; ૫૦ મીટર દોડ - પટેલ હિમ કિરીટકુમાર (૬-એ) ૧૫૦૦ રૂપિયા પુરસ્કાર. જિલ્લા કક્ષા : બારોટ શિવમ પ્રિતેશભાઈ (૮-સી) સ્કેટિંગ ૫૦૦૦ રૂપિયા પુરસ્કાર; ચૌહાણ યુવરાજ ભલાભાઈ (૮-સી) કરાટે ૫૦૦૦ રૂપિયા પુરસ્કાર.

પૂજ્ય છગનભા વિજયપત્ર રમતોત્સવ

■ શ્રીમતી આર. જી. કન્યા માધ્યમિક અને શ્રીમતી એસ. બી. પટેલ કન્યા ઉચ્ચ માધ્યમિક શાળા, એમ. બી. પટેલ પ્રાથમિક શાળા, શ્રીમતી આર. એન. પટેલ પ્રાથમિક શાળા, અને શ્રી જે. બી. પ્રાથમિક શાળામાં પૂજ્ય છગનભા વિજયપત્ર રમતોત્સવનું આયોજન શાળા સ્તરે ડિસેમ્બર માસ દરમિયાન કરવામાં આવ્યું હતું. વિવિધ રમતો, જેમકે દોડ, ગોળાફેંક, ચેંસ, બેડમિન્ટન, રાઇફલ શૂટિંગ, સ્કેટિંગ વગેરેમાં પ્રથમ, દ્વિતીય અને તૃતીય ક્રમે વિજેતા વિદ્યાર્થીઓને પ્રમાણપત્ર અને મેડલ એનામત કરી પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવ્યાં હતાં.

પૂજ્ય દાસકાકા શિયાળુ

રમતોત્સવ /યુવક મહોત્સવ

■ શ્રીમતી આર. જી. કન્યા માધ્યમિક અને શ્રીમતી એસ. બી. પટેલ કન્યા ઉચ્ચ માધ્યમિક શાળા, શ્રીમતી એમ. બી. પટેલ પ્રાથમિક શાળા અને શ્રીમતી આર. એન. પટેલ પ્રાથમિક શાળામાં ડિસેમ્બર-૨૩ અને જાન્યુઆરી ૨૪ દરમિયાન પૂજ્ય દાસકાકા શિયાળુ રમતોત્સવ અને યુવકમહોત્સવનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. આ પ્રસંગે વિવિધ રમતો, ઉપરાંત નૃત્ય, ગીત, એકપાત્રિય અભિનય, ચિત્ર, મેંદી, રંગોળી, વાનગી, કેશગૂંફન વગેરે જેવી સ્પર્ધાઓનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. પ્રથમ, દ્વિતીય અને તૃતીય ક્રમે વિજેતા વિદ્યાર્થીઓને પ્રમાણપત્ર તથા મેડલ આપી સન્માનિત કરવામાં આવ્યાં હતાં.

પ્રજાસત્તાકપર્વ

■ રાષ્ટ્રના ૭૫મા પ્રજાસત્તાકપર્વની ઉજવણી નિમિત્તે એસ. જી. ઈંગ્લિશ મીડિયમ પ્રાયમરી સ્કૂલ અને એસ. વી. ઈંગ્લિશ મીડિયમ પ્રાયમરી સ્કૂલમાં વિદ્યાર્થીઓ માટે વિવિધ રાષ્ટ્રીય નેતાઓ, જેમ કે, ગાંધીજી, સુભાષચંદ્ર બોઝ, ભગતસિંહ, રાણી લક્ષ્મીબાઈ વગેરેની વેશભૂષા અને વક્તૃત્વ, એમ. બી. પટેલ ઈંગ્લિશ મીડિયમમાં ધોરણ ૭-૮ના વિદ્યાર્થીઓ માટે રંગોળી અને ધોરણ ૧ થી ૪ના વિદ્યાર્થીઓ માટે વેશભૂષાની, શ્રીમતી આર. એન. પટેલ પ્રાથમિક શાળામાં ધોરણ-૨ના વિદ્યાર્થીઓ માટે રાષ્ટ્રધ્વજમાં રંગપૂરણીની અને શ્રી જે. બી. પ્રાથમિક શાળામાં ધોરણ-૩ના વિદ્યાર્થીઓ માટે રાષ્ટ્રધ્વજ બનાવવાની પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું.

ફૂડ ફેસ્ટિવલ

■ સર્વ વિદ્યાલય કન્યા છાત્રાલય (સેક્ટર-૨૩) દ્વારા છાત્રાલયમાં નિવાસ કરતી છાત્રાઓ માટે ફૂડ ફેસ્ટિવલ, ફેશન શો, બ્યૂટી શો, મેંદી વગેરે પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરવામાં આવતાં મંડળના ચેરમેન શ્રી વલ્લભભાઈ એમ. પટેલ અને સેવાનિવૃત્ત હોસ્ટેલ સુપરિટેન્ડેન્ટ કૌશલ્યાબેન પટેલે ઉપસ્થિત રહી છાત્રાઓને પ્રોત્સાહન પૂરું પાડ્યું હતું. વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેનાર છાત્રાઓને મહેમાનશ્રીઓના વરદહસ્તે પ્રમાણપત્ર એનાયત કરીને પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવી હતી.

બાલોત્સવ

■ શ્રી જે. બી. પ્રાથમિક શાળા, (તા. ૧૮ ડિસેમ્બર), શ્રીમતી એમ. બી. પટેલ પ્રાથમિક શાળા (તા. ૨૦ ડિસેમ્બર) અને શ્રીમતી આર. એન. પટેલ પ્રાથમિક શાળામાં (૫ જાન્યુઆરી)માં બાલોત્સવની ઉજવણી અંતર્ગત વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ, જેમ કે, ચિત્ર, મેંદી, શ્રુતલેખન, નૃત્ય, ગીત, વાંચન, વેશભૂષા, એકપાત્રિય અભિનય, રંગોળી, નિબંધલેખન, વક્તૃત્વ વગેરેની સ્પર્ધાઓનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું.

રમતગમત

■ શ્રી જે. બી. પ્રાથમિક શાળાના વિદ્યાર્થી માનવ લાભુભાઈ દેસાઈ (ધો-૮/એ)ની ગુજરાતની ટીમમાં પસંદગી થતાં દિલ્હી ખાતે યોજાયેલ રાષ્ટ્રીય કક્ષાની હેન્ડ બૉલ સ્પર્ધામાં ભાગ લીધો. અભિનંદન.

■ શ્રી વી. એમ. પટેલ કુમાર અને શ્રીમતી એચ. વી. પટેલ કન્યા બાલમંદિરમાં બાળકોના શારીરિક અને બૌદ્ધિક વિકાસ હેતુ અવનવી રમતોનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું.

■ એસ. વી. અંગ્રેજી પ્રાયમરી સ્કૂલમાં રમતોત્સવનું આયોજન તા. ૨૭ ડિસેમ્બરના રોજ કરવામાં આવ્યું હતું, જેમાં મુખ્ય મહેમાન તરીકે ડૉ. જીનલ જોષી, કિષ્કિંહ ચાવડા અને દિગ્વિજયસિંહ કુંપાવત ઉપસ્થિત રહ્યાં હતાં. શાળાના કેપ્ટન, તેમજ આચાર્યશ્રી દ્વારા મશાલ પ્રગટાવીને કાર્યક્રમને ખુલ્લો મુકવામાં આવ્યો હતો. વિદ્યાર્થીઓ ઉપરાંત વાલીઓ માટે ઘણી બધી રમતોનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. વિજેતાઓને આચાર્ય શ્રી સુખરામ દ્વારા પ્રમાણપત્ર, મેડલ્સ તેમજ ટ્રોફી એનાયત કરવામાં આવી હતી.

■ એસ. જી. અંગ્રેજી માધ્યમ પ્રાથમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓ માટે ૨૦૨૩ 'સ્પાર્ક' રમતોત્સવનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. અતિથિશ્રી તરીકે પુનેરી પલટન પ્રો. કબ્જી પ્લેયર શ્રી દલબિરસિંહ તેમજ સેકશન ઓફિસર ભૂપતસિંહ ચૌહાણ, કડી કેમ્પસની અંગ્રેજી માધ્યમ શાળાના આચાર્યશ્રીઓ શ્રી સુખરામ ચૌધરી, દિપાલીબેન જોશી અને જિજ્ઞાબેન બૂચ ઉપસ્થિત રહ્યાં હતાં. આચાર્યા શ્રીમતી ડૉ. સલીના નાયર તથા સ્પોર્ટ્સ કેપ્ટન દ્વારા ખેલદિલીની ભાવનાના પ્રતીક રૂપે મશાલ પ્રગટાવી કાર્યક્રમનો પ્રારંભ કરાયા બાદ સ્પોર્ટ્સ કેપ્ટન દ્વારા વિદ્યાર્થીઓને પ્રામાણિકતા અને ખેલદિલીથી રમવા

માટે શપથ લેવડાવવામાં આવ્યા હતા. ત્યાર બાદ વિવિધ રમતોનું, તથા વાલીઓ માટે પણ સંગીત ખુરશી, રસ્તા ખેંચ જેવી રમતોનું આયોજન કરાયું હતું, જ્યારે વિજેતા વાલીશ્રીઓને તેમનાં સંતાનો દ્વારા મેડલથી સન્માનિત કરવામાં આવ્યાં હતાં. વિજેતા વિદ્યાર્થીઓને આચાર્યશ્રી તથા શિક્ષકગણ દ્વારા સર્ટિફિકેટ અને મેડલ આપી સન્માનિત કરવામાં આવ્યાં હતાં.

વાર્ષિકોત્સવ

■ શ્રીમતી એમ. બી. પટેલ કન્યા પ્રાથમિક શાળાનો ૩૪મો વાર્ષિકોત્સવ તથા ઇનામ વિતરણ સમારોહ તા. ૩૦ જાન્યુઆરીના રોજ યોજવામાં આવતાં સમારંભના અધ્યક્ષસ્થાને પ્રમુખસ્વામી સાયન્સ કોલેજની ગર્વનિંગ બોડીના ચેરમેન શ્રી અરવિંદભાઈ ટી. પટેલ તથા મુખ્યમહેમાનપદે ડૉ. પીયૂષભાઈ કે. પટેલ (જિલ્લા પ્રાથમિક શિક્ષણ અધિકારીશ્રી, ગાંધીનગર), અતિથિવિશેષ સ્થાને શાળાની ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થિની ડૉ. ઝીકલ ડી. પટેલ તથા ડૉ. મિરલ આર. પ્રજાપતિ, તથા ડાયરેક્ટર ઓફ સ્કૂલ્સ ડૉ. વીણાબેન પટેલ ઉપસ્થિત રહ્યાં હતાં. વિદ્યાર્થિનીઓએ ટાઇમ ટ્રાવેલ ૨૦૪૭ થીમ આધારિત સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ રજૂ કર્યો હતો. આ પ્રસંગે શાળા દ્વારા આયોજિત સહઅભ્યાસિક પ્રવૃત્તિઓમાં સફળતા મેળવનાર વિદ્યાર્થિનીઓને મહેમાનશ્રીઓના વરદહસ્તે ઇનામ આપી પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવી હતી. સમારોહના પ્રારંભમાં આચાર્યશ્રી નીરુબેન પી. પટેલે સ્વાગત પ્રવચન કરી સંસ્થાનો પરિચય આપ્યો હતો, જ્યારે મહેમાનશ્રીઓએ પોતાનાં ઉદ્બોધનોમાં સંસ્થા દ્વારા અપાતા ઉત્તમ શિક્ષણ તથા વિદ્યાર્થિનીઓમાં રહેલી સુષુપ્ત શક્તિઓને બહાર લાવવા માટેના પ્રયાસો બિરદાવ્યા હતા.

શૈક્ષણિક મુલાકાત

■ શ્રીમતી આર. એન. પટેલ પ્રાથમિક શાળા દ્વારા મહાનગરપાલિકા ફાયર સ્ટેશન, પુસ્તકાલય, પોસ્ટઓફિસ અને ઢાંડી કુટીર; એસ. વી. ઇંગ્લિશ મીડિયમ પ્રાયમરી સ્કૂલ દ્વારા જી.આઈ.ડી.સી.; શ્રીમતી એમ. બી. પટેલ કન્યા શાળા દ્વારા ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ - રાંધેજા, ઈન્દ્રોડા પાર્ક, શાકમાર્કેટ અને પોલીસ સ્ટેશનની શૈક્ષણિક મુલાકાતે પોતપોતાના વિદ્યાર્થીઓને ડિસેમ્બર અને જાન્યુઆરી માસ દરમિયાન લઈ જવામાં આવ્યાં હતાં. આ મુલાકાત દરમિયાન જે-તે સ્થળ વિશેષનું મહત્ત્વ અને તેની આગવી વિશેષતાઓ અંગે વિદ્યાર્થીઓને સમજણ આપવામાં આવી હતી.

પ્રાસંગિક

ઋષિકુળ પરંપરાના આચાર્યશ્રી મનુભાઈ પટેલ અભિવાદન સમારોહ

કડવા પાટીદાર કેળવણી ઉત્તેજક મંડળ, કડી, સર્વ વિદ્યાલય કેળવણી મંડળ, કડી-ગાંધીનગર અને કડી સર્વ વિશ્વવિદ્યાલય, ગાંધીનગરના સંયુક્ત ઉપક્રમે સર્વ વિદ્યાલય, કડીના ઋષિકુળ પરંપરાના સેવાનિવૃત્ત આચાર્ય શ્રી મનુભાઈ જે. પટેલના જાહેર અભિવાદન સમારોહનું આયોજન ‘જ્ઞાનપીઠ અવોર્ડ’ પ્રાપ્ત લબ્ધપ્રતિષ્ઠ સર્જક શ્રી રઘુવીર ચૌધરીના અધ્યક્ષપદે, પ્રબુદ્ધ ચિંતક તથા પત્રકાર શ્રી પ્રકાશ ન. શાહ અને કેલિફોર્નિયા પોલિટેક્નિક સ્ટેટ યુનિવર્સિટી, આર્કટાના ગણિતશાસ્ત્રના સેવાનિવૃત્ત પ્રતિભાસંપન્ન પ્રોફેસર ડૉ. વિહ્લભાઈ અં. પટેલના મુખ્યમહેમાનપદે, સર્વ વિદ્યાલય કેળવણી મંડળ, ગાંધીનગર શાખાના પ્રમુખ શ્રી વિષ્ણુભાઈ પી. પટેલ (વી. પી. પટેલ, યુ.એસ.એ.) તથા અમેરિકા નિવાસી દાતા શ્રી કિરીટભાઈ એસ. પટેલ (ચાણસ્મા)ની વિશેષ ઉપસ્થિતિ, ઉપરાંત સર્વ વિદ્યાલય કેળવણી મંડળ, કડી-ગાંધીનગર અને કડવા પાટીદાર કેળવણી ઉત્તેજક મંડળ, કડીના અગ્રણીઓ, પ્રિ. સોમભાઈ પટેલ (‘ધરતી’ના તંત્રી), શ્રી રતુભાઈ પટેલ, શ્રી વિવેકભાઈ પી. પટેલ, ડૉ. કેશુભાઈ દેસાઈ, ચાણસ્મા કેળવણી મંડળના પ્રમુખ શ્રી ધર્મિનભાઈ પટેલ, શ્રી મનુભાઈ પટેલ, શ્રી વસંતભાઈ પટેલ ‘જય માતાજી’, શ્રી અરવિંદભાઈ પટેલ (કેનેડા), ડૉ. પ્રભુદાસ પટેલ તેમજ અગ્રણી શિક્ષણવિદો, કડી અને ચાણસ્માના પ્રબુદ્ધ નાગરિકો, મુ. શ્રી મનુભાઈ સાહેબનાં પરિવારજનો, સર્વ વિદ્યાલયીઓ વગેરેની મોટી સંખ્યામાં ઉપસ્થિતિમાં સર્વ વિદ્યાલય, કડીમાં સ્થિત ‘શ્રી અંબાલાલ હરજીવનદાસ પટેલ (શેરથા) ઇન્ડોર સ્પોર્ટ્સ એન્ડ મલ્ટીપર્પઝ હોલ’માં તા. 21 જાન્યુઆરી, 2024ના રોજ કરવામાં આવ્યું હતું.

સમારોહના પ્રારંભમાં એસ. વી. બી.એડ્. કોલેજની વિદ્યાર્થિનીઓ દ્વારા પ્રાર્થનાની પ્રસ્તુતિ બાદ ‘સર્વ વિદ્યાલય કેળવણી મંડળ’, કડી-ગાંધીનગર તથા ‘કડવા પાટીદાર કેળવણી ઉત્તેજક મંડળ’,

કડીના ચેરમેનશ્રી અને ‘કડી સર્વ વિશ્વવિદ્યાલય’, ગાંધીનગરના પ્રેસિડેન્ટ શ્રી વલ્લભભાઈ એમ. પટેલે મંચસ્થ મહાનુભાવો અને ઉપસ્થિત સૌ સુશ્રજનોને આવકારતાં જણાવ્યું હતું કે આજનો દિવસ અનેરા આનંદનો દિવસ છે. આજના દિવસની અભૂતપૂર્વ ઘટના એ ગણાવી શકાય કે સર્વ વિદ્યાલયના એક શ્રેષ્ઠ શિક્ષક, એક શ્રેષ્ઠ આચાર્ય, સંસ્થાના કેમ્પસ ડાયરેક્ટર, સંસ્થાના મંત્રીશ્રી અને પ્રમુખશ્રી તરીકે વર્ષોથી જેમણે સેવાઓ આપી છે, તેમને અભિવાદનગ્રંથ અર્પણ કરીને સન્માનિત કરવા જઈ રહ્યા છીએ. આવો અભિવાદનગ્રંથ એ સર્વ વિદ્યાલયના ઇતિહાસની પ્રથમ ઘટના છે, કે જેમણે આગળ જણાવેલ તમામ પદો ઉપર સેવાઓ આપી છે. આજના પ્રસંગે ઉપસ્થિત મહાનુભાવો કે જેમની ઓળખ આપવા શબ્દો ટૂંકા પડે એવા આજના સભારંભના અધ્યક્ષ ડૉ. રઘુવીરભાઈ ચૌધરી સાહેબ ‘જ્ઞાનપીઠ અવોર્ડ’થી સન્માનિત થયેલા છે, જેઓશ્રીનું ગુજરાતી સાહિત્યમાં જ નહીં, પરંતુ ભારતીય સાહિત્ય ક્ષેત્રે ખૂબ જ મોટું નામ અને પ્રદાન છે. તેઓશ્રી રાજ્ય અને કેન્દ્ર સરકારના તેમજ દેશની અગ્રણી સંસ્થાઓ દ્વારા અનેક અવોર્ડોથી સન્માનિત થયા છે, તેમને આવકારું છું અને ભાવભીનું સ્વાગત કરું છું. એવા જ બીજા આપણા મહેમાનશ્રી પ્રકાશભાઈ શાહ કે જેઓ પત્રકાર તરીકે નિર્ભય વાણીથી પોતાની વાતને રજૂ કરવા માટે જાણીતા છે, તેમને આવકારું છું. આપણી જ સંસ્થાના સન્માનનીય શ્રી વિહ્લભાઈ કે જેઓશ્રીએ કેલિફોર્નિયામાં આવેલી હમ્બોલ્ટ સ્ટેટ યુનિવર્સિટીમાં 35 વર્ષ સુધી પ્રોફેસર તરીકે સેવાઓ આપી છે. નિવૃત્તિ લઈને વતન શેરથાને સાફ કરવાની મુહિમ ઉપાડી હતી. તેઓશ્રી ‘શેરથાના ગાંધી’ તરીકે જાણીતા છે. આપણા મોટા દાતાશ્રી છે, આપણે જે હોલમાં બેઠા છીએ - બિરાજમાન છીએ તેના પણ તેઓશ્રી દાતાશ્રી છે. આજના તબક્કે ભાઈશ્રી વિહ્લભાઈને પણ આવકારું

છું. સંસ્થાની ગાંધીનગર શાખાના પ્રમુખશ્રી વી. પી. પટેલ કે જેઓશ્રી આપણા મોટા દાતાશ્રી પણ છે. આપણને અહીંથી અને અમેરિકામાંથી દાન અપાવવામાં પણ મદદરૂપ નીવડતા રહે છે, તેવા મુરબ્બી શ્રી વિષ્ણુભાઈનું પણ સ્વાગત કરું છું. આપણા 'કડવા પાટીદાર કેળવણી ઉત્તેજક મંડળ'ના પ્રમુખશ્રી ડૉ. મણિભાઈ પટેલ સાહેબને પણ આવકારું છું. મંડળના મંત્રીશ્રીઓ, અન્ય પદાધિકારીશ્રીઓ, પૂ. સાહેબનાં પરિવારજનો, તેમનાં ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થીઓ, પૂ. સાહેબના પૂર્વ-સહકર્મચારીઓ/ સાથીઓ કે જેઓ અહીં ઉપસ્થિત છે તેમને પણ સર્વ વિદ્યાલય પરિવાર તરફથી આવકારું છું.

આજે સર્વ વિદ્યાલય માટે આનંદનો વિષય એટલા માટે ગણી શકાય કે સાહેબે ઘણીબધી જગ્યાએ કામ કર્યું છે તે સૌએ આ પૂર્વે સાહેબનું અભિવાદન કરવાનું/ અભિનંદનગ્રંથ અર્પણ કરી સન્માનિત કરવા મોકો આપવા વિનંતીઓ કરી હતી, પરંતુ પૂ. સાહેબે પોતાની કર્મભૂમિ 'સર્વ વિદ્યાલય' ને મોકો આપ્યો તે માટે તેમને આવકારી સર્વ વિદ્યાલય પરિવાર વતી તેમનો આભાર માનું છું. પૂ. છગનભાઈ અત્યાર સુધીમાં જે કામગીરી થયેલી છે, તેમાં શિક્ષકો/આચાર્યશ્રીઓનો મોટો ફાળો રહ્યો છે. છાત્રાલયના વિદ્યાર્થીઓને જે આચાર્યશ્રીઓ/ મુખ્ય ગૃહપતિઓ વગેરેએ ઘડવાનું કાર્ય કર્યું છે તેઓ ઋષિપુરુષો જેવા હતા. પૂ. સાહેબે વિવિધ હોદ્દાઓ ઉપર કામ કર્યું તે સમયગાળામાં તેમની સાથે તેમના વડપણ હેઠળ જેમણે કામ કર્યું, જેમણે તેમની વહીવટીય કુશળતાનો લાભ લીધો છે તે તમામ અહીં ઉપસ્થિત છે તેમને પણ આવકારું છું. આપણે જે અભિવાદનગ્રંથ સાહેબને અર્પણ કરવા જઈ રહ્યા છીએ, તેમાં અન્યોની દૃષ્ટિએ સાહેબ શું છે તે વિશેના સંસ્મરણાત્મક લેખો ગ્રંથસ્થ છે. ખાસ તો આત્મમૂલ્યાંકન કરતાં બીજા લોકો મૂલ્યાંકન કરતા હોય છે ત્યારે તે સ્પષ્ટ અને સાચું મૂલ્યાંકન હોઈ તેનું મૂલ્ય વધી જતું હોય છે. આ દૃષ્ટિએ આ ગ્રંથ મૂલ્યવાન બની રહે છે. આમ છતાં મારી દૃષ્ટિએ સાહેબ પોતે જ પોતાના વિશે ગ્રંથ આપે તે શ્રેષ્ઠ ગ્રંથ કહી શકાય, કારણ કે સાહેબ દિલથી જે વાત કહી શકે તે બીજો કોઈ ન કહી શકે. આજના તબક્કે આ સમારોહમાં ઉપસ્થિત સૌ કોઈને આવકારું છું, જય હિન્દ. જય ભારત.

સન્માનનીય ચેરમેનશ્રીના સ્વાગત ઉદ્બોધન બાદ મંચસ્થ મહાનુભાવોનું મંડળના વિવિધ પદાધિકારીશ્રીઓ દ્વારા શાલ અને પુસ્તક (શ્રી નારાયણ દેસાઈકૃત 'સંત સેવતાં સુકૃત વાધે') અર્પણ કરીને સ્વાગત-સન્માન કરવામાં આવ્યું હતું.

મહેમાનશ્રીઓનાં ભાવભીનાં સન્માન બાદ લોકાર્પણ કરવામાં આવનાર ગ્રંથની આગવી લાક્ષણિકતાઓ, જેમ કે, દૃષ્ટિપૂત વિષય વિભાજન, શિક્ષણ/કેળવણીના હાર્દને પ્રસ્તુત કરતાં વિચારમૌકિતકોની પસંદગી કરીને અવકાશપુરકો તરીકે પ્રસ્તુતિ, પૂ. મોટાભાઈ સાથેનો સાક્ષાત્કાર, ગ્રંથસ્થ લેખોમાંથી પૂ. મોટાભાઈના પોતીકા વ્યક્તિત્વને ઉજાગર કરતી કેટલીક ધ્યાનાર્હ ઘટનાઓ તેમજ અભિપ્રાયો તારવી આપવા, લેખકોનો સુરેખ પરિચય, કલાત્મક મુદ્રણ વગેરે તારવી - સારવી આપીને તેનો રસાસ્વાદ કરાવતો સાદંત સ્વાધ્યાયશીલ પરિચય, ગાંધી-વિનોબા સાહિત્યના અભ્યાસ, સારા વાચક અને વિચારક, અમેરિકા નિવાસી એવા પૂ. સાહેબશ્રીના લઘુબંધુ શ્રી મહેન્દ્રભાઈ પટેલે કરાવ્યો હતો. ગ્રંથનો પરિચય કરાવ્યા બાદ તેમણે જણાવ્યું હતું કે, અમારા પરિવાર અને સ્નેહીજનો માટે આજનો પ્રસંગ ગૌરવ અને આનંદનો છે. સર્વ વિદ્યાલય કેળવણી મંડળ પણ મોટાભાઈ માટે ગૌરવ અનુભવે છે એટલા જ માટે મનુભાઈની મહેક પ્રસારવતો પ્રાય: 400 પેજનો દળદાર ગ્રંથ તૈયાર કરી તેમનું અભિવાદન કરવામાં આવ્યું છે. શ્રદ્ધેય માણેકલાલ સાહેબને મનુભાઈ પ્રતિ સ્નેહાદર હતો. માનનીય શ્રી વલ્લભભાઈ અને સૌ પદાધિકારીશ્રીઓને પણ પૂ. ભાઈ પ્રતિ અપૂર્વ આદર અને સ્નેહભાવ છે, એટલે જ આજનો આ શુભ અવસર સંપન્ન થયો છે. અમો પરિવારજનો અહીં ઉપસ્થિત મહેમાનશ્રીઓ, વ્યક્તિવિશેષશ્રીઓ, સંસ્મરણ લેખોના માધ્યમથી જેમણે પૂ. ભાઈ ઉપર પુષ્પવર્ષા કરી છે તે સૌ લેખકો, કડીના નાગરિકો, ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થીઓ, મંડળના પદાધિકારીશ્રીઓ, ખાસ તો માનનીય શ્રી વલ્લભભાઈ એમ. પટેલ સાહેબ, સર્વ વિદ્યાલયના પરિવારજનો, કાર્યકરો અને ગ્રંથ સંપાદક શ્રી મણિભાઈ પ્રજાપતિ વગેરે સૌના અમે દિલથી આભારી છીએ. આજના ભવ્ય અને ગૌરવપૂર્ણ આયોજન માટે આભાર શબ્દ પણ વામણો લાગે. અમે

સૌના ઋણી છીએ.

સન્માનપત્રનું વાંચન આચાર્ય શ્રી શૈલેષ પટેલ દ્વારા કરવામાં આવ્યું હતું. અભિવાદનગ્રંથનું લોકાર્પણ મંચસ્થ મહાનુભાવો દ્વારા કરવામાં આવ્યા બાદ ઋષિપરંપરાના આચાર્ય શ્રી મનુભાઈ પટેલ સાહેબને સન્માનપત્રનું અર્પણ સમારોહના અધ્યક્ષ શ્રી રઘુવીરભાઈ ચૌધરી દ્વારા કરવામાં આવ્યું હતું. અને મુખ્ય મહેમાનશ્રી પ્રો. વિહ્લભભાઈ અં. પટેલે સાહેબશ્રીને શાલ ઓઢાડીને સન્માનિત કર્યા હતા.

પ્રાસંગિક ઉદ્બોધનોના પ્રારંભમાં કડવા પાટીદાર કેળવણી ઉત્તેજક મંડળ, કડીના સન્માનનીય પ્રમુખશ્રી ડૉ. મણિભાઈ એસ. પટેલે જણાવ્યું હતું કે શ્રી મનુભાઈ સાહેબ હરહંમેશ પ્રસિદ્ધિ અને પ્રલોભનોથી દૂર રહી સત્યના આગ્રહી અને શિક્ષણશિલ્પી બની રહ્યા છે. તેઓશ્રી એક સાચા શિક્ષક અને સાચા આચાર્યશ્રીનું એક ઉમદા ઉદાહરણ છે. તેમણે પિલવાઈ અને સિપોરમાં જે અભૂતપૂર્વ લોકચાહના મેળવી હતી તેનાથી આપણે સુવિદિત છીએ. તેમણે 1985-95 સુધી સર્વ વિદ્યાલયના આચાર્ય તરીકે પ્રશંસનીય સેવાઓ આપી હતી. વિદ્યાર્થીઓના ઘડતરમાં તેમણે વિશેષ ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું હતું. તેમની કાર્યનિષ્ઠાના કારણે જ રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા શ્રેષ્ઠ શિક્ષકના એવોર્ડથી પુરસ્કૃત છે. તેઓશ્રી ગાંધીમૂલ્યોના હિમાયતી રહ્યા છે. વતન યાણસ્મામાં પણ તેમણે બહુમૂલ્ય સેવાઓ આપી છે / આપી રહ્યા છે. નિવૃત્તિ બાદ માતા-પિતાના નામે ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટની સ્થાપના કરી પ્રાપ્ત વ્યાજની આવકમાંથી જરૂરતમંદોની સેવા કરી રહ્યા છે. આજે 88મા વર્ષે પણ સતત ક્રિયાશીલ બની રહ્યા છે. તેમનાં સદ્ગત પત્ની શ્રીમતી પુષ્પાબહેન પણ ભાવનાશીલ હતાં.

કડવા પાટીદાર કેળવણી ઉત્તેજક મંડળના મંત્રીશ્રી ડૉ. રમણભાઈ પટેલે, શ્રી મનુભાઈ સાહેબને ઋષિકુળ પરંપરાના આચાર્ય અને કેળવણી પુરુષ તરીકે ઓળખાવીને કહ્યું હતું કે તેમનું જીવન પારદર્શક રહ્યું છે, એ અમે વર્ષોથી જોતાં આવ્યાં છીએ. વાણી-વિચાર-વર્તનમાં ગાંધીમૂલ્યોને અનુસરતા રહ્યા છે. તેમનાં કોઠાસૂઝ અને મક્કમતા પણ પ્રશસ્ત છે. પ્રારંભમાં મારે સાહેબ સાથે કોઈ પરિચય નહીં. મારો દીકરો હર્ષદ (હવે ડૉ. હર્ષદ) તત્કાલીન સમયે ધોરણ-11 માં

અભ્યાસ કરતો હતો, તે સમયે નવરાત્રી બાદ છ માસિક પરીક્ષા લેવામાં આવતી હતી. અમે કેટલાક વાલીઓ વિદ્યાર્થીઓની મુશ્કેલીઓ સમજીને સાહેબને પરીક્ષાના સમય સંદર્ભે રજૂઆત કરવા ગયા હતા ત્યારે તેમણે અમારી વાત શાંતિથી સાંભળીને ઘટતું કરવા આશ્વાસન આપ્યું હતું. અમારા આશ્ચર્ય વચ્ચે બીજા જ વર્ષે છ-માસિક પરીક્ષા નવરાત્રી પહેલાં લેવાનું શરૂ કર્યું. વિદ્યાર્થીઓની સમસ્યાઓ સમજીને ત્વરિત ઉકેલ લાવવાના સાહેબશ્રીના વલણને હું પ્રણામ કરું છું. સાહેબશ્રી તેમના ઉમદા શિક્ષકત્વના કારણે અનેકવિધ ઉચ્ચતમ અવોર્ડોથી અલંકૃત થયા છે, પરંતુ મારી દૃષ્ટિએ શ્રેષ્ઠ અવોર્ડ એ છે કે કડીમાં મંડળ સંચાલિત એમ.એડ્. કૉલેજનું નામાભિધાન તત્કાલીન ચેરમેન શ્રી માણેકલાલ સાહેબ અને મંડળના પદાધિકારીશ્રીઓએ ‘આચાર્યશ્રી મનુભાઈ જે. પટેલ કૉલેજ ઓફ એજ્યુકેશન’ આપ્યું. આ એક ગૌરવપ્રદ બાબત છે. તેમણે કડીમાં આચાર્યશ્રી તરીકે જોડાતાં પૂર્વે સિપોરમાં આચાર્ય તરીકે આપેલી સેવાઓ અસાધારણ છે. સિપોર અને આસપાસનાં ગામોમાં આપેલી સેવાઓના કારણે લોકસેવકના નામથી ઓળખાયા હતા. વતન યાણસ્મામાં શિક્ષણ અને આરોગ્યક્ષેત્રે પણ તેમણે ઘણી સારી સેવાઓ આપી છે. આ સંસ્થાઓને દાન પણ આપ્યું છે. તેમની સાથે બેસવાથી ઘણું જાણવા મળ્યું છે. પૂ. સાહેબની સેવાઓ સંસ્થાને અને સમાજને સુસ્વાસ્થ્ય સાથે લાંબાકાળ સુધી મળતી રહે તેવી પ્રાર્થના.

ગુજરાત રાજ્યના સેવાનિવૃત્ત પ્રાથમિક શિક્ષણ નિયામકશ્રી અને શ્રી મનુભાઈ સાહેબની કાર્યશૈલીના પ્રત્યક્ષ સાક્ષી રહેલા શ્રી રસિકભાઈ રાવલે તેમની સાથેનાં સંસ્મરણોને વાચા આપતાં જણાવ્યું કે આ એક ગૌરવપ્રદ ઘટના છે કે સંસ્થાના આચાર્ય તરીકે ગુજરાતમાં કોઈ આચાર્યનું આવું મોટું સન્માન નહીં થયું હોય તેવું સન્માન સાહેબશ્રીનું થઈ રહ્યું છે. આ સંસ્થા સાથે હું છેલ્લા 40 વર્ષથી પરિચિત છું. આ સંસ્થાના સ્વપ્નદષ્ટા સ્વ. પૂ. માણેકકાકાને યાદ કરું છું. તેમની સાથે ઘણાં વર્ષો કામ કર્યું છે. તેમનો બુલંદ અવાજ આજે પણ યાદ છે. કેવા મોટા સ્વપ્નદષ્ટા કે જેમણે આચાર્યનું નામ એમ.એડ્. કૉલેજ સાથે જોડી દીધું કે શિક્ષણ સાથે કામ કરતી વ્યક્તિ માટે આથી

કોઈ મોટી ગૌરવપ્રદ ઘટના ન હોઈ શકે. ગુજરાતના શિક્ષણના ઇતિહાસમાં આ એક ખૂબ મોટી ઘટના બની છે. શ્રી મનુભાઈને સિપોરમાં કામ કરતા જોયા છે. શ્રી કાનજીભાઈ પટેલ અને શ્રી મનુભાઈ એવા આચાર્યો કે જે મહેસાણા જિલ્લાનું ગૌરવ કહી શકાય તેવા આચાર્યો. આ સંસ્થાને ગુજરાતના ફલક ઉપર મૂકવાનું કાર્ય મનુભાઈએ કર્યું છે. હું જ્યારે ગુ.રા. મા. શિ. બોર્ડમાં સેક્રેટરી હતો ત્યારે શ્રી કાનજીભાઈ તેના સભ્ય હતા, શ્રી મનુભાઈ પણ સભ્ય હતા. બંને મિત્રોએ બોર્ડને ગૌરવ અપાવવાનું કાર્ય કર્યું છે. આ સંસ્થાવિકાસ માટે તેમણે બહુ મોટું પુણ્યનું કામ કર્યું છે અને તેથી જ આપણે એકઠાં થયાં છીએ. બીજી ગૌરવપ્રદ વાત એ કે સંસ્થાના આચાર્ય જ મંડળના પ્રમુખ તરીકે સેવા આપતા હોય તે પણ એક અદ્ભુત ઘટના છે. આજે પણ તેઓશ્રી કર્મઠ અને વચનબદ્ધ છે. વિવિધ સંઘોમાં પણ તેમની ભૂમિકા પ્રશંસનીય રહી છે. હું વલ્લભભાઈને અભિનંદન ખૂબ આપું છું કે તેમણે નિવૃત્તિનાં ઘણાં વર્ષો પછી આ ગૌરવપ્રદ સમારોહનું અભિવાદન ગ્રંથ તૈયાર કરીને તેમને અર્પણ કરવાનું સુચારું આયોજન કર્યું અને આપણે સૌને અહીં ઉપસ્થિત રહેવાની તક આપી. સિપોરમાં પણ તેમની કારકિર્દી ઉત્તમ રહી. સિપોરમાં તેમણે આચાર્યથી અધિક લોકનેતા તરીકે તેમણે કાર્ય કર્યું છે. પરિણામે મનુભાઈ એટલે સિપોર અને સિપોર એટલે મનુભાઈની ઓળખ પામ્યા. રાજ્યનું ગૌરવ એવા શ્રી મનુભાઈને અભિનંદન આપું છું.

જેમના આચાર્યપણા હેઠળ પાટણની એક્સપરિમેન્ટ હાઈસ્કૂલ ગુજરાતમાં આગવી ઓળખ પામી હતી તેના સેવાનિવૃત્ત આચાર્યશ્રી અને રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા પુરસ્કૃત શ્રેષ્ઠ શિક્ષક/આચાર્યશ્રી ડૉ. કાનજીભાઈ પટેલે પ્રસંગોચિત ઉદ્બોધનમાં જણાવ્યું કે આજનો દિવસ ખૂબ આનંદનો છે, મારા માટે વિશેષ આનંદનો દિવસ છે, તે એટલા માટે કે આવતીકાલે ભગવાન રામ અયોધ્યામાં પધારવાના છે જ્યાર આજે મારા રામ કડીમાં નિજસ્થાને પધારી ચૂક્યા છે તેનો મને ખૂબ આનંદ છે. મિત્રો, અમે ઘણાં વર્ષો સુધી સાથે કામ કર્યું છે. તેમનાં ઓજસ્વી કાર્યોથી સુપરિચિત છું, પરંતુ ટૂંકા સમયમાં બધું વર્ણવવું શક્ય નથી.

જેણે શિક્ષણને સ્વધર્મ માન્યો હોય, જેનામાં વર્ગને સ્વર્ગ બનાવવાની આવડત હોય, કઠિનમાં કઠિન મુદ્દાને સરળતાથી વિદ્યાર્થીમાં સ્પર્શી જાય તે રીતે ભણાવવાની જેને કુનેહ છે તેવા શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓમાં પ્રિય ન હોય તે બની જ ન શકે. તેઓએ પિલવઈ અને સિપોરમાં ઉત્તમ કામગીરી કરી. પ્રારંભમાં જિલ્લા શિક્ષક સંઘના પ્રમુખ અને બાદમાં રાજ્ય આચાર્ય સંઘમાં બિન હરીફ પ્રમુખ ચુંટાયા હતા. પરંતુ શિક્ષણને આંચ ન આવે તે રીતે તેમણે સંગઠનોની સુવાસ ફેલાવી હતી. સિપોરને આદર્શ શાળા બનાવી. ઘણાં કાર્યો તેમણે કર્યાં. તત્કાલીન સમયે આચાર્યોનાં બે પગારધોરણો અમલમાં હતાં, જે પ્રશ્ન કુશળતાથી હલ કરી એક સમાન પગારધોરણ અપાવવામાં સફળ રહ્યા હતા. શક્ય બને ત્યાં સુધી શિક્ષણમંત્રી શ્રી નવલભાઈ શાહ સાથે સાંજના 6 વાગ્યા પછી મીટિંગો ગોઠવવાનું રાખતા, જેથી વિદ્યાર્થીઓના શિક્ષણકાર્યને કોઈ અહિંત ન થાય. આ કામ મનુભાઈ સિવાય કોઈ ન કરી શકે. મારે કહેવું જોઈએ કે કડીના શ્રી માણેકલાલભાઈ આ હીરાને પારખીને કડીમાં ખેંચી લાવ્યા. ખેંચી લાવ્યા એટલા માટે કે સિપોરના નાગરિકો છોડવા તૈયાર ન હતા, પરંતુ પૂ. સચ્ચિદાનંદ મહારાજની મધ્યસ્થીથી છુટા થઈ કડીમાં જોડાઈ શક્યા હતા. નોંધપાત્ર બાબત એ કે કડીની મોટી સંસ્થાની કામગીરીમાં કોઈ અવરોધ પેદા ન થાય તે માટે સંઘનાં કાર્યોમાંથી નિવૃત્તિ લઈ લીધી. માત્ર માર્ગદર્શક બની રહ્યા હતા, જોકે કડીના શાળા સંઘમાં સેવાઓ આપવાનું ચાલુ રાખ્યું હતું. તેમણે કાર્યશિબિરોનું આયોજન કરીને શિક્ષકોના ઘડતરનું ઉમદા કાર્ય કર્યું. ઉપયોગી પુસ્તકોનું લેખનકાર્ય કર્યું, શિક્ષણક્ષેત્રે અનેકવિધ સુધારા કરાવી ગુજરાતમાં શિક્ષણની જ્યોત જલતી રાખવામાં તેમનું ઘણું મોટું પ્રદાન રહ્યું છે. પ્રયોગો કર્યા અને સફળ પણ રહ્યા હતા. તેઓ માત્ર શિક્ષણના માણસ છે. તેઓશ્રી શિક્ષક થઈ ગયા અને સાચા શિક્ષક તરીકે જીવી પણ ગયા. વતન ચાણસ્મામાં પણ ઘણું સરસ કાર્ય કર્યું. અમારા માટે દીવાદાંડી બની રહ્યા. અંતમાં, રવીન્દ્રનાથના શબ્દોમાં કહું તો આ નાનકડું કોડિડ્યું (શિક્ષણનું) એટલે અમારા મનુભાઈ.

સર્વ વિદ્યાલય, કડીના વિદ્યાર્થી આશ્રમના વિદ્યાર્થી રહી ચૂકેલા ન્યુરો અને સ્પાઈન સર્જન ડૉ.

પંકજભાઈ પટેલે પૂ. શ્રી મનુભાઈનાં સાંઘ્ય પ્રવચનોની સ્મૃતિ અપાવીને જણાવ્યું હતું કે આજે ગર્વની લાગણી અનુભવું છું કે મારું ગામ કડીથી 10 કિ.મી. દૂર આવેલું હોવા છતાં અહીં હોસ્ટેલમાં રહીને ભણવા આવ્યો, તેથી જીવનના પાયાનું નીતિશાસ્ત્ર અને શિસ્ત શીખી શક્યો અને આગળ વધી શક્યો છું. સમાજમાં ટકી રહેવાનું ભાથું અહીંથી મળ્યું છે. સર્વ વિદ્યાલય મારા જીવન વિકાસનો મૂળભૂત આધારસ્તંભ છે. અહીંના શિક્ષકો/આચાર્યસાહેબ પાસેથી મને જે હુંફ અને સ્નેહ મળ્યાં તે આજે પણ સ્મરણીય બની રહ્યાં છે. પ્રાર્થના પ્રવચનોમાં હું સાહેબનાં પ્રવચનોની નોંધ કરી રાખતો, જે મને આજે પણ ઉપયોગી બની રહ્યાં છે. અમે દર્દીની સારવાર કરીએ છીએ તેની પાછળ દુઆ પણ મળે છે, તેનું શ્રેય ડોક્ટર ઉપરાંત ડોક્ટરનું ઘડતર કરનાર સંસ્થાઓ વગેરે સૌને જાય છે. મારું ઘડતર કરનાર કડીની સંસ્થા પણ મને મળતા શ્રેયની - દુઆની ભાગીદારી બને છે. સંસ્થા માટે મારે જે કંઈ કરવાનું આવશે તે કાર્ય પ્રસન્નતાપૂર્વક કરતો રહીશ.

આદર્શ હાઈસ્કૂલ, સિપોરમાં શ્રી મનુભાઈ સાહેબના વિદ્યાર્થી રહી ચૂકેલા અને હાલમાં નાયબ શિક્ષણ નિયામક તરીકે ફરજ બજાવતા શ્રી મહેશભાઈ મહેતા કે જેઓશ્રીએ શિક્ષણક્ષેત્રે શતકાદિક ઈનોવેશનનું નિર્માણ અને અમલીકરણ કરાવ્યું છે, તેમજ ભારતના શિક્ષણમંત્રીશ્રીના વરદહસ્તે એવોર્ડથી અલંકૃત થયા છે. તેમણે મનુભાઈ સાહેબના અભિવાદન માટે અને અભિવાદનગ્રંથના પ્રકાશન માટે શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ પ્રતિ આભારની લાગણી વ્યક્ત કરતાં જણાવ્યું કે શ્રી મનુભાઈ સાહેબ માટે આપણા વડાપ્રધાન શ્રી નરેન્દ્રભાઈ સાહેબની કાવ્યપંક્તિઓ: “પ્રારબ્ધને અહીં ગાંઠે કોણ રે, / હું તો પડકાર ઝિલનારો માણસ છું. / હું તેજ ઉછીનું લઉં નહીં / હું તો જાતે બળતું ફાનસ છું” એકદમ બંધબેસતી છે. આજે 87 વર્ષે પણ કોઈના સહારા સિવાય ચાલતા સાહેબ આપણા માટે પ્રેરક બની રહે છે. સાહેબ સ્વયં એક ઊર્જા છે. મારાં કુળદેવી ઉમિયા માતાજી છે. વરસમાં બે-ત્રણ વખત જવાનું રાખું છું, ક્વચિત્ સમયાભાવે નથી પણ જઈ શકતો, પરંતુ મારા ગુરુજીના દર્શને વરસમાં એક વખત અચૂક જાઉં જ છું. મારા જેવા કેટલાય વિદ્યાર્થીઓ નિયમિત

જાય છે. સરકાર વતી મંડળનો ખાસ આભાર એટલા માટે માનું છું કે આવા સન્માનના કાર્યક્રમોથી બીજા હજાર આચાર્યોમાં જોમ ચઢતું રહેશે. તેનો સીધો ફાયદો વિદ્યાર્થીઓ અને સરકારને થતો હોય છે. અમે આદર્શ વિદ્યાલયના નહીં, પરંતુ મનુભાઈ સાહેબના વિદ્યાર્થી તરીકે ઓળખાવવાનું પસંદ કરીએ છીએ. સાહેબ, શાળામાંથી કે ઘેરથી શાળા તરફ નીકળે ત્યારે નવો કે કોઈ જૂનો વિદ્યાર્થી પણ સામે ફરકે નહીં. ડરથી નહીં, પણ આદરના કારણે સૌ કોઈ અમન્યા રાખે. આ સ્વખશીલ ઘટના છે. એમના પ્રયાસોના કારણે પ્રસંગોપાત્ત ઉમાશંકર જોશી, સુંદરમ્, પન્નાલાલ વગેરે અમારી શાળામાં આવતા રહ્યા હતા. સરકાર દ્વારા તેમને સામેથી કહેવામાં આવ્યું હતું કે તમે એવોર્ડ માટે ફાઈલ મૂકો - આવા છે અમારા ગૌરવશીલ મનુભાઈ સાહેબ. આ મંડળના કર્ણધાર માણેકલાલ સાહેબ ક્વોલિટીમાં માનનારા હતા. શ્રેષ્ઠ શિક્ષકની પસંદગીમાં માનતા હતા. શિક્ષકની પસંદગીમાં સંસ્થાની કોઈ ડબલગીરી નહી. જ્ઞાનની કદર કરનારી આ સંસ્થા છે, જેનો હું સાક્ષી રહ્યો છું.

નિર્ભિક પત્રકાર, વિચારક અને ‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ’ના પૂર્વ-પ્રમુખ એવા મુખ્યમહેમાન શ્રી પ્રકાશ ન. શાહે જણાવ્યું કે આ પુસ્તક મને અગાઉથી મળતાં વાંચી ગયો હતો. ગમી ગયું. મેં મનુભાઈને સૌ પહેલાં જોયા હતા સિપોરમાં. હું અને યશવંતભાઈ સિપોર ગયા હતા. કોઈ કાર્યક્રમ માટે. યશવંતભાઈ બોલે એટલે સંઘેડાઉતાર. જે કોઈ સાંભળે તે હરખાય. જેમણે સાંભળ્યા હશે તે સૌ કોઈને સ્મરણમાં હશે. મેં મનુભાઈને સાંભળ્યા પણ ખરા. તેમની સાથે થોડા કલાકો ગાળ્યા, જે વાતો થઈ તે પરથી ખ્યાલ આવ્યો કે આપણે એક જુદી સંસ્કારશીલ ભૂમિમાં છીએ. વાત તો સાચી છે. સિપોર આમ તો છેડે. વડનગરનો છેડો. વડનગર નકશામાં વધારે ચમકે છે તે જુદી વાત છે, પણ આ સિપોરમાં જે વાતાવરણ મળેલું તે અભિનંદનીય છે. તમે આ પુસ્તક વાંચશો - 396 પૃષ્ઠોમાંથી પસાર થશો તેવી ઉમેદ રાખું છું. તમે ઘણું જાણી શકશો. મારે બે જનરલ વાત ખાસ કહેવી છે કે ગુજરાતમાં જે શિક્ષણસંસ્થાઓ આવી તેમાં કડી સર્વ વિદ્યાલયે તેનું એક જુદું સ્વરૂપ પ્રગટ કર્યું. સયાજીરાવે કહ્યું

હતું કે મને કહેવામાં આવ્યું હતું કે આ બંડખોર સંસ્થા છે, ત્યાં ન જવું. પરંતુ સયાજીરાવ પોતાની મેળે આ સંસ્થામાં આવી પહોંચ્યા હતા. આ સંસ્થા જોઈને તેમણે કહ્યું હતું કે મારા રાજ્યમાં બધે જ આવાં બંડ થાય. સ્વરાજ્ય પછીના કાળમાં આ સંસ્થા ઉત્તરોત્તર વિકસતી ગઈ અને યુનિવર્સિટી સુધી પહોંચી અને પોતાનો એક આગવો વિવેક એ કે તે પોતાના આચાર્યોને માન આપવું તે અભિનંદનીય છે. સામાન્ય રીતે આપણે કોઈ શિક્ષણ સંસ્થાની મુલાકાત લઈએ અને કોઈ કાર્યક્રમમાં ગયા હોઈએ ત્યારે સંચાલક હાજર હોય તો તે આચાર્યની ખુરશીમાં બેસી જાય તેવા પ્રસંગો જોયા છે. સર્વ વિદ્યાલયની પ્રવૃત્તિમાં એમ સૂઝે કે આપણે શિક્ષણની કોલેજ કરીએ અને આચાર્યનું નામ આપીએ તે અસામાન્ય - અસાધારણ વાત છે.

અહીંના આચાર્ય નાથાભાઈ દેસાઈની એલજિબ્રા બહુ વંચાતી, તેમનું ચરિત્ર વાંચીએ ત્યારે સંસ્થા છોડીને ગયેલા નાથાભાઈ દૂર રહે રહે સંસ્થાને સૂઝાડે કે મોહનભાઈને આચાર્ય તરીકે નિમણૂક આપજો. આ એક બહુ મોટી વાત છે. સંસ્થા સાથેનો તેમનો ગાઢ સંબંધ અસાધારણ બાબત છે. આચાર્યોનું સન્માન કરી જાણતી સંસ્થા અને સંસ્થા સાથે ઓતપ્રોત થઈ જતા આચાર્યો એ એક વિલક્ષણ સંબંધ ગુજરાતમાં બહુ ઓછી જગ્યાએ જોવા મળે છે. એવી એક જગ્યાએ આજે આપણે છીએ એનો મને બહુ જ આનંદ છે. જે પ્રકારનું તંત્ર આજે ચાલી રહ્યું છે તેમાં સરકારનું શિક્ષણ સંસ્થાઓ પ્રતિ બે પ્રકારનું વલણ જોવા મળે છે. એક : પોતાની જવાબદારીમાંથી હાથ ઊંચા કરી દેવા અને બીજું છે : હસ્તગત કરી લેવું. આ દેખીતો વિરોધાભાસ છે. આ સ્થિતિ વચ્ચે જતી અને આવતી સરકારો વચ્ચે આવી સંસ્થાઓ અને આવા આચાર્યો આપણી આશા છે. આ વિલક્ષણ વિરોધાભાસો વચ્ચે પ્રજા તરીકે આપણી વાત કહી શકે અને આપણે આગળ જઈ શકીએ, આપણે પ્રજા તરીકે ટકી શકીએ એ માટે સાતત્ય અને શોધનની અનિવાર્ય ઇતિહાસ પ્રક્રિયાની સરસ કડી રૂપે આચાર્ય મનુભાઈ પ્રતિ મારો આદરભાવ અને આત્મીયતા પ્રગટ કરું છું. મારે એમ કહેવું છે કે સરકારો આવશે અને જશે કે રહેશે. મૈસૂરના મહારાજા વાડયાર વિદેશ ગયેલા. મોટી યુનિવર્સિટીના

ગ્રંથાલયની મુલાકાત લેતાં મહારાજાના સેક્રેટરીએ ગ્રંથપાલને ઓળખાણ કરાવતાં કહ્યું કે આ મૈસૂરના મહારાજ છે, ત્યારે ગ્રંથપાલે પ્રત્યુત્તરમાં જણાવ્યું કે પેલા શ્યામશાસ્ત્રીનું મૈસૂર તે જ ને ! અર્થાત્ વિદ્વાન તરીકેની ઓળખ શાશ્વત બની રહે છે નહીં કે રાજા તરીકેની. આવી ઓળખ પેદા થાય અને સંસ્થા વિકસે અને તેનો સ્પિરિટ કેવો હોય તે વિશેની છેલ્લી વાતએ કે ‘અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ’માં કાલિદાસે લખ્યું છે કે રાજા શિકાર કરતો કરતો કણ્વઋષિના આશ્રમ વિસ્તારમાં આવી પહોંચે છે ત્યાં આશ્રમના બે શિષ્યો યજ્ઞ માટે સમિધ વીણવા આવ્યા હતા તેમણે રાજાને નિર્ભિક બનીને હાથ ઊંચા કરીને કહ્યું કે ‘આશ્રમમૃગોઢયં ન હન્તવ્યો ન હન્તવ્યઃ’ અર્થાત્ આ આશ્રમનો મૃગ છે. તેને હણવાનો અધિકાર રાજાનો નથી. આ પ્રકારની સજજતા અને સર્જકતા રાષ્ટ્રીય ચળવળના સંસ્કારરૂપે અને પ્રજાસત્તાક નાગરિકગીરી આપણા બધામાં પેદા થાય એના માટે મનુભાઈ જેવાઓની કામગીરી સૌની કામગીરીના પ્રતીકરૂપે મારો વંદનનો ભાવ પ્રગટ કરું છું.

આ સમારોહના મુખ્ય મહેમાનશ્રી અને કેલિફોર્નિયા પોલિટેક્નિક સ્ટેટ યુનિવર્સિટી, આર્કટાના ગણિતશાસ્ત્રના એમેરિટસ પ્રોફેસર, સંસ્થાના મોટા દાતાશ્રી તથા લોકમુખે ‘શેરથાના ગાંધી’ તરીકે ઓળખાતા ડૉ. વિહ્લભાઈ અં. પટેલે પોતાના ઉદ્બોધનના પ્રારંભમાં જ શ્રોતાઓને સવાલ પૂછ્યો કે ભારતની શક્તિ કઈ ? તેનાં ન્યુકિલયર સાધનો, લશ્કર... ના ભાઈ ના, તેની ખરી શક્તિ કડી જેવી સંસ્થા, આઈ.આઈ.ટી., આઈ.આઈ.એમ.... આ બધી ભારતની ખરી શક્તિ છે. હું 1953માં D.S.C.E. પાસ થયો. અમારી બેચ સામાન્યમાં સામાન્ય વિદ્યાર્થીઓની હતી. તેમાં નરસિંહભાઈ જેવા ટાટા સ્કોલર કે ત્રિભોવનભાઈ જેવા સર્જન નથી ભોળાભાઈ જેવા પદ્મશ્રી લેખક, કે આપણા સદ્ગત ચૈરમેન માણેકલાલભાઈ જેવી કોઈ પ્રતિભાઓ ન હતી. અમારી સાથે હતા સિપોરના નરોત્તમભાઈ એન્જિનિયર, મહેસાણાના સોમભાઈ એન્જિનિયર, ત્રીજા ભાઈલાલભાઈ દેત્રોજવાળા કે જેમના નામે સોલા રોડ ઉપર આર્ટ્સ, કોમર્સ કોલેજ છે. શિક્ષકોમાં જોઈએ તો ભોળાભાઈના વેવાઈ પ્રો. ત્રિકમભાઈ, મહેસાણા જીવણભાઈ, પ્રાથમિક શાળાના

શિક્ષક/આચાર્ય ડાહ્યાભાઈ (થોળ) અને હું - શિક્ષકો, કેટલાક વેપારીઓ - ઓધવજીભાઈ અને ધનજીભાઈ, ઊંઝાના શંકરલાલ ગુરુના નાના ભાઈ કાંતિભાઈ, આ રીતે અમારી સામાન્ય બેચના અસાધારણ વિદ્યાર્થીઓમાં ઘડતર કર્યું. આપણે શ્રી મનુભાઈનો વિચાર કરીએ તો પ્રતિવર્ષ સરેરાશ 11 અસાધારણ વિદ્યાર્થીઓ ગણીએ તો તેમણે 20 વર્ષમાં 220 અસાધારણ વિદ્યાર્થીઓનું ઘડતર કર્યું તે જેવી તેવી વાત નથી. ઉપરાંત તેમના સંપર્કમાં આવેલા સામાન્ય વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો વગેરે 500 જેટલા ઘડાયા અને ઉચ્ચતમ સિદ્ધિ પામ્યા. અન્યોના વ્યક્તિત્વના ઘડતરમાં તેમનું ખૂબ મોટું પ્રદાન રહ્યું છે. શ્રી મનુભાઈ તમે નસીબદાર છો કે આપને આટલાં બધાંનું ઘડતર કરવાનું, તેમની સારી જિંદગી બનાવવાની તક મળી. આ ઉપરાંત આપશ્રી નિવૃત્તિબાદ વતન યાજ્ઞસ્મામાં રચ્યાપરચ્યા રહીને તેના શિક્ષણ અને આરોગ્યની સેવાઓ ઊભી કરવામાં સક્રિય રહ્યા. તેમના કુટુંબે આ સેવાઓ ઊભી કરવામાં મોટો આર્થિક સહયોગ પણ આપ્યો છે.

આવા મનુભાઈ કે જેમણે યાજ્ઞસ્મા, કડી, સિપોર વગેરે માટે પોતાનું જીવન ખરચી દીધું છે. આપણે તેમના માટે શું કર્યું? શ્રી મનુભાઈ, અમે ફક્ત તમારું સન્માન કરીએ છીએ. અમારું આ ભાવભીનું સન્માન સ્વીકારજો. સ્વ. ડૉ. રામભાઈ પટેલ અને શ્રી મનુભાઈ કથડતા જતા શિક્ષણની સતત ચિંતા કરતા રહ્યા છે, જેનો હું સાક્ષી રહ્યો છું. આપણે નસીબદાર છીએ કે આપણને આવી દષ્ટિવંત વ્યક્તિઓ મળી છે. મનુભાઈ, તમારી મિત્રાચારી અને તમારી સાથેની ચર્ચાઓનો મને ખૂબ ગર્વ છે. પ્રભુ તમને સારી તંદુરસ્ત આપે તેથી અમને પૂરેપૂરી શક્તિથી દોરી શકો. આવા ઋષિજેવા મનુભાઈના અભિવાદન સમારોહમાં મને મુખ્ય મહેમાન તરીકે આમંત્રીને મારું બહુમાન કરવા માટે મંડળનો ખૂબ જ આભાર અને છેલ્લે એટલું જ કડીશ કે કડીના જૂના વિદ્યાર્થી તરીકે મને કોઈ વખતે કડીનો ગર્વ થયો હોય તો તે આજે થયો છે. અને તે એટલા માટે કે આપણે બધા મનુભાઈનું - સારા શિક્ષકનું - સારા આચાર્યનું સન્માન કરીએ છીએ. આપ સૌને નમસ્કાર.

ઋષિકુળ પરંપરાના તપોનિધિ આચાર્યશ્રી મનુભાઈ પટેલે પોતાના સન્માનનો ગદ્ગદિત

હૈયે પ્રતિભાવ આપતાં સમારોહના સન્માનનીય મહેમાનશ્રીઓ, મંડળના પદાધિકારીશ્રીઓ, કડીના નાગરિકો, સર્વ વિદ્યાલયનાં પરિવારજનો, વિદ્યાર્થીઓ વગેરેનું સાદર-સસ્નેહ સ્મરણ કરીને જણાવ્યું કે આ સંસ્થાને 'કર ભલા હોગા ભલા'નો જીવનમંત્ર પૂ. છગનભાએ આપ્યો. આ સંસ્થાનું સદ્ નસીબ કે છગનભા દીક્ષા લેવા કાશી ગયા હતા ત્યારે સ્વામી કેશવાનંદે સંન્યાસ લેતાં રોક્યા અને તેમને નવી દિશા બતાવી. એમણે શિક્ષણ એ જ સમાજ પરિવર્તનનું મહત્ત્વનું સાધન અને પરિબળ છે એમ તેમને સમજાવ્યું અને તે ભેખ તેમણે સ્વીકારી લીધો. કાશીથી છગનભા પાછા આવ્યા અને 6 વિદ્યાર્થીઓથી સંસ્થા શરૂ કરેલી તેમાં આજે 52000થી અધિક વિદ્યાર્થીઓ જુદી જુદી વિદ્યાશાખાઓમાં ભણે છે. સંખ્યાનો આંકડો બહુ મહત્ત્વનો નથી, પણ આ સંસ્થાનું જે મૂલ્યલક્ષી દર્શન છે તે મહત્ત્વનું છે. છગનભાનું આ સંસ્થા શરૂ કરવા માટે એક જ લક્ષ્ય હતું કે વ્યક્તિને બદલો તો સમાજ બદલાય. વ્યક્તિમાં મૂલ્યોનું આરોપણ થાય તો સમાજ પણ સદ્ વિચાર ઉપર ચાલે. અને આજે ઉત્તર ગુજરાત જે કંઈ છે તેમાં આ સંસ્થાનો મોટો ફાળો છે તેમ કહીએ તો જરાય ખોટું નથી. આ સંસ્થામાં મેં માત્ર 10 વર્ષ કામ કર્યું છે એવું નથી. આ સંસ્થાએ પિલવાઈની શાળા શરૂ કરેલી જે આ સંસ્થાની શાખા હતી, તેમાં મેં 1958 થી 1967 સુધી શિક્ષક તરીકે કામ કર્યું હતું. એટલે કે આ સંસ્થામાં લગભગ 19 વર્ષ કામ કર્યું. અને 18 વર્ષ સિપોરમાં કામ કર્યું. આ 19 વર્ષનો જે ગાળો રહ્યો તે બહુ મહત્ત્વનો અને મુદ્દનો હતો. કારણ કે પિલવાઈની શાળામાં જે આચાર્ય કામ કરતા હતા તે છગનભાઈ એ પ્રકારના હતા કે જેમણે 1930માં કૉંગ્રેસે પૂર્ણ સ્વરાજ્યનો ઠરાવ લાહોરમાં પસાર કર્યો તે વખતે મહાત્મા ગાંધીજીએ એક એવાન આપ્યું કે વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ છોડો. વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ છોડીને આ આંદોલનમાં જોડાયા હતા. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં અભ્યાસ કરતા બાપુભાઈ ગામી, પોપટભાઈ સાહેબ અને છગનભાઈ સાહેબ - આ ત્રણેય પોતાનો અભ્યાસ અધૂરો મૂકીને આ સંસ્થામાં જોડાયા હતા. તે વખતે આ સંસ્થા લગભગ 11 વર્ષની થઈ હશે. 11 વર્ષના ગાળામાં સંસ્થાને જોઈએ તેવા કાર્યકરો મળેલા નહીં,

ત્યારે વિદ્યાપીઠમાંથી નીકળેલા અને માત્ર સમાજની સેવા કરવાના ધ્યેય સાથે પોતાનો અભ્યાસ છોડીને આ સંસ્થામાં જોડાયા તેવા કર્મઠ કાર્યકરો, કર્મઠ આચાર્યો હતા. કારણ કે પોપટભાઈ સાહેબે પોતાની આખી જિંદગી સમાજને અર્પણ કરી હતી. બાપુભાઈએ અને છ. કા. પટેલે પણ એ જ રીતે પોતાની જિંદગી સમર્પિત કરી હતી. આ ત્રણેયનો સુભગ સમન્વય જે આ સંસ્થાને મળ્યો અને છગનભાનું જે બીજ રોપાયેલું તે સતત વિકાસ પામતું ગયું.

છગનભાઈએ જે કામ કરેલું તેનો હું સાક્ષી છું. કારણ કે મારા ઘડતરમાં પ્રત્યક્ષ રીતે છગનભાઈનો મોટો ફાળો રહ્યો છે. એટલું જ નહીં આ સંસ્થાનો પણ ફાળો રહ્યો છે. આ સંસ્થા શિસ્ત, સંસ્કાર અને શિક્ષણ માટે ઓળખાતી, તેવી જ રીતે પિલવાઈ અને વિસનગર પણ ઓળખાતી. છગનભાઈમાં મેં બે ગુણ જોયા. તેઓ એવા આચાર્ય હતા કે સતત 24 કલાક સંસ્થાનું હિત, વિદ્યાર્થીઓનું હિત, વિદ્યાર્થીઓ કેમ આગળ વધે તે જ જોવાનું. અમારું પિલવાઈનું સંચાલક મંડળ મુંબઈના શેઠિયાઓનું હતું. સૌ સુશીલ અને ખાનદાન હતા. વાડીભાઈ શેઠ તે વખતે અમારા પ્રમુખ હતા. જ્યારે જ્યારે મુંબઈ થી પિલવાઈ આવે ત્યારે આચાર્ય સાથે સમગ્ર સ્ટાફને પોતાના ઘેર ચા-પાણી માટે આમંત્રિત કરતા અને કુશળ-મંગળ પૂછતા રહેતા હતા. એક વખતે વાડીભાઈ શેઠે અમને બોલાવ્યા ત્યારે હસતાં-હસતાં તેમણે છગનભાઈને કહ્યું કે છગનભાઈ તમે અમારા ઠાકોરજીના મંદિરે તો કોઈ'દિ દેખાતા જ નથી. છગનભાઈએ પણ હસતાં હસતાં શેઠને કહ્યું કે શેઠ તમને તો તમારા મંદિરના એક જ ઠાકોરની ચિંતા થાય છે, પરંતુ મારા મંદિરમાં તો 1300 ઠાકોરજી-વિદ્યાર્થીઓ છે. વિદ્યાર્થીઓને પ્રભુ માનવા અને પ્રભુતુલ્ય સમજવા એ વાત શિક્ષક/ આચાર્યને મન વિદ્યાર્થી જ કેન્દ્રમાં હોય તે અહીં સમજાઈ હતી. તેઓ અંગ્રેજી ભણાવતા. ધોરણ 10 ના અભ્યાસક્રમમાં અંગ્રેજીના કંપોઝિશનમાં નિબંધ, પત્ર, સારાંશ, અનુવાદ વગેરે આવે તેની બધી જ નોટો છગનભાઈ રાત્રે ફાનસના અજવાળે વાંચતા-સુધારતા મેં તેમને જોયા છે. આવી વ્યક્તિઓના દર્શન પછી મને લાગ્યું કે આવી સંસ્થાઓ વિકસવા પાછળ પ્રત્યક્ષ આચરણશીલ આચાર્યો/શિક્ષકોનો ફાળો રહ્યો છે. આવી જ ભૂમિકા નાથાભાઈ સાહેબની હતી. નાથાભાઈ

સાહેબ ઋષિતુલ્ય આચાર્ય હતા. અમે તેમને વશિષ્ઠ આચાર્ય કહેતા, જ્યારે છગનભાઈ સાહેબ કડક હતા એટલે અમે તેમને વિશ્વામિત્ર કહેતા. વશિષ્ઠ એવી વ્યક્તિ હતી કે તેમને ટીબી થયો. ડીકટરોએ તેમને આરામ કરવા કોઈ હવાખાવાના સ્થળે જવાની ભલામણ કરી આ સ્થિતિ નવેમ્બરમાં થઈ. માર્યમાં પરીક્ષાઓ આવે. નાથાભાઈ સાહેબ જે વિષયો ભણાવતા તે ત્રણ વર્ગોમાં ભણાવતા. પરીક્ષાના કારણે તેમણે કહ્યું કે હમણાં તો મને આરામ મળે તેવી કોઈ શક્યતા દેખાતી નથી. કારણ કે રજા ઉપર જવાથી છોકરાઓના અભ્યાસ ઉપર ખરાબ અસર પડે, પરિણામ ઉપર પણ અસર પડે. આ શારીરિક સ્થિતિમાં સાહેબે એક મોટા ખંડમાં ત્રણેય વર્ગોના વિદ્યાર્થીઓને સાથે બેસાડ્યા. અવાજ પહોંચે નહી, એટલે માઈક લાવ્યા અને જ્યાં સુધી અભ્યાસક્રમ પૂરો ન થયો ત્યાં સુધી પોતાના દુઃખ કે દરદની પરવા કર્યા સિવાય આ રીતે ભણાવવાનું ચાલુ રાખ્યું હતું. ત્યાર બાદ જ ઉપચાર માટે જવાનું યોગ્ય ગણ્યું હતું. આવા વત્સલ આચાર્ય નાથાભાઈ સાહેબ હતા. નાથાભાઈ સાહેબની દૃષ્ટિ વિદ્યાર્થી કેન્દ્રિત હતી. વિદ્યાર્થીનું હિત જ તેમના હૈયે વસેલું હતું. આ સંબંધી માત્ર એક જ વાત પર્યાપ્ત થઈ પડશે. અમે સાહેબ (ભાણેકલાલ એમ. પટેલ)ની સાથે એકાદ વખત ગાંધીનગરમાં શ્રી નીતિનભાઈને મળવા સચિવાલયમાં ગયા હતા. અમે સચિવાલયની સાયન્સ કોલેજ માટે ફંડ ભેગું કરતા હતા. અમારું કામ પતાવી અમે નીકળતા હતા ત્યારે શિક્ષણ વિભાગના નાયબ સચિવ શ્રી પરમાર અમને મળ્યા અને અમને કહ્યું કે સાહેબ આપને અનુકૂળતા હોય તો મારે આપને મળવું છે. અમે તેમની ઓફિસમાં ગયા. તેણે ભાવવિભોર હૈયે જણાવ્યું કે “સાહેબ હું પણ સર્વ વિદ્યાલયનો વિદ્યાર્થી છું. મારા ગામમાં હાઈસ્કૂલ નહતી અને આગળ ભણવાની સ્થિતિ પણ ન હતી ત્યારે કોઈના સૂચનથી હું નાથાભાઈ સાહેબને મળ્યો ત્યારે મને હોસ્ટેલમાં રાખીને - ફી લીધા સિવાય ભણાવ્યો હતો. હું, જે કંઈ છું તે સર્વ વિદ્યાલયના કારણે જ છું.” મારે કહેવું રહ્યું નાથાભાઈ સાહેબે આ વિદ્યાર્થી માટે ઘણો સંઘર્ષ વેઠ્યો હતો. કારણ કે છાત્રાલય કડવા પાટીદારોના છોકરાઓ માટેનું હતું અને તેનું સંચાલન ‘કડવા પાટીદાર કેળવણી ઉત્તેજક મંડળ’ કરતું હતું. સાહેબે મેનેજમેન્ટને વિશ્વાસમાં લઈને સાંજની પ્રાર્થના

વખતે હરિજન તેજસ્વી વિદ્યાર્થીને હોસ્ટેલમાં પ્રવેશ માટે વિદ્યાર્થીઓને સંમતિ આપવા જણાવ્યું. કેટલાક ઉગ્ર વિદ્યાર્થીઓએ વિરોધ કર્યો. સાહેબે ત્રણ દિવસ વિદ્યાર્થીઓને સમજાવ્યા. મેનેજમેન્ટને પણ વિશ્વાસમાં લીધું. મેનેજમેન્ટ સાહેબની સાથે ઊભું રહ્યું હતું. તે વિદ્યાર્થીને દાખલ કર્યો ત્યારે 26 વિદ્યાર્થીઓએ એલ. સી. માટે અરજી કરી. નાથાભાઈ સાહેબે વિદ્યાર્થીઓના વાલીઓને બોલાવીને સમજાવતાં 26 માંથી ફક્ત 2 વિદ્યાર્થીઓ શાળા છોડીને જતા રહ્યા હતા. નાથાભાઈ સાહેબે આવી કાન્તિ એ જમાનામાં હરિજનના વિદ્યાર્થીને પાટીદારના છાત્રાલયમાં પ્રવેશ આપીને કરી હતી, એટલું જ નહીં એ વિદ્યાર્થીને નાથાભાઈ સાહેબ પોતાના પગારમાંથી તેને જરૂરી મદદ કરતા હતા. આવી આપણી સંસ્થા છે. આ સંસ્થાનું કેરેક્ટર પણ તેટલું જ ઊંચું છે.

માણેકલાલ સાહેબના હાથમાં વહીવટ આવ્યો ત્યારે તેમણે જબરજસ્ત વિસ્તૃતિકરણ કર્યું, વિસ્તરણનો ભારે વિસ્ફોટ થયો. આજે આપણે 6માંથી 52000 સુધી પહોંચ્યા તેનું કારણ જુદી-જુદી વિદ્યાશાખાઓ, શાળાઓ, કોઈ ન શરૂ કરે તેવા અભ્યાસક્રમો આપણે કર્યાં. એક દાખલો આપું તો યુનિવર્સિટી પાસે આપણે જ્યારે BBA, BCA નો અભ્યાસક્રમ શરૂ કરવા માંગણી કરી ત્યારે ના પાડવામાં આવી હતી. કારણ કે તેનો અભ્યાસક્રમ યુનિવર્સિટી પાસે નથી. આ સમયે આપણે તેનો અભ્યાસક્રમ એક્સપર્ટસ પાસે તૈયાર કરાવીને યુનિવર્સિટીમાં આપ્યો ત્યાર બાદ યુનિવર્સિટીએ મંજૂરી આપી હતી. જે પાછળથી ઘણી સંસ્થાઓને ઉપયોગી બની રહ્યો. એટલે કે જેની જરૂરિયાત હોય તેવા નવા અભ્યાસક્રમો શરૂ કરવા, નવી શાળાઓ શરૂ કરવી અને પછી તો સાહેબનું આ એક જ કામ રહ્યું. પહેલાં તો કલાક-બે કલાક જિનમાં પણ જતા, તે પણ છોડ્યું અને નક્કી કર્યું કે સર્વ વિદ્યાલય એ જ મુખ્ય અને તેને સમર્પિત થઈ ગયા. 24 કલાક તેનું જ રટણ. સાહેબને ઊંઘમાંથી ઉઠાડો તોપણ એમાં સર્વ વિદ્યાલયની વાત જ આવે. કશુંય ગણકાર્યા સિવાય તેના વિકાસ માટે શું-શું કરી શકાય તે તેમણે કર્યું. આજે પણ સરકારમાં આપણી એવી શાખ છે - ભલે ભાજપની કે અન્ય કોઈની સરકાર હોય - કે આ સંસ્થા ક્યારેય ખોટું નહીં કરે. આપણે મૂલ્યને ક્યારેય નથી જવા દીધું કે નથી ઢીલું પડવા દીધું કે નથી તેમાં બાંધછોડ કરી.

મૂલ્ય આધારિત વાત કરવાની અને સરકારમાં ખોટી રજૂઆત કરી નથી. અને એટલે જ આપણો વિકાસ થઈ શક્યો છે.

હું કોરોનામાં સંપડાયો હતો ત્યારે ડાં પંકજભાઈ નો ફોન આવ્યો હતો. તેમણે જ ફોન કરી મારા માટે દુઆ માગી હતી. તેમણે મને કહ્યું કે સાહેબ આપનાં પ્રાર્થનાનાં પ્રવચનો હું રોજ નોંધતો. સાંધ્ય પ્રાર્થના સમયે વિદ્યાર્થીઓનું ઘડતર એવું હતું કે જે વિદ્યાર્થીઓના જીવનમાં પરિવર્તન લાવે, વિદ્યાર્થીઓને સ્વાવલંબી બનાવે, રાષ્ટ્રપ્રેમી બનાવે અને મૂલ્યલક્ષી બનાવે. એ જ રીતે સરદારભાઈ પણ ચલાવી રહ્યા છે. આજે આપણી સંસ્થાઓનો વિકાસ કે મૂલ્યવર્ધન થયું છે તે એક માણસથી થયું નથી. તેમાં અનેક માણસોનો સાથ અને સહયોગ મળ્યો છે, અનેક દાતાઓ પણ મળ્યા છે. પરિણામે સર્વ વિદ્યાલય આખા સમાજની, સર્વની થઈ છે. અહીંયાં મને જે કામ કરવાની તક મળી એ તો માત્ર માણેકલાલ સાહેબ તરફનો પ્રેમ છે. માણેકલાલ અને ડૉ. રામભાઈની એવી બે જણની જોડી હતી કે રામભાઈ અને માણેકલાલ સતત મથતા રહ્યા અને સંસ્થાનો વિકાસ કરતા ગયા. સંસ્થામાં કેટલાક અવરોધો પણ આવ્યા તેને પણ આપણે પાર પાડી શક્યા અને સંસ્થા મૂલ્યલક્ષી આગળ વધી રહી છે. આ એક ગૌરવની વાત છે. એટલે જ શ્રી મોદીસાહેબે જ્યારે તેઓશ્રી મુખ્યમંત્રી હતા ત્યારે એક વખત હસતાં-હસતાં કહ્યું હતું કે 'માણેકલાલ અમારી ઓફિસમાં આવે ત્યારે અમારે સમજવાનું કે જમીન માગવા આવ્યા છે.' આજે સરકારે આપણને લગભગ 50-60 વીઘા જમીન ગાંધીનગરમાં આપી છે. સરકારની જે તે યોજના પાછળ જ આપણે ખર્ચ કર્યું છે. તેમાં નીતિનભાઈનો પણ ફાળો ખરો. ગામના આગેવાનોનો પણ ફાળો ખરો. આ મંડળે માત્ર કડીને કેન્દ્રમાં ન રાખ્યું. કડી ઉપરાંત બલોલ, વિસનગર, શેરથા, પિલવાઈ અને વડનગરની શાળાઓની પણ કાળજી લીધી. વડનગર સિવાયની સંસ્થાઓ સ્થાનિક મંડળોને સાંપી દીધી. વડનગરનું કોઈ સ્થાનિક મંડળ આ શાળા લેવા તૈયાર ન હોવાથી આજે પણ આ શાળાનું સંચાલન આપણે કરી રહ્યા છીએ. આપણું મંડળ પણ બહુ સારું. આપણું મંડળ એટલે સમગ્ર ગુજરાતનું બૌદ્ધિકધન. આર્થિકધનવાળી વ્યક્તિઓ અહીં છે. મને 75 વર્ષ પૂરાં થયાં ત્યારે

મેં નક્કી કરીને બધી સંસ્થાઓમાંથી રાજનામાં આપી દીધાં. સાહેબને જ્યારે મેં અહીંનું રાજનામું આપ્યું ત્યારે સાહેબે હસતાં-હસતાં તેના ચાર ચીરા કરીને કહ્યું કે દરજ્જો છોકરો જીવે ત્યાં સુધી સીવે. આપણે પણ આ જ કામ કરવાનું છે. બીજું કશું જ કરવાનું નથી. મેં કહ્યું કે મને અગવડ પડે. આપણે નવી પેઢીને તૈયાર કરવાની છે. તેમણે કહ્યું કે નવી પેઢી તૈયાર કરો પણ તમારે રહેવાનું છે. એ જ વાત સરદારે કરી. આ સન્માનનો મને જરાય અભરખો ન હતો કે એવી કોઈ અપેક્ષા પણ ન હતી, પરંતુ સરદારભાઈનો એવો આગ્રહ કે જેમની આગળ હું ના ન પાડી શક્યો. અને તેના પરિણામે આ સંસ્થામાં આપ સૌની સાથે મળવાનું થયું. ભેગા થવાનું થયું.

અહીં રાવલ સાહેબે અવોર્ડની વાત કરી. હું જ્યારે સિપોરમાં હતો ત્યારે ડૉ. દ્વારકાદાસ જોશી સાહેબ અને ડૉ. વસંતભાઈ પરીખ સર્વોદયના બહુ જ નિષ્ઠાવાન અને ઊંચી કોટિના કાર્યકરો હતા. એ વખતે અમે એમના સિદ્ધાંતોથી નક્કી કર્યું કે સરકાર પાસે આવું કશું માંગવું નહીં એટલે હું આચાર્ય સંઘનો પ્રમુખ હોઈ મને 10 વખત સરકારે ફોર્મ મોકલી આપ્યું હતું, પણ મેં ફોર્મ ન ભરવાનું નક્કી કર્યું હતું. મેં જણાવ્યું હતું કે તમે અમારી કામગીરી જાણો છો. તમારે જે કરવું હોય તે કરો, અમે તેમાં માથું નહીં મારીએ, પણ અમે જાતે અરજી નહીં કરીએ અને કહીએ કે અમને અવોર્ડ આપો. મેં ફોર્મ ભર્યું પણ નહીં. પછી હું અહીં આવ્યો તે વખતે પ્રાથમિક શિક્ષણ નિયામક રાવલ સાહેબ હતા. આપણા સાહેબ કંઈક કામે તેમની પાસે ગયા હશે. સાહેબને એમણે જ ટકોર કરી કે તમારા એવા કેવા આચાર્ય છે કે અમે ફોર્મ ભરવા વિનંતી કરીએ છીએ અને ફોર્મ ભરતા નથી. સાહેબ આ પાછળનો કોઈ ઇતિહાસ જાણતા ન હતા. સાહેબે કહ્યું કે મારામાં આવી ગયું. લાવો ફોર્મ. તેઓ ફોર્મ ભરશે. સાહેબ સીધા મારા ઘેર આવ્યા અને ફોર્મ ભરવા જણાવ્યું. મેં કહ્યું કે આ ફોર્મ ભરવું હોત તો 10 વર્ષ પહેલાં જ ભરી દીધું હોત. મારો તો સિદ્ધાન્ત છે કે આ ફોર્મ નહીં ભરવું. સાહેબને નારાજગી થઈ. સાહેબ એવા શબ્દો બોલ્યા કે 'હું જીભ કચરીને આવ્યો છું તો શું કરશો?' તમે જીભ કચરીને આવ્યા છો તો હું માથે ચડાવું છું. બીજું શું થાય. આ પછી મેં

તેમનો આગ્રહ નાછૂટકે માથે ચડાવ્યો. આ બધાનો સુભગ સમન્વય થયો. અને હજુય થતો રહેશે, કારણ કે પ્રત્યેક માણસ જ્યાં-જ્યાં જાય ત્યાં તેણે સારું જોવું જોઈએ, સારું સ્વીકારવું જોઈએ અને સારામાં સારો સહયોગ આપવો જોઈએ. આજે સંસ્થાએ મારું જે સન્માન કર્યું તે માટે સંસ્થાનો, સૌ કાર્યકરોનો ઋણી છું. મારા વિદ્યાર્થીઓનો ઋણી છું. કારણ કે વિદ્યાર્થીઓના દિલમાં રહેવું એ જ મોટો એવોર્ડ છે. તેનાથી કોઈ મોટો એવોર્ડ હોઈ શકે નહીં. વિદ્યાર્થીઓના પ્રેમના કારણે આ અદ્ભુત ગ્રંથ તૈયાર થયો છે. આ અદ્ભુત ગ્રંથ તૈયાર કરવામાં સરદારભાઈનો અને મણિભાઈનો વિશેષ ફાળો રહ્યો છે. તેમનો પણ આભાર માનું છું. આપ સૌ તકલીફ લઈને અહીં પધાર્યા છો તેથી આપ સૌનો આભારી છું. સૌ પૂર્વ વિદ્યાર્થીઓ, સહકાર્યકરો અને આપ સૌનો હૃદયપૂર્વક આભાર માનું છું. ખૂબ ખૂબ આભાર.

ગુજરાતનું ગૌરવ એવા ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યના લબ્ધપ્રતિષ્ઠ સર્જક, વિદગ્ધવક્તા, 'જ્ઞાનપીઠ અવોર્ડ'થી વિભૂષિત તથા પ્રસ્તુત સમારોહના અધ્યક્ષશ્રી રઘુવીરભાઈ ચૌધરીએ અધ્યક્ષીય ઉદ્બોધનમાં જણાવ્યું હતું કે આજે બધા જ મહાનુભાવો બહુ સુંદર બોલ્યા, એમાંના મોટા ભાગના દાતા-મોટાદાતાશ્રી પણ છે. મને ખબર છે કે આ વિહ્વલભાઈ વિદ્વાન તરીકે પણ આદરણીય છે અને આ સભાગૃહના દાતા પણ છે. હજી પણ પૈસા આપશે. ગણિતના મોટા વિદ્વાન છે. એટલે આપણ સૌને આટલા કલાક આનંદ જ થયો છે. સૌથી વધુ આનંદ થયો શ્રી મનુભાઈને સાંભળતાં. તેમણે પાયાની વાતો કહી. હા, હું જે કંઈ શું એમાં પણ આ સંસ્થાનો ફાળો છે. એ નવી જાણકારી છે. મારા શિક્ષક ભોળાભાઈ પટેલ અહીં ભણેલા, અહીં કેળવાયેલા, સાહિત્યના સંસ્કાર અહીંથી મળેલા. એમના શિક્ષક કોણ હતા - મોહનલાલ પટેલ. મોહનલાલ પટેલને અમે દર્શક અવોર્ડ પણ આપેલો. મોટા લેખક, વાર્તાકાર, નિબંધકાર, કેળવણીકાર. મનુભાઈ દર્શક એક દાખલો આપતા કે જો તમારી પાસે એક ફાનસ-દીવો હોય તો ટેકરી ઉપર મૂકો, જેથી તેનું અજવાળું બધાંને મળે. આ સર્વ વિદ્યાલય એ ટેકરી ઉપરનો દીવો છે, જેનું અજવાળું આખા ઉત્તર ગુજરાતને મળ્યું છે. મનુભાઈ છેલ્લે વિસનગરનું નામ બોલ્યા, પણ બીજા વક્તાઓ કેમ

ન બોલ્યા ? કેળવણીની યાત્રા અહીંથી સીધી ગાંધીનગર નથી ગઈ. વચ્ચે વિસનગરનો પણ બહુ વિકાસ થયો. ત્યાં પણ માણેકલાલ પટેલ જેવા બડછટ શૈલીમાં વાત કરનાર મહાનુભાવ હતા - સાંકળચંદ પટેલ. માણેકલાલ તો ભણેલા હતા, જ્યારે સાંકળચંદ બે કે ત્રણ ચોપડી ભણ્યા હતા. અને સમાજવાદની વાતો કરતા. આજે તેમના નામે વિસનગરમાં યુનિવર્સિટી છે, અને વિવિધ શિક્ષણ સંસ્થાઓ પણ છે. ગાંધીનગરનો વિચાર તો માણેકલાલભાઈને એટલા માટે આવે કે તેઓ વેપારી હતા. બહુ સફળ વેપારી હતા. અમે મળીએ ત્યારે ૩ ની જ વાતો કરીએ. ૩ ના ભાવની. એમની સાથે વાતો કરવી એ લહાવો હતો. બિલકુલ અનૌપચારિક.

મોહનલાલ પટેલનું સન્માન કરવામાં એમણે બહુ રસ લીધો હતો. અત્યારે ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં, ભારતીય કક્ષાની 'શ્રી મોહનલાલ પટેલ ભારતીય સાહિત્ય વ્યાખ્યાનમાળા' ચાલે છે. શરૂઆતમાં મણિભાઈ સંભાળતા હતા અને દેશભરમાંથી વિદ્વાનોને નિમંત્રિત કરેલા છે. તો તમે સૌએ આચાર્ય શબ્દ બહુ વાપર્યો, પ્રમુખ શબ્દ પણ વાપર્યો, પરંતુ સાચી વાત તો એ છે કે આ મહિમા ગુરુનો છે. 'ગુરુ તારો પાર ન પાયો, પરથમીના માલિક' ગુરુ જ મુખ્ય છે, ગુરુ હોય તો જ તમે પરમતત્ત્વ સુધી જઈ શકો. પરમતત્ત્વની અભિવ્યક્તિ ગુરુ જ છે. એટલે સ્વામિનારાયણ સમ્પ્રદાય કે જેમણે તમારી સાયન્સ કોલેજને દાન આપેલું છે તેઓ પણ ગુરુહરિ શબ્દ વાપરે છે. આજનો સન્માન સમારંભ ગુરુનો છે. વહીવટ તો બીજાઓને પણ આવડ્યો હોત, મનુભાઈને વધારે આવડ્યો. તેઓ જાણે કે સ્થિતપ્રજ્ઞ હોય તેમ બધાં કામ કરતા રહ્યા છે. પણ વધારે તો છગનભા માત્ર શિક્ષણના નહીં, પરંતુ સમાજ બદલવાના ચાહક હતા, માણસ બનારસ જાય તો શું લઈ આવે, અક્ષરજ્ઞાન નહીં, ઉત્કર્ષની વાત લઈ આવે. આ સંસ્થા તેમણે શરૂ કરી તે માટે આખું ઉત્તર ગુજરાત ઋણી છે. અહીં 'સર્વ'નો સાચો અર્થ આવી જાય છે. અને મનુભાઈ સાહેબે હરિજન વિદ્યાર્થીને પ્રવેશ આપવાનો જે દાખલો આપ્યો તે અદ્ભુત છે. એ વર્ષોમાં આવું કોણ કરી શકે ? કેવું ક્રાંતિકારી અને કેવું હિંમતભર્યું પગલું અને એ વખતના સંચાલકો ધન્ય છે કે તેમણે કેળવણીના આ પગલાને ટેકો આપ્યો. ભલે વિરોધ હોય, એક આચાર્ય - એક ગૃહપતિ વિશે ભોળાભાઈ

વાતો કરતા. ભોળાભાઈના વખતમાં મોહનલાલ અને અંબાલાલ બે મુખ્યશિક્ષકો હતા. અંબાલાલ થોડા કડક અને મોહનલાલ અત્યંત ઋજુ. કદી ઉગ્રતાથી વાત ન કરે. તેમનો વિકાસ અહીં જ થયો. તે ઘણું વાંચતા. આપણા વિહ્વલભાઈ વિકસ્યા, મણકાના નિષ્ણાંત ડૉ. પંકજ પટેલ પણ અહીંથી વિકસ્યા - વલ્લભભાઈ કહેતા હતા કે તેમનો લેખ સારો છે. એમની સફળતાનો યશ આ સંસ્થાને છે તેવું તેમણે કહ્યું. તે કહેવા ખાતર તેમણે કહ્યું નથી, પરંતુ તેમની પ્રતીતિ છે. મહેતા સાહેબ સરકારી અધિકારી તરીકે કે મનુભાઈના ચાહક તરીકે પણ સારું બોલ્યા. વક્તા સારા છે. કાનજીભાઈ પણ સારું બોલ્યા. કેટલાક સારા મુદ્દાઓ તેમણે કહ્યા.

આજે એક સારી સભા થઈ. તો આ સભા ગુરુવંદનાની સભા છે. તમે બધાં ગુરુને વંદના કરવા આવ્યાં છો. એક બાજુ ભાઈઓ અને બીજી બાજુ શિક્ષિત બહેનોની મોટી સંખ્યા છે. આજે લોકો કહે છે કે એક કન્યા ભણેલી હશે તો આખું કુટુંબ વિકાસ પામશે. અહીં તેની શરૂઆત તો વહેલી થઈ છે. બહેનો શિક્ષિત છે. આચાર્ય પણ છે. આ બધાંનું વ્યક્તિત્વ છે, નમ્રતા છે. આવી એક સરસ સભા થઈ અને આવો સરસ ગ્રંથ થયો. મેં મણિભાઈને કહ્યું કે આમાં કેટલી કિંમત છાપી છે ? તો કહે 700 રૂપિયા, પણ અમે વેચવાના નથી. એક નકલ દીઠ રૂ. 500નો ખર્ચ થયો છે. બહુ સુંદર પુસ્તક નિર્માણ થયું છે. મહેતા સાહેબને પણ પુસ્તક નિર્માણની ખબર છે. આવું સારું પુસ્તક ભાગ્યે જ નિર્માણ થાય છે. તમને જોવાનું મન થાય. લેખકોના પણ ફોટા છાપ્યા છે. મનુભાઈનાં સ્વજનો પરદેશ રહે છે, તે પણ અહીં પધાર્યાં છે. તેઓ પણ સંસ્થાના હિતમાં છે. સંસ્થાને દાન આપે છે. માણેકલાલભાઈ તો બે વાર દાન માટે અમેરિકા ગયા હતા. તેમનાથી તો ડરીને પણ લોકો દાન આપે. આટલી સંસ્થાઓના વિકાસ માટે કેટલા બધા પૈસા જોઈએ. શ્રી મનુભાઈ ચાણસ્મા રહે છે. તેઓ આજે પણ 90 વર્ષ જૂના ઘરમાં રહે છે. ચાણસ્મા જઈશ ત્યારે તેમનું ઘર જોવા જઈશ. આજે ખેતી ખોટનો ધંધો છે. વલ્લભભાઈ ખેતી કરતા નથી, પણ આ સંસ્થા બહુ સારી ચલાવે છે. આજે બ્રાહ્મણો કરતાં પટેલો વધારે બ્રાહ્મણો થઈ ગયા છે. કેવા-કેવા માણસો થયા, કેવા ઉત્તમ શિક્ષકો થયા, કેવા નિર્ભય, કેવા જ્ઞાની થયા - સમાજના સર્વ ક્ષેત્રોમાં

આગળ આવ્યા, જમીનમાં પણ પડ્યા, રાજકારણમાં પણ આગળ આવ્યા. એક અદ્ભુત આયોજન થયું અને વલ્લભભાઈ, તમને સૌ સરદાર કહે છે તો તમે સરદાર કહેવા માટે પાત્ર છો. અહીં અને ગાંધીનગરમાં, વિસનગરમાં નવાં નવાં વિદ્યાસંકુલો તૈયાર કરો અને સંસ્કાર આપીને છોકરાઓને તેજસ્વી બનાવો, વિદેશ જાય તો જવા દો, અહીં કામ કરે તો અહીં કામ કરવા દો. ડોક્ટરો, એન્જિનિયરો વગેરે એક ઉન્નત સમાજની સેવા કરતા જાય છે અને એક આદર્શ સમાજ જેની કલ્પના પ્રકાશભાઈ કરી રહ્યા છે કે આશ્રમમૃગો અહીં સુરક્ષિત છે, ચોકકસ સુરક્ષિત છે. બહુ આનંદ થયો. બધાં સુખી થાઓ, પ્રસન્ન રહો. નમસ્તે.

સમારોહના અંતમાં મંડળના મંત્રીશ્રી કિરીટભાઈ પટેલે આભારવિધિના પ્રારંભમાં જ જણાવ્યું કે સમય ઘણો જ થઈ ગયો છે. સૌને જય સ્વામિનારાયણ અને જય જય છગનભા - 'કર ભલા હોગા ભલા'. મારા ખ્યાલ મુજબ આ શબ્દોમાં બધી જ આભારવિધિ સમાઈ જાય છે. આમ છતાં પૂ. મનુભાઈ પટેલસાહેબ વિશે ટૂંકાણમાં થોડી વાત કરીને આપ સર્વેનો હૃદયપૂર્વક આભાર. ત્રણેય સંસ્થાઓના સંયુક્ત ઉપક્રમે આયોજિત આ ગરવા સમારોહમાં ઉપસ્થિત સન્માનનીય મંચસ્થ મહાનુભાવો અને આપ સૌ આમંત્રિતો પ્રતિ આ ઋણસ્વીકારના પર્વે હૃદયસ્થભાવે આભારની લાગણી વ્યક્ત કરું છું.

આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે આપણા સર્વ વિદ્યાલયના સેવાનિવૃત્ત આચાર્યશ્રી અને હાલમાં સર્વ વિદ્યાલય કેળવણી મંડળ, કડીના સન્માનનીય પ્રમુખશ્રી તરીકે સેવાઓ આપી રહેલા આચાર્યપ્રવર પૂ. શ્રી મનુભાઈ પટેલ સાહેબ સર્વ વિદ્યાલયના ઋષિકુળ પંરપરાના પ્રારંભિકકાલીન પાંચ આચાર્યશ્રીઓ પૈકીના એક છે. તેમનાં શિક્ષકત્વ/આચાર્યત્વ અને વહીવટીય

કુશળતાનો લાભ માત્ર પિલવાઈ, સિપોર કે સર્વ વિદ્યાલય સુધી સીમિત ન રહેતાં એક યા બીજા સ્વરૂપે સમગ્ર ગુજરાતને મળ્યો છે. તેઓશ્રી ખરા અર્થમાં ગુજરાતના શિક્ષણજગતનું એક ગૌરવશિખર છે. તેમણે આચાર્ય તરીકે સમરસતાપૂર્ણ વાતાવરણનું ઘડતર કરીને તેમજ વિદ્યાર્થી આશ્રમના મુખ્ય ગૃહપતિ તરીકે સાંધ્ય પ્રવચનોમાં વિદ્યાર્થીઓના સંસ્કારઘડતર માટે પીરસેલ સંતર્પક ભાથું જીવનપાથેય બની રહ્યું છે. આજે પણ તેમના વિદ્યાર્થીઓ હોંશે-હોંશે યાદ કરતા રહે છે. ન્યૂરો સર્જન ડૉ. પંકજભાઈ પટેલે તો સાહેબનાં પ્રવચનોની નોંધો સાચવી રાખી છે, જેનો ઉલ્લેખ તેમણે સ્વયં પોતાના લેખમાં કર્યો છે. એક ગર્વરૂપ ઘટના એ છે કે અમારા એનર્જીટિક ચેરમેન શ્રી સરદારભાઈ તો પૂ. સાહેબશ્રીના પ્રત્યક્ષ વિદ્યાર્થી જ રહ્યા છે. આજે અમને લાગે છે કે સરદારભાઈ ગુરુવંદના પૂરી કરી રહ્યા છે. સમગ્ર મંડળના અને ખાસ તો સરદારભાઈના પ્રેમાગ્રહને સ્વીકારીને આ સન્માન સમારોહ યોજવાની પૂ. સાહેબશ્રીએ અનિચ્છાએ પણ અનુમતિ પ્રદાન કરી તે માટે મંડળ વતી તેમનો ખૂબ આભારી છું. આ સાથે સૌ મહેમાનશ્રીઓ અને શ્રોતાઓ ઉપરાંત આ સમારોહની ગૌરવપૂર્ણ ઉજવણીમાં સમગ્ર સર્વ વિદ્યાલય પરિવારનો હાર્દિક સહયોગ અભિનંદનીય છે. ખાસ તો કડી સર્વ વિશ્વવિદ્યાલયનાં ડાયરેક્ટર પ્રિ. ડૉ. ગાર્ગી રાજપરા, કુલસચિવશ્રી એસ. કે. મંત્રાલા, વિવિધ પ્રેસના પ્રતિનિધિઓ, કાર્યક્રમના ઉદ્ઘોષક શ્રી શૈલેષભાઈ, સભાખંડ તથા ભોજન માટેની વ્યવસ્થાના સૌ સહયોગીઓ, સૌ સર્વવિદ્યાલયીઓ વગેરેના કર્મયોગની નોંધ લઈ સૌ પ્રતિ આભારની લાગણી વ્યક્ત કરું છું. પુનઃ આપ સૌનો સાદર વંદન સહ આભાર માનું છું. જય હિંદ. જય સ્વામિનારાયણ.

રાષ્ટ્રગીતનું ગાન કરીને સમારોહ સંપન્ન થયેલો જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો.

સર્વ વિશ્વવિદ્યાલય વૃત્ત : કડી સર્વ વિશ્વવિદ્યાલય, ગાંધીનગરનું દ્વિમાસિક વૃત્તપત્ર

વર્ષ : ૧૪, અંક-૧, જાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૨૦૨૪, સળંગ અંક : ૭૯

સંપાદક : મણિભાઈ પ્રજાપતિ

પ્રકાશક : કુલસચિવ, કડી સર્વ વિશ્વવિદ્યાલય, સેક્ટર-૧૫, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૧૬ ફોન : ૦૭૯-૨૩૨૪ ૪૬૯૦

ટાઈપસેટિંગ અને મુદ્રક : શારદા મુદ્રણાલય, ૨૦૧, તિલકરાજ, પંચવટી પહેલી લેન, આંબાવાડી,

અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬ ફોન : ૨૬૫૬ ૪૨૭૯

સર્વ વિદ્યાલય, કડીના 'ઋષિકુળ પરંપરાના આચાર્ય શ્રી મનુભાઈ જે. પટેલ અભિવાદન' સમારોહનાં દ્રશ્યો

એસ. વી. બી.એડ. કોલેજની વિદ્યાર્થિનીઓ પ્રાર્થનાની પ્રસ્તુતિ કરી રહી છે.

સમારોહના મહાનુભાવો સર્વશ્રી રઘુવીર ચૌધરી, શ્રી પ્રકાશ ન. શાહ, શ્રી વિક્કલભાઈ પટેલ વગેરે દીપપ્રાકટ્ય કરી રહ્યા છે.

'ઋષિકુળ પરંપરાના આચાર્ય શ્રી મનુભાઈ જે. પટેલ અભિવાદનગ્રંથ'નું મંચસ્થ મહાનુભાવોના વરદહસ્તે લોકાર્પણ કરવામાં આવ્યું તેનાં બે દ્રશ્યો.

આચાર્યશ્રી મનુભાઈ જે. પટેલને શાલ અને પુસ્તક અર્પણ કરી સન્માનિત કરતા પ્રો. વિહલભાઈ અં. પટેલ

આચાર્યશ્રી મનુભાઈ પટેલને સન્માનપત્ર અર્પણ કરતા લબ્ધપ્રતિષ્ઠ સર્જક શ્રી રઘુવીર ચૌધરી

સન્માનનો પ્રતિભાવ પાઠવી રહેલા આચાર્યશ્રી મનુભાઈ જે. પટેલ

અભિવાદન સમારોહ પ્રસંગે મંયરથ મહાનુભાવોના સન્માનનાં દ્રશ્યો

૧-૨. શ્રી રઘુવીરભાઈ ચૌધરીનું સન્માન ચેરમેનશ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ, ૩. શ્રી વિક્રમભાઈ પટેલનું સન્માન પ્રમુખશ્રી ડૉ. મણિભાઈ એસ. પટેલ, ૪. શ્રી પ્રકાશ ન. શાહનું સન્માન મંત્રીશ્રી ડૉ. રમણભાઈ પટેલ, ૫. પ્રમુખશ્રી વિષ્ણુભાઈ પી. પટેલનું સન્માન મંત્રીશ્રી કિરીટભાઈ પટેલ, ૬. ડૉ. કેશુભાઈ દેસાઈનું સન્માન મંત્રીશ્રી ડૉ. રમણભાઈ પટેલ, ૭. શ્રી વિવેકભાઈ પટેલનું સન્માન ચેરમેનશ્રી વલ્લભભાઈ, ૮. શ્રી કિરીટભાઈ પટેલનું સન્માન મંત્રીશ્રી ખોડભાઈ પટેલ, ૯. ડિ. ડૉ. સોમભાઈ પટેલનું સન્માન મંત્રીશ્રી ખોડભાઈ પટેલ, ૧૦. શ્રી વસંતભાઈ પટેલનું સન્માન પ્રમુખશ્રી મણિભાઈ એસ. પટેલ, ૧૧. શ્રી રતુભાઈ પટેલનું સન્માન મંત્રીશ્રી જગદીશભાઈ પટેલ, ૧૨. ડૉ. પ્રભુદાસ પટેલનું સન્માન મંત્રીશ્રી ખોડભાઈ પટેલ, ૧૩. શ્રી મહેશભાઈ મહેતાનું સન્માન મંત્રીશ્રી ડૉ. રમણભાઈ પટેલ, ૧૪. ડૉ. પંકજભાઈ પટેલનું સન્માન પ્રમુખશ્રી ડૉ. મણિભાઈ એસ. પટેલ, ૧૫. ડિ. કાનજીભાઈ પટેલનું સન્માન ડિ. ડૉ. સોમાભાઈ સી. પટેલ, ૧૬. શ્રી આર. સી. રાવલનું સન્માન મંત્રીશ્રી જગદીશભાઈ પટેલ, ૧૭. શ્રી ધર્મિનભાઈ પટેલનું સન્માન મંત્રીશ્રી જગદીશભાઈ પટેલ કરી રહ્યા છે.

પ્રસંગોચિત્ત ઉદ્બોધનોનાં દ્રશ્યો

૧

૨

૩

૪

૫

૬

૭

૮

૯

૧૦

૧૧

૧૨

૧૩

૧. ચેરમેનશ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ, ૨. સમારોહના અધ્યક્ષશ્રી રઘુવીર ચૌધરી, ૩. મુખ્ય મહેમાન શ્રી પ્રકાશ ન. શાહ, ૪. મુખ્ય મહેમાન શ્રી વિકલભાઈ અં. પટેલ, ૫. પ્રમુખશ્રી ડૉ. મણિભાઈ એસ. પટેલ, ૬. મંત્રીશ્રી ડૉ. રમણભાઈ પટેલ, ૭. મંત્રીશ્રી કિરીટભાઈ પટેલ, ૮. શ્રી આર. સી. રાવલ, ૯. પ્રિ. શ્રી કાનજીભાઈ પટેલ, ૧૦. ડૉ. પંકજભાઈ પટેલ, ૧૧. શ્રી મહેશભાઈ મહેતા, ૧૨. શ્રી મહેન્દ્રભાઈ પટેલ, ૧૩. શ્રી શૈલેષભાઈ પટેલ ઉદ્બોધન કરી રહ્યા છે.

સર્વ વિદ્યાલય, કડીમાં રાષ્ટ્રના ૭૫મા પ્રજાસત્તાકપર્વની ઉજવણીનાં દ્રશ્યો

કડી કેમ્પસમાં મંડળના ચેરમેન શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ અને અન્ય મહાનુભાવો રક્તદાન શિબિરનું દીપપ્રાક્ટ્ય કરીને ઉદ્ઘાટન કરી રહ્યા છે.

ગાંધીનગર કેમ્પસમાં વિશ્વવિદ્યાલયનાં કાર્યકારી ડાયરેક્ટર ડૉ. ગાર્ગી રાજપરા, પ્રિ. ડૉ. દેશપાંડે વગેરેએ રક્તદાન શિબિરનું દીપપ્રાક્ટ્ય કર્યું તેનું દ્રશ્ય.

સર્વ વિદ્યાલય કેળવણી મંડળ, કડી-ગાંધીનગરના સદ્ગત ચેરમેન શ્રી માણેકલાલ એમ. પટેલ સાહેબની ૯૫મી જન્મતિથિએ કડી - ગાંધીનગરનાં પરિસરોમાં રક્તદાન શિબિરોનું આયોજન કરવામાં આવતાં ૧૫૦૨ યુનિટો રક્તદાન મેળવવામાં આવ્યું હતું તેની તસવીરો.

Sarva Vishwavidyalaya Vṛtta : Bimonthly News Letter of Kadi Sarva Vishwavidyalaya, Gandhinagar
Year 14, Issue No. 1 January-February 2024
Editor : Manibhai Prajapati
Published by Registrar, Kadi Sarva Vishwavidyalaya, Sector-15,
L.D.R.P. Engineering College Campus, Gandhinagar-382016
Printed by : Sharda Mudranalay, 201, Tilakraj, Panchwati 1st lane, Ambawadi, Ahmedabad-6

રાષ્ટ્રના ૭૫મા પ્રજાસત્તાકપર્વ પ્રસંગે સર્વ વિદ્યાલય,
કડીમાં મંડળના મંત્રીશ્રી
ડૉ. રમણભાઈ પટેલ ધ્વજવંદન કરાવી રહ્યા છે.

ગાંધીનગર કેમ્પસમાં સર્વ વિદ્યાલય,
ગાંધીનગર શાખાના પ્રમુખ
શ્રી વિષ્ણુભાઈ પી. પટેલ ધ્વજવંદન કરાવી રહ્યા છે.

